

Renmarkskommittén (N 2021:02)

Maja Martinsson

maja.martinsson@regeringskansliet.se

Magdalena Pucher

Magdalena.pucher@regeringskansliet.se

PM 18 – Samebyars rätt grundad på urminnes hävd till jakt och fiske i Lappland

1. Uppdrag och metod	4
1.1 Uppdrag	4
1.2 Metod	5
1.3 Girjasdomen om gällande rätt	7
1.3.1 Högsta domstolens slutsatser	7
1.3.2 Prövningsschema	11
1.3.3 Undersökningsperiod	12
1.3.4 Undersökningsområde	12
1.4 Utgångspunkter avseende bevisfakta om befolkning och markanvändning	13
1.4.1 Hela Lappland var befolkat av samer åtminstone från 1500-talet och framåt	13
1.4.2 Samerna levde i organiserade samhällen	15
1.4.3 Tyngdpunkten i utredningen ligger på hävdbrytande konkurrens .	15
1.5 Forskning och litteratur	16
1.6 Språkanvändning och etnicitet	19
1.6.1 Den närmare innebörden av uttrycken lapp och same	19
1.6.2 Kommitténs ställningstagande avseende språkbruk	21
2. Geografi och administrativa gränser	23
2.1 Nordkalotten	23
2.2 Lappland	23
2.3 Länsindelning	24
2.4 Lappmarker	25
2.5 Lappbyar och samebyar	26

3. Samisk markanvändning och upparbetande av urminnes hävd till jakt och fiske – övergripande historiska nedslag	29
3.1 Tidig historia – fram till medeltidens slut	29
3.2 1500-talet	33
3.2.1 Kungliga brev och beskattning	33
3.2.2 Särskilt om jakt och fiske	36
3.3 1600- och 1700-talen	39
3.3.1 Administrativ utveckling och myndighetsåtgärder under 1600-talet	39
3.3.2 Lapps katteländen	48
3.3.3 Lappbyar.....	67
3.3.4 Administrativ utveckling och myndighetsåtgärder under 1700-talet	69
3.3.5 Särskilt om jakt och fiske	74
3.4 1800- och 1900-talen	78
3.4.1 Lapps katteländen försvinner	78
3.4.2 Odlingsgränsen dras upp och avvittringen genomförs.....	81
3.4.3 Särskilt om fiskerättigheter efter avvittringen.....	83
3.5 Sammanfattning om samisk närvaro i Lappland	85
4. Närmare om icke-samisk markanvändning 1550–1750 i de olika delarna av lappmarken	88
4.1 Förutsättningarna för upparbetande av ensamrätt	88
4.1.1 Nybyggen	89
4.1.2 Andra skattläggningar.....	90
4.1.3 Konkurrens grundad på överenskommelser.....	93
4.1.4 Något om kyrkplatser och bergverk.....	94
4.1.5 Sammanfattning	96
4.2 Övergripande beskrivningar av konkurrerande markanvändning för hela Lappland	96
4.3 Torne lappmark	102
4.3.1 Geografiska förhållanden.....	103
4.3.2 1500-talet fram till 1650	105
4.3.3 1650–1750.....	108
4.3.4 1750–1800.....	117
4.3.5 Slutsatser om konkurrerande markanvändning i Torne lappmark	120
4.4 Lule lappmark	123
4.4.1 Geografiska förhållanden.....	124
4.4.2 1500-talet fram till 1650	126
4.4.3 1650–1700.....	126
4.4.4 1700–1750.....	129
4.4.5 1750–1800.....	135
4.4.6 Slutsatser om konkurrerande markanvändning i Lule lappmark..	136
4.5 Pite lappmark	139
4.5.1 Geografiska förhållanden.....	140
4.5.2 1500-talet fram till 1650	142

4.5.3 1650–1700.....	145
4.5.4 1700–1750.....	145
4.5.5 1750–1800.....	147
4.5.6 Slutsatser om konkurrerande markanvändning i Pite lappmark...	151
4.6 Lycksele lappmark.....	153
4.6.1 Geografiska förhållanden.....	154
4.6.2 1500-talet fram till 1650	155
4.6.3 1650–1700.....	158
4.6.4 1700–1760.....	162
4.6.5 Slutsatser om konkurrerande markanvändning i Lycksele lappmark	167
4.7 Åsele lappmark	169
4.7.1 Geografiska förhållanden.....	170
4.7.2 Medeltid fram till 1650	171
4.7.3 1650–1700.....	173
4.7.4 1700–1760.....	175
4.7.5 Slutsatser om konkurrerande markanvändning i Åsele lappmark	179
5. Om utsläckande eller eftergifter	182
6. Sammanfattning och slutsats	186
7. Referenser	187
7.1 Litteratur.....	187
7.2 Offentligt tryck	191
7.3 Övrigt.....	191

1. Uppdrag och metod

1.1 Uppdrag

Enligt direktiven¹ till Renmarkskommittén ska den parlamentariskt sammansatta kommittén i ett delbetänkande:

1. bedöma inom vilka delar av statligt direkt disponerad mark dels inom åretruntmarkerna, dels ovanför lappmarksgränsen när renskötsel är tillåten där, som samebyar i förhållande till staten genom urminnes hävd har ensamrätt att upplåta småviltsjakt och fiske,
2. analysera vilken rätt till upplåtelser av jakt och fiske som tillkommer samebyarna på de delar av deras byområden som ligger inom sådan mark, om någon ensamrätt till upplåtelser genom urminnes hävd inte kan konstateras i området,
3. ta ställning till om ensamrätten till upplåtelser av jakt enbart gäller småviltsjakt eller om den gäller allt vilt,
4. analysera vad ensamrätten till upplåtelser av jakt och fiske får för konsekvenser för statens avtal om nyttjanderättsupplåtelser inom områdena,
5. bedöma vad samebyarnas ensamrätt till upplåtelser av jakt och fiske får för betydelse för Samefondens intäkter och arbete, samt
6. lämna förslag till en reglering av upplåtelsebestämmelserna i rennäringslagen som ska kunna gälla tillfälligt till dess att en ny permanent reglering finns på plats.

I denna promemoria behandlas kommitténs uppdrag enligt punkt 1. Den är dock begränsad till förhållandena i Lappland. Motsvarande utredning avseende renbetesfjällen är ännu inte slutförd och kommer att redovisas i särskild ordning.

¹ En ny renskötsellagstiftning – det samiska folkets rätt till renskötsel, jakt och fiske, dir. 2021:35

1.2 Metod

Kommitténs uppdrag enligt punkt 1 handlar om att utifrån gällande rätt bedöma rättsläget på de delar av samebyarnas marker som står under statens omedelbara disposition. Frågan är om vissa privata rättssubjekt (samebyar) har gjort ett bestående rättsförvärv på grund av urminnes hävd i förhållande till staten, med särskilt avseende på ensam rådighet över småviltsjakt och fiske på viss mark. Vad som är gällande rätt följer bland annat av de rättsatser som Högsta domstolen har identifierat eller fastställt i Girjasdomen.²

För utredningen av punkt 1 har den så kallade rättsdogmatiska metoden använts, vilken tar sin utgångspunkt i den rättskällelära som är allmänt vedertagen bland rättstillämpare.

I förhållande till kommitténs uppdrag innebär det en bedömning av vilka sorters sakomständigheter som måste föreligga för att ett rättsförvärv (här rådighet över jakt- och fiske) på grund av urminnes hävd ska ha skett eller för att en förvärvad rätt ska ha upphört. Slutsatserna från den rättsdogmatiska delen av uppdraget anbringas sedan på de konkreta sakomständigheter som visar att ett rättsförvärv i förekommande fall har ägt rum eller har upphört att gälla. Det rör sig här om sakomständigheter som med en tillräcklig grad av säkerhet måste föreligga för att en rättsregel ska vara tillämplig (så kallade rättsfakta). Det bör anmärkas att bedömningen i denna del utgår från historisk markanvändning av människor som kan antas ha vistats på aktuella geografiska områden under svensk överhöghet och att markanvändning för renskötsel intar en särställning enligt gällande rätt. Vidare bör det anmärkas att en ensamrätt som grundar sig på urminnes hävd i rättsligt hänseende inte kan anses vara av annan kvalitet än en ensamrätt som grundar sig på eller följer med ett markägande.

För att kunna anta att nödvändiga sakomständigheter föreligger, måste i regel bedömningen baseras på antaganden om andra sakomständigheter (så kallade bevisfakta) som tyder på eller visar att de för rättsreglernas tillämpning nödvändiga sakomständigheterna föreligger. Bedömningen i den delen beaktar bland annat sådant som hur markanvändarna kan antas ha levtt, livnärt sig, bedrivit handel och organiserat sig samt vilka svenska rättsregler

² NJA 2020 s. 3

som varit tillämpliga för deras mellanhavanden i historisk tid. Undersökningen är här indelad efter de olika lappmarkerna med beaktande av deras skiftande naturliga och politiska förhållanden.

I en rättstvist mellan två parter ankommer det i princip på parterna att åberopa och påvisa de sakomständigheter som stöder respektive parts position. Uppdraget kan inte utföras med utgångspunkt från vad staten och berörda samebyar åberopar, eftersom någon tvist inte är anhängiggjord. Det får i stället utföras med stöd av antaganden kring

- a) vad som sannolikt skulle komma att åberopas av parterna för framgång om saken skulle komma under en domstolsprövning och
- b) hur en domstol skulle värdera det som åberopas.

Det innebär att uppdraget utmynnar i en prognos.

De bevisfakta som med all sannolikhet skulle lyftas fram av staten och berörda samebyar i en rättstvist avser huvudsakligen historiska förhållanden, vilket aktualiserar en historisk utredningsmetod.

I en historisk metod finns en skillnad mellan begreppen ”källa” och ”litteratur”. Med källa avses i det sammanhanget muntligt och skriftligt material som producerar ny kunskap. Med litteratur menas färdigproducerad kunskap som förmedlas vidare till en läsare.

Det som sägs i denna promemoria syftar till att sammanfatta och vidareförmedla kunskap huvudsakligen baserad på historievetenskaplig litteratur. Några ansatser till att producera ny kunskap görs inte inom ramen för uppdraget under punkt 1. De historiker vars verk har legat till grund för utredningen kan förutsättas ha idkat källkritik med vetenskaplig noggrannhet, såvida inte någon brist på källkritik kan antas i följd av diskussionen mellan fackhistorikerna.

Ambitionen har varit att göra en heltäckande litteraturgenomgång. Vissa primärkällor som uppmärksammats i litteraturen omnämns särskilt när kännedom om dem har bedömts bidra till förståelsen, men någon fullständig källredovisning är inte åsyftad.

1.3 Girjasdomen om gällande rätt

1.3.1 Högsta domstolens slutsatser

I PM 4 – *Girjasdomen och dess betydelse för kommittén* – har redogjorts för Högsta domstolens uttalanden i Girjasdomen.³ Högsta domstolen har i denna dom gjort bedömningen att någon rätt för en sameby att i förhållande till staten upplåta jakt och fiske inte följer av rennäringslagen. En sådan rätt kan däremot grundas på urminnes hävd eller sedvana.

Högsta domstolen har gjort ett antal uttalanden om urminnes hävd som är av betydelse för kommitténs arbete. Dessa kan sammanfattas enligt följande.

- Urminnes hävd förutsätter i princip att någon har brukat och som huvudregel besuttit den hävdade marken under längre tid (cirka nittio år) utan att detta har ifrågasatts av någon annan.⁴
- Bruket ska i princip avse ett bestämt avgränsat område och vara av viss kontinuitet och intensitet.⁵
- Förutsättningarna för urminnes hävd bör utformas på ett sätt som ger utrymme för en friare bedömning för att möjligheten att göra gällande hävd inte bara ska bli teoretisk.⁶
- Den jakt och det fiske som har bedrivits på marker där renskötsel förekommit bör kunna grunda en rätt även om graden av nyttjandet är förhållandevis extensivt och omfattar ett vidsträckt område. Det förutsätter dock att jakten och fisket har varit i någon mening återkommande.⁷
- Även i obebodda områden kan markutnyttjande läggas till grund för urminnes hävd enligt denna friare bedömning. Det gäller även om

³ NJA 2020 s. 3

⁴ Ib. p. 140

⁵ Loc.cit.

⁶ Ib. p 147

⁷ Ib. p. 150

avsaknaden av protester beror på att området har varit eller är obefolkat.⁸

- I det enskilda fallet kan upparbetandet av urminnes hävd till jakt eller fiske hindras av att staten eller någon annan på ett tydligt sätt protesterar mot nyttjandet. Det gäller även när ett område är eller har varit obefolkat.⁹
- Uppkomst av en ensamrätt bör bygga på utredning om i vad mån en konkurrerande markanvändning förekommit under den tid som hävden har upparbetats i området.¹⁰
- Om det nyttjande som grundas på urminnes hävd har varit det helt dominerande under mycket lång tid, talar det för att den hävdvunna nyttjanderätten är en ensamrätt.¹¹
- I det enskilda fallet kan även marknyttjarens behov av att råda över jakten och fisket vägas in. Även det förhållandet att jakten och fisket har varit av stor betydelse för marknyttjarens försörjning kan vara ett särskilt skäl att betrakta rätten som en ensamrätt.¹²
- En hävdvunnen ensamrätt till jakt och fiske får normalt anses innefatta en befogenhet att upplåta rätten till andra. Motsatsvis kan förekomsten av konkurrerande markanvändning indikera att jakt- och fiskerätten inte är så stark att den innefattar en befogenhet att upplåta rätten.¹³
- Vid prövningen av frågan om hävden medför en befogenhet att upplåta nyttjanderätt till annan får det beaktas i vilken utsträckning nyttjandet faktiskt har varit förenat med upplåtelser till andra. Om upplåtelser till andra har varit vanliga och godtagits av omgivningen,

⁸ Ib. p. 152

⁹ Loc.cit.

¹⁰ Ib. p. 155

¹¹ Loc.cit.

¹² Ib. p. 156

¹³ Ib. p. 159

talat det för att en befogenhet att göra sådana upplåtelser har uppkommit.¹⁴

- Finns det andra presumtiva rättighetshavare som också har gjort upplåtelser i någon omfattning av betydelse, så talar det motsatsvis emot att hävden innefattar en rätt att ensam råda över nyttjandet genom upplåtelser.¹⁵
- Har en ensamrätt väl konstaterats så kan den upphöra på tre sätt: genom att rättighetsinnehavaren har eftergett sin rätt, genom att rättigheten har utsläckts genom lag, eller genom att rättigheten har utsläckts genom expropriation. Såväl en eftergift som ett utsläckande måste ha varit tydlig och definitiv.¹⁶

Högsta domstolen har klargjort att det förhållandet att staten i en rättsprocess gjort gällande att lappmarkerna utgjorde kronans egendom saknar betydelse för frågan om hävdvunnen jakt- och fiskerätt. Att staten framställt äganderättsanspråk kan alltså inte i sig anses ha inneburit att staten protesterat på ett sätt som skulle kunna hindra uppkomsten av en på urminnes hävd grundad jakt- eller fiskerätt.¹⁷

Högsta domstolen har vidare särskilt pekat ut vad som kan vara en beaktansvärd konkurrens om marken. Domstolen lyfte i det hänseendet fram att om skattläggningar eller kronans godkännanden av nybyggen gett upphov till en konkurrerande jakt och fiskeutövning, som var av någon omfattning, så kunde detta förhindra uppkomst av urminnes hävd till jakt och fiske för andra som vistades i omgivande lappmark.¹⁸

Högsta domstolen uttalade sig också om beviskrav och bevisvärdering och fastslog att Girjas sameby skulle ha en bevislättnad. Domstolen uttalade att en sådan bevislättnad var nödvändig för att Girjas sameby skulle kunna tillvarata sina eventuella rättigheter.

¹⁴ Ib. p. 158

¹⁵ Loc.cit.

¹⁶ Ib. p. 215

¹⁷ Ib. p. 204

¹⁸ Ib. p. 201

Innebörden av det sänkta beviskravet är bland annat

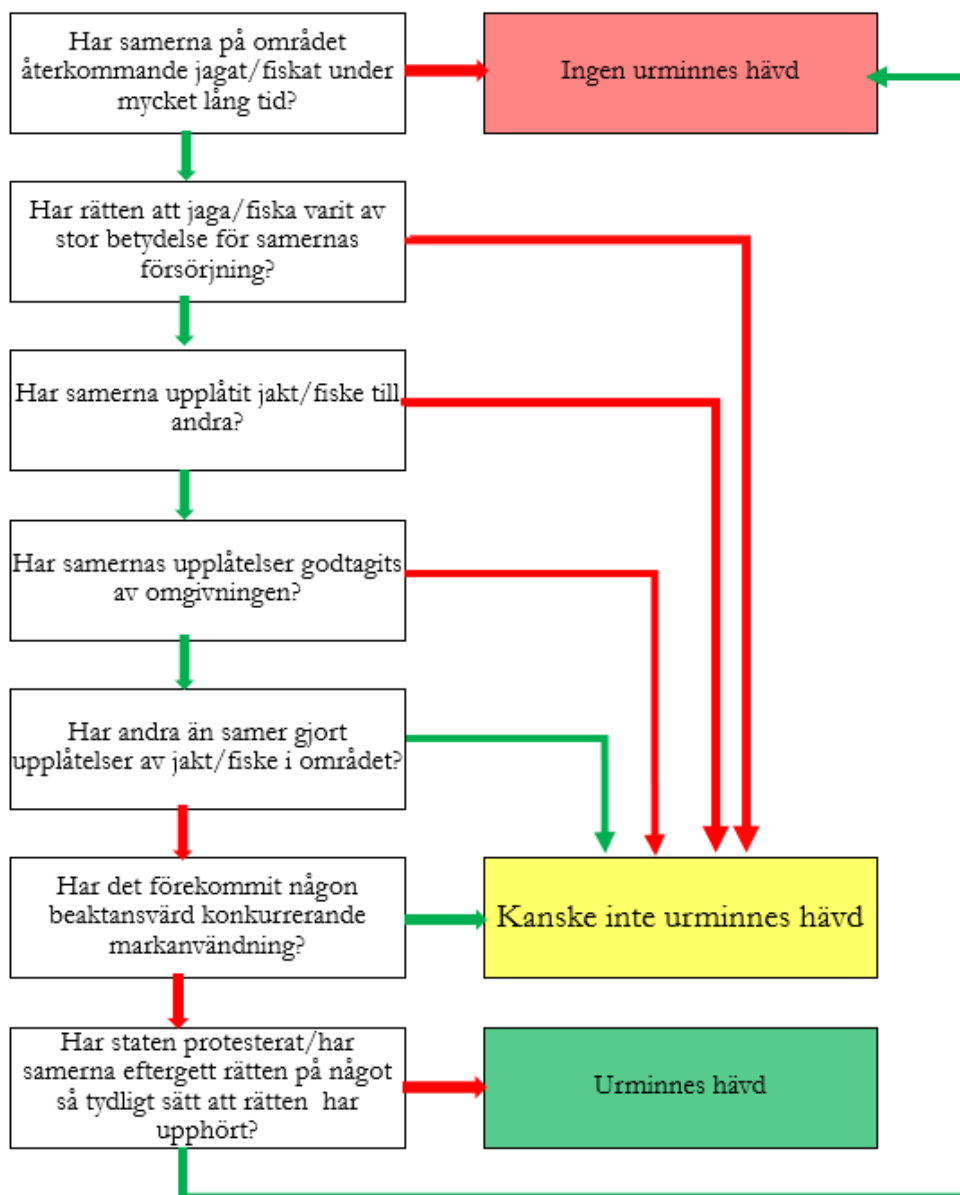
- att det får godtas att vissa ofullständigheter i utredningen om förhållandena under en viss tidsepok på det område som ska prövas fylls ut genom rimliga antaganden,
- att dessa kan grundas främst på vad som är känt om förhållandena på andra geografiska områden eller under näraliggande tidsepoker,
- att det inte kan krävas att det genom utredningen preciseras vilka enskilda individer som har upparbetat en rätt till jakt och fiske, och
- att det inte kan krävas en precisering av hur i äldre tider upparbetade rättigheter har gått över till följande generationer.¹⁹

¹⁹ Ib. p. 163

1.3.2 Prövningsschema

De för utredningen relevanta frågeställningarna kan utifrån Girjasdomens slutsatser sammanfattas i nedanstående förenklade prövningsschema.

→ = Svaret på frågan är JA → = Svaret på frågan är NEJ

1.3.3 Undersökningsperiod

Högsta domstolens prövning av om Girjas sameby hade rätt till småviltsjakt och fiske grundat på urminnes hävd avsåg huvudsakligen tidsperioden 1550–1750. Som skäl för valet av starttidpunkt angavs att mer konkreta uppgifter om de rättsliga förhållandena i Lappland föreligger först från mitten av 1500-talet. Domstolen bedömde att Girjas sameby vid 1700-talets mitt hade upparbetat en ensamrätt på grund av urminnes hävd. Någon undersökning av om hävd hade upparbetats senare var därför inte nödvändig.

Bedömningen som görs i denna promemoria sträcker sig huvudsakligen över samma tidsperiod. En inriktning på förhållandena fram till 1700-talets mitt framstår som ändamålsenlig; om en sameby inte kan påvisa att en rätt av urminnes hävd upparbetats under perioden är det mindre sannolikt att en hävd etablerats senare. Efter år 1750 ökade den svenska centralmaktens anspråk på lappmarkerna med en ökad konkurrens om jakten och fisket som följd.

En översiktlig redogörelse kommer även att göras för den senare utvecklingen i lappmarkerna. Händelser efter denna period skulle kunna ha betydelse framför allt för frågan om ett eventuellt utsläckande av en redan upparbetad hävd (se avsnitt 5).

1.3.4 Undersökningsområde

Uppdraget i denna del omfattar statligt direkt disponerad mark dels inom åretruntmarkerna, dels ovanför lappmarksgränsen när renskötsel är tillåten där. Utanför delbetänkandet faller därmed mark som ägs av statliga bolag. De vinterbetesmarker där renskötselrätten ibland är ifrågasatt omfattas alltså inte heller av undersökningen.

Utgångspunkten vid kartläggningen i denna promemoria och sekretariatets digitala karta har varit de markägarförhållanden som framgår av Jakt- och fiskerättsutredningens karta över markägarförhållanden, bilaga till SOU 2005:116. Vissa mindre förändringar kan därefter ha skett; bland annat har Naturvårdsverkets markinnehav nedanför odlingsgränsen utökats med några relativt sett mindre områden. Sekretariatet kommer att tillse att kartbilderna uppdateras före seminariet i juni.

Som nämnts är denna promemoria begränsad till förhållandena i Lappland. Motsvarande utredning avseende renbetesfjällen är ännu inte slutförd och kommer att redovisas i särskild ordning.

1.4 Utgångspunkter avseende bevisfakta om befolkning och markanvändning

Utöver de rättsliga utgångspunkter som Högsta domstolen har lagt till grund för Girjasdomen, gjorde domstolen flera uttalanden om vilka faktiska historiska förhållanden i lappmarkerna i stort som ansågs vara utredda i målet. Dessa uttalanden handlar inte om vad som är att betrakta som gällande rätt utan avser bevisfakta. Uttalandena har lagts till grund för de bedömningar som görs i denna promemoria såvida det inte funnits anledning till kvalifikationer.

Utgångspunkterna som följer av dessa uttalanden kan sammanfattas, och utvecklas, enligt följande.

1.4.1 Hela Lappland var befolkat av samer åtminstone från 1500-talet och framåt

Samer befolkade det område som i dag utgör det svenska Lappland innan någon nationalstat kunde hävda överhöghet över området. Detta utesluter dock inte att också andra kan ha befolkat eller uppehållit sig i området under den undersökta tidsperioden, men den samiska markanvändningen har dominerat.

Vid den första renbeteslagens tillkomst år 1886 bedrev samer renskötsel från norra Dalarna till nordligaste Lappland. Även om det råder osäkerhet om samernas äldre historia står det klart att samer hade vistats i dessa delar av Sverige under mycket lång tid och att det huvudsakliga näringsfånget för flertalet samer sedan länge hade varit renskötsel, i större eller mindre utsträckning förenad med jakt och fiske.²⁰

Befolkningen i Lappland bestod i slutet av 1500-talet av allt att döma i stort sett enbart av samer, även om Lappland också besöktes av kustbönder och birkarlar.²¹ För denna PM erfordras inte något ställningstagande till hur befolkningen i Lappland då var sammansatt eller till vilka som vistats där;

²⁰ NJA 2020 s. 3 p. 44 – se även ib. p. 168

²¹ Ib. p. 173

bedömningarna bygger på vad som är utrett om historisk samisk markanvändning och om förekommande konkurrens om jakt och fiske (se avsnitt 1.4.3). Med samisk markanvändning avses i denna promemoria användning av mark av människor som både räknat sig till (och av andra räknats till) en folkgrupp med en gemenskap i språk, organisation och sedvänjor och som därigenom har framstått som avgränsad från såväl den svensktalande som den finsktalande befolkningen i samma område.

Om andra än samer uppehållit sig i Lappland under 1500-talet utan att lämna belägg för förekomst av sådan konkurrens på de områden som nu är aktuella, saknar frågan om hur befolkningen kan ha varit sammansatt betydelse för bedömningen av om en sameby i dag kan åberopa urminnes hävd mot staten.

De nybyggare som kom till Lappland med början under 1600-talet slog sig ner på mark som redan användes av samer. Dessa samer hade sedan lång tid tillbaka betalat skatt till Sverige, antingen direkt till kronan eller till så kallade birkarlar. Birkarlarna hade fram till 1500-talets slut ett av staten erkänt monopol på handeln och skatteuppbörden bland samerna i de gamla storsocknarna i Torne, Lule och Pite lappmarker. Att staten (kronan) var noga med att ha en fungerande skatteindrivning i Lappland kan förklaras med att detta var en förutsättning för att kunna göra anspråk på överhöghet över territoriet i förhållande till konkurrerande anspråk från andra stater; det vill säga Danmark-Norge och Ryssland.²²

Från slutet av 1600-talet och framåt, i Lycksele lappmark ännu något tidigare, noterades samernas enskilda landområden i jordeböckers skattelängder som lappskatteland.

Marken i Lappland ansågs länge inte vara odlingsbar. I sådana karga trakter krävdes därför mycket utrymme och förmåga till stor rörlighet för permanent försörjning där. De näringar som samerna i Lappland levde av – jakt, fiske och renskötsel – ansågs länge vara de enda möjliga försörjningssätten i Lappland.

²² Danmark-Norge var på den tiden förenade kungariket, och Sverige gränsade i öster mot Ryssland.

1.4.2 Samerna levde i organiserade samhällen

Bland historiker är det en vedertagen uppfattning att den samiska samhällsorganisationen har mycket gamla anor. Samerna var på 1500-talet, sedan lång tid tillbaka, organiserade i grupper som var och en använde vissa geografiska områden (byområden). Byområdena kunde brukas samfällt av bymedlemmarna, eller i vissa mindre uppdelningar av enskilda familjer (föregångare till lappskatteländen) medan andra områden var för samfällt bruk (föregångare till byallmänningar). Ett område för enskilt bruk (eller olika former av samfällt bruk) kunde bestå av enskilda sjöar eller bestämda delar av vattendrag.

Det samiska ordet siida kan syfta både på en större gruppering i det samiska samhället – det vill säga den som har likheter med dagens samebyar – och en mindre gruppering av enskilda familjer eller flyttlag. I de större samiska byarna – föregångarna till samebyarna – fanns funktioner för gemensamt beslutsfattande och gemensam rättskipning.

Marken i Lappland var alltså i stor utsträckning uppdelad mellan samefamiljer och man skilde, när det gällde till exempel renbetesmarker och fiskevatten, på ”mitt och ditt”.²³ De flesta samerna utnyttjade resurser på stora områden, vilket innebar att de levde ett liv som inbegrep flyttningar, om än i olika utsträckning. Hur långt de flyttade kunde skilja sig åt i olika delar av Lappland – i fjällområdena kunde flyttningarna vara betydligt längre än i skogsområdena, där familjer kunde flytta inom ett par mil i omkrets i sitt eget mer avgränsande landområde. Det har rört sig om flyttar enligt förutbestämda mönster som har berott på bland annat betesförhållanden och tillgång på fisk och vilt.

1.4.3 Tyngdpunkten i utredningen ligger på hävdbrytande konkurrens

Med de utgångspunkter som nyss har beskrivits kan fokus i undersökningen läggas på konkurrerande markanvändning. Den underliggande samiska markanvändningen kan behandlas mer översiktligt (se avsnitt 3).

Tyngdpunkten i det följande ligger således i frågan om konkurrerande markanvändning under undersökningsperioden. Fokus har med andra ord

²³ NJA 2020 s. 3 p. 176

varit att kartlägga den med samerna konkurrerande markanvändning som förekommit från 1500-talet och fram till den senare delen av 1700-talet.

Som framgått har Högsta domstolen särskilt pekat ut vad som kan vara en beaktansvärd konkurrens om marken. I det hänseendet har framhållits att om skattläggningar eller kronans godkännanden av nybyggen gav upphov till en konkurrerande markanvändning, som var av någon omfattning, så kunde detta förhindra utvecklandet av en rådighet för samerna över jakten och fisket, grundad på urminnes hävd.²⁴

I enlighet med Högsta domstolens uttalanden har därför nybyggen och kronans skattläggningar till förmån för nybyggare och bönder särskilt undersökts i det historiska materialet. Även förekomst av annat utnyttjande av mark har inkluderats i kartläggningen, exempelvis kyrkplatser och bergverk.

Den närmare redovisningen av olika former av konkurrens finns i avsnitt 4. Redovisningen görs lappmark för lappmark och avslutas med en sammanfattande bedömning.

1.5 Forskning och litteratur

Redogörelsen i det följande grundar sig på ett omfattande material. Utöver hela den skriftliga bevisningen i Girjasmålet har ett femtiotal verk använts; avhandlingar, monografier, artiklar, reseskildringar, med mera. I redogörelsen hänvisas därför till ett stort antal författare. Några av dem ska presenteras närmare här.

Jur. dr. prof. Åke Holmbäck (1889–1976) har skrivit betänkandet *Om lappskaftelandsinstitutet och dess historiska utveckling*.²⁵ Betänkandet har fått stor betydelse för senare forskning och utgjorde en del av underlaget för Högsta domstolens avgörande i Skattefjällsmålet.²⁶ Holmbäcks slutsatser har kritiserats i vissa delar. Betydelsen av kritiken redogörs för i refererade delar.

Jur. dr. doc. Kaisa Korpijaakko-Labba (f. 1954) har skrivit avhandlingen *Om samernas rättsliga ställning i Sverige-Finland: en rättshistorisk utredning av*

²⁴ Ib. p. 201, jfr p. 202 och 180

²⁵ SOU 1922:10

²⁶ NJA 1981 s. 1

markanvändningsförhållanden och -rättigheter i Västerbottens lappmark före mitten av 1700-talet (1989, svensk översättning 1994). Avhandlingen bygger på ett omfattande källmaterial i form av bland annat jordeböcker och domböcker för hela Lappland, men särskilt för Torne lappmark och har fått stor betydelse för senare forskning. Hon har också skrivit rapporten *Naturen av samernas rättigheter och naturen av statens rätt* som publicerades i *Vem får jaga och fiska – Rätt till jakt och fiske i lappmarkerna och på renbetesfjällen*, ett delbetänkande av Jakt- och fiskeutredningen.²⁷ Kaisa Korpijakko-Labba är verksam som adjungerad professor i rättshistoria.

Fil. dr. doc. Lennart Lundmark (f. 1942) har tillsammans med landsarkivarien Lars Rumar (f. 1935) skrivit *Mark och rätt i Sameland* (2008) och har dessutom skrivit bland annat *Samernas skatteland i Norr- och Västerbotten under 300 år* (2006). Han har deltagit i tidigare statliga utredningar om de historiska förhållandena i lappmarkerna, dels genom att skriva ett avsnitt i Gränsdragningskommissionens betänkande *Samernas sedvanemark*²⁸ (ett betänkande som även Lars Rumar medverkat i), dels genom att ha skrivit rapporten *Jakt och fiske i Lappmarken och västra Jämtlands län under 300 år* som publicerades i ett delbetänkande till Jakt- och fiskerättsutredningen.²⁹ Lennart Lundmark är verksam som historiker och författare.

Fil. dr. Gudrun Norstedt (f. 1965), som är historiker och biolog, har digitaliserat K.B. Wiklunds avskriftssamling om cirka tvåtusenfemhundra tingsprotokoll som rör mål om samisk markanvändning. Hon har vidare skrivit två böcker om Lycksele och Åsele lappmarker, nämligen *Lappskaatteländen på Geddas karta: Umeå lappmark från 1671 till 1900-talets början* (2011) och *Landskapsgränsen mellan Ångermanland, Västerbotten och Åsele lappmark* (2007). Gudrun Norstedt är också verksam som forskare i samisk historia vid Vårdduo, Centrum för samisk forskning, vid Umeå universitet. Hennes doktorsavhandling från år 2018 som handlar om samisk markanvändning heter *A land of one's own – Sami resource use in Sweden's boreal landscape under autonomous governance*. Gudrun Norstedt har ett konsultuppdrag åt Renmarkskommittén och hjälper inom ramen för det till med att ge litteraturtips och att löpande faktagranska texten.

²⁷ SOU 2005:17

²⁸ SOU 2006:14

²⁹ SOU 2005:79

Jur. dr. Nils-Johan Päiviö (f. 1949) har skrivit boken *Lapps kattelandens rättsliga utveckling i Sverige: en utredning om lapps kattelandens och de samiska rättigheternas utveckling från mitten av 1600-talet till 1886-års renbeteslag* (2001) och avhandlingen *Från skattemannarätt till nyttjanderätt: en rättshistorisk studie av utvecklingen av samernas rättigheter från slutet 1500-talet till 1886 års renbeteslag* (2011).

Professor Peter Sköld (f. 1961) har bland annat skrivit boken *Samisk bosättning i Gällivare 1550–1750* (1992). Han är verksam som föreståndare vid Arktiskt centrum vid Umeå universitet och är expert i Renmarkskommittén. Han har bistått sekretariatet med faktagranskning, kompletterande material och värdefulla påpekanden.

Flera historiker och kulturgeografer har skildrat vad som ofta benämns som kolonisationen av Lappland med fokus på nybyggarnas verksamhet. Ett av de mest kända verken är *Koloniseringen av Pite lappmark t.o.m. 1867* (1956) av professorn och kulturgeografen Erik Bylund (1922–2005) som forskade i kulturgeografi. Fil. dr. Gustaf Göthes (1882–1956) avhandling *Om Umeå lappmarks svenska kolonisation från mitten av 1500-talet till omkring 1750* (1929) betraktas som ett standardverk med betydelse även för fler delar av Lappland, liksom fil. lic. Filip Hultblads (1907–1970) *Övergång från nomadism till agral bosättning i Jokkmokks socken* (1968) och fil. dr. doc. Nils Arells (1938–2004) verk *Rennomadismen i Torne lappmark – markanvändning under kolonisationsepoken i framför allt Enontekis socken* (1977) och *Kolonisationen i Lappmarken: några näringsgeografiska aspekter* (1979). Flera av dessa forskare har gått igenom ett stort domboksmaterial och undersökt hur den samiska markanvändningen betraktats i häradsrätterna.

Litteraturen består i övrigt av ett stort antal ytterligare avhandlingar, artiklar och monografier av forskare inom bland annat arkeologi och kulturgeografi. Den hembygdsforskning som bedrivs i hembygdsföreningar i olika delar av Lappland har också varit till god hjälp i arbetet. Mycket värdefulla är även de skildringar av förhållandena i Lappland som skrevs på 1600- och 1700-talen av Lappmarksresenärer och myndighetspersoner, till exempel olika kronofogdars beskrivningar av deras respektive lappmarker eller Carl von Linnés skildring av sin lappländska resa.

1.6 Språk användning och etnicitet

Ordet lapp uppfattas av många som starkt nedsättande, vilket har att göra med att det sedan lång tid tillbaka och även i nutid används som ett rasistiskt tillmäle.

I den absoluta merparten av de källor som ligger till grund för den historiska utredningen används dock ordet lapp. Ordet har använts i svenskan sedan medeltiden för att beskriva ”en manlig individ tillhörande ett folk av en annan ras än den skandinaviska befolkningen i allmänhet, vilket bebodde de nordliga delarna av Sverige och Norge jämte angränsande delar av Finland och Ryssland och varav en stor del idkar renskötsel och för ett nomadiserande levnadssätt”.³⁰

Numera används vanligen i stället ordet same för att beteckna personer tillhöriga den samiska folkgruppen (utan koppling till ras). Detta språkbruk slog igenom efter 1971 års rennäringslag, där ordet lapp från äldre lagar ersattes av ordet same.

Lappbegreppets historiska kontext har utgjort skäl att särskilt överväga begreppsbildningen i den utredning som kommittén har att göra. Vid dessa överväganden har följande omständigheter tagits i beaktande.

1.6.1 Den närmare innebörden av uttrycken lapp och same

Det riktiga i att sätta likhetstecken mellan de historiska källornas ”lapp” och dagens ”same” har ifrågasatts. Kaisa Korpijaakko-Labba menar att ordet lapp i gamla handlingar snarare syftar på vilken näring en person utövat än på det etniska ursprunget.³¹ Hon hänvisar bland annat till Nils Arell, som dock inte är lika entydig. Han menar visserligen att det föreligger starkt stöd för antagandet att man på lokal nivå betraktade näringsfånget och graden av bofasthet, och alltså inte etnisk härkomst, som främsta grund för att klassificera en person som lapp (rennomad) eller nybyggare. Arell anför dock ett begränsat antal exempel till stöd för sin tes, samtliga från Torne och Kemi lappmarker, av vilka åtminstone tre handlar om personer som var gifta med samiska kvinnor.³² Vidare anför Arell att även om den ”etniska

³⁰ Svenska Akademiens ordbok, artiklarna om ”lapp” och ”same”

³¹ Korpijaakko-Labba, *Om samernas rättsliga ställning i Sverige-Finland*, 1994, s. 66 f.

³² Ytterligare ett exempel finns i de la Motraye, A. *de La Motrayes resor, 1711–1725*, tryckt 1988, s. 201

aspekten” saknades på lokal nivå, så kan man spåra den på regional eller nationell nivå i myndigheters uttalanden och agerande.³³

Filip Hultblad hävdar att ”äktenskap mellan nomader och bofasta voro mycket sällsynta”, liksom att ”det ickelapska inslaget i nomadbefolkningen är (...) obetydligt”. Detta överensstämmer med den slutsats som Gudrun Norstedt har dragit av sin forskning i framför allt Åsele, Lycksele och Pite lappmarker.³⁴ Norstedt ifrågasätter inte att samer som slagit sig ned och blivit bofasta har kallats för nybyggare; även om de nog minst lika ofta kallats för ”lappnybyggare”. Däremot ifrågasätter hon att det skulle vara mer än någon enstaka ”lapp” som inte var same – hon har inte sett några belägg för det i sin forskning.³⁵ En annan sak är att det finns en hel del icke-samer upptagna i lapps kattelängderna. Det var nämligen fullt möjligt även för en nybyggare, oavsett etnicitet, att överta skatten för ett lapps katteland. Det gjorde exempelvis nybyggaren i Knaften. I nuvarande Lycksele kommun övertogs de flesta lapps katteland för eller senare av bönder.³⁶ Norstedt framhåller att detta inte innebär att de och deras efterkommande skulle ha blivit registrerade som ”lappar” och därmed av misstag kommit att betraktas som samer av sentida forskare och utredare.³⁷

Litteraturen från den period som denna utredning avser bekräftar inte heller i övrigt bilden av att beteckningen lapp skulle ha handlat om näring snarare än om etnicitet. Redan år 1673 konstaterade till exempel Johannes Schefferus att ”ingen lapp med självaktning (...) utan harm godtar benämningen lapp”, utan föredrar ”ordet sabmi eller same, vilket på deras språk är lapparnas rätta namn”.³⁸ Några decennier senare, år 1732, reste Carl von Linné genom lappmarkerna och upptecknade då en del samiska ord,

³³ Arell, *Rennomadismen i Torne Lappmark*, 1977, s. 39 f.

³⁴ Hultblad, *Övergången från nomadism till agrar bosättning i Jokkmokks socken*, 1968, s. 194

³⁵ Enligt uppgift till sekretariatet vid faktagranskning av denna text.

³⁶ Norstedt, *Lapps kattelanden på Geddas karta*, 2011, s. 48 och 50. Jämför Lundmark (2006) s. 102, som skriver att det förekom giftermål mellan icke-samer och samiska kvinnor och att det även förekom att personer med svenskt ursprung blev renskötare och uppgick i den samiska befolkningen. Lundmarks stöd för det påståendet är Hultblad, 1968, s. 163. Det Hultblad skriver där är dock att nybyggarna synes ha rekryterats ”företrädesvis bland folk, som redan var förtroget både med det strävsamma lappmarks livet och med trakten. Ingen var dock från början nomad”. Han nämner även ett fall där det finns skäl att förmoda att en nybyggare ”övergick till skogslappliv och lapponiserades i likhet med ett par nybyggarsöner från 1700-talet”, men detta är alltså ett fåtal exempel och samme Hultblad konstaterar senare det ovan nämnda om att det ickelapska inslaget i nomadbefolkningen var obetydligt. När det gäller övertagande av lapps katteland har Norstedt i sin forskning inte funnit något exempel på att detta skett genom att en icke-same gift sig med en same, och därefter kommit att klassificeras som lapp. Däremot har icke-samer tagit över land genom överenskommelse med den tidigare skattelandsinnehavaren, eller genom att landet blivit öde. Det har då handlat om nybyggare. Eftersom den skatt som skulle betalas av lappbyn var konstant fick övriga betala mer om ett land blev öde. Lappbyn hade därför allt att vinna på att en nybyggare tog över ett land, framhåller Norstedt.

³⁷ Enligt uppgift till sekretariatet vid faktagranskning av denna text.

³⁸ Schefferus, *Lappland*, 1673, (tryckt 1956), s. 40 f.

bland annat att ”Lap” på samiska hette ”Zabmiletz” eller ”sami”.³⁹ År 1747 gav lappmarksprästen Pehr Högström ut sin lappmarksbeskrivning, där han skriver: ”Det ordet Lapp lærer näpligen wara tagit af deras språk (...). Imedlertid weta de ei ens at de blifwa af oss och andra Nationer så kallade, emedan de i deras eget språk heta Sabme eller Same”.⁴⁰ På samma sätt konstaterade Abraham Abrahamsson Hülphers under slutet av 1700-talet att lapparna efter ortens eget språk kallas ”Samme eller Sabme”.⁴¹

Sammantaget talar det ovanstående alltså för att ordet ”lapp” i äldre tid har använts synonymt med dagens samebegrepp på så sätt att det åsyftat människor som både räknat sig till (och av andra räknats till) en folkgrupp med en gemenskap i språk, organisation och sedvänjor och som därigenom har framstått som avgränsad från såväl den svensktalande som den finsktalande befolkningen. Bedrivandet av en viss näring – rensköttsel, jakt och fiske snarare än jordbruk – tycks inte ha varit en tillräcklig betingelse för grupptillhörigheten. Gruppövergångar har säkerligen ibland förekommit och då markerats genom antagandet av en ändrad livsföring.⁴²

När det gäller beteckningar för en etnisk grupptillhörighet bör samtidigt anmärkas att etnicitet är ett dynamiskt begrepp; den närmare innebörden av grupptillhörigheten kan förändras under historiska, ekonomiska, sociala och politiska processer och dess praktiska betydelse varierar i olika kontexter och historiska skeenden.⁴³

1.6.2 Kommitténs ställningstagande avseende språkbruk

När kommittén ska beskriva innehåll i äldre dokument finns två alternativ: att skriva om ordet till same eller att använda det ord som används i källmaterialet, det vill säga ordet lapp. Kommittén har, i kretsen ledamöter och sakkunniga, gjort bedömningen att ordet lapp blir det mest korrekta specifikt vid historiebeskrivningen. Skälet är att en omskrivning till ordet same innebär dels en allmän revidering av det historiska källmaterialet, dels kan innebära att den tidens uppfattning, till exempel när ordet lapp använts i

³⁹ Linné, *Iter Lapponicum – Lappländska resan*, 1732, kommentardelen, utgiven av Fries 2003, s. 416

⁴⁰ Högström, *Beskrifning öfwer de til Sweriges krona lydande Lapmarker [Elektronisk resurs] innehollande kort underrättelse så wäl om landets belägenhet och beskaffenhet i gemen, som des inwånares tilstånd och husholdning, deras seder, maner och lefnadsart, samt laster och widskepelse, med mera*, 1746, s. 55 f.

⁴¹ Hülphers, *Samlingar til en beskrifning öfwer Norrland: femte samlingen, 3 bandet, Lappmarken*, 1922, s. 7

⁴² Jfr Arell, 1977, s. 37–40; Korpijaakko-Labba, 1994, s. 67

⁴³ Nationalencyklopedin, etnicitet. <http://www.ne.se/uppslagsverk/encyklopedi/lång/etnicitet> (hämtad 2022-03-09) jfr etnisk grupp. <http://www.ne.se/uppslagsverk/encyklopedi/lång/etnisk-grupp> (hämtad 2022-03-09)

rent nedsättande sammanhang, inte tillåts tala för sig själv utan snarare kan uppfattas som friserad.

I den nedanstående historiska genomgången kommer, i enlighet med detta, uttrycket lapp användas vid hänvisningar till material där uttrycket förekommer. För att inte orsaka begreppsförvirring används uttrycket också vid de kommentarer eller slutsatser som görs i anslutning till materialet. Däremot kommer naturligtvis ordet same användas i de delar av de kommande betänkandertexterna som avser nutid eller är av mer framåtsyftande karaktär.

SEKRETARIATSUNDERLAG

2. Geografi och administrativa gränser

För att kunna orientera sig i det historiska materialet om markförhållandena är det nödvändigt att känna till något om geografin och tidigare administrativa gränser.

2.1 Nordkalotten

Nordkalotten är ett geografiskt område som spänner över Nordland fylke och Troms och Finnmark fylke i Norge, Norrbottens län i Sverige, landskapet Lappland i Finland samt Murmansk oblast på Kolahalvön i Ryssland.

Karta från www.samer.se. Observera att gränserna beträffande samebyarnas vinterbetesmarker inte är helt fastlagda, varför kartans yttersta gränser inte är helt oomstridda. Detta är dock inget som berör områdena som undersöks i denna promemoria.

2.2 Lappland

Lappland är ett område som delvis faller inom Nordkalotten. Lappland omfattar i dag den västra delen av Norrbottens län (i Nordkalotten) och den nordvästra delen av Västerbottens län (utanför Nordkalotten). När det i historisk litteratur talas om lappmarkerna, eller lappmarken, så är det synonymt med vad som i dag ligger inom landskapet Lapplands gränser.

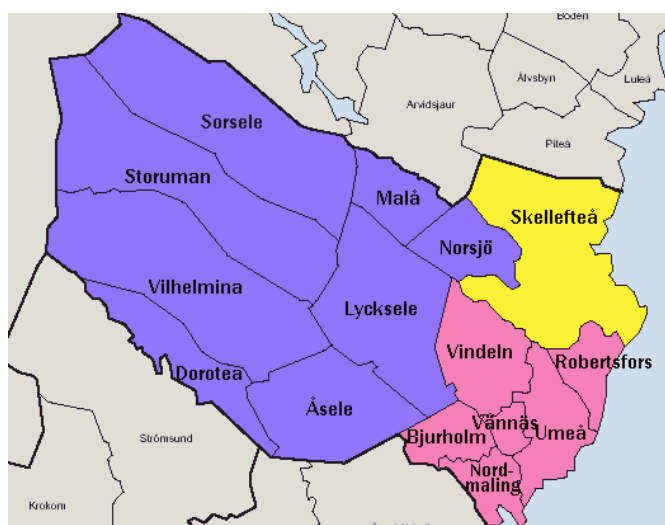
Karta från Wikipedia

2.3 Länsindelning

Under åren 1620–1634 förenades Österbotten och alla ”Västernorrlanden” till ett samlat ståthållardöme, kallat Norrlands län. Från år 1620 räknades alltså Lappland administrativt till Norrlands län (som omfattade territoriet från Gästrikland norrut över Bottenviken och ner till Vasa i Finland). År 1638 bröts Västerbottens län ut ur Norrlands län. År 1810 bröts Norrbotten ut ur Västerbotten som ett eget län. Under den tidsperiod som undersöks i detta arbete hörde alltså Norrbotten till Västerbotten.

Nuvarande Norrbotten, karta från Wikipedia

Nuvarande Västerbotten, karta från Wikipedia

2.4 Lappmarker

Birkarlarna delade upp lappmarken mellan sig i handelsdistrikt, som kom att kallas för Torne, Lule och Pite lappmarker.

Lycksele lappmark (även kallad Ume lappmark) och Åsele lappmark (även kallad Ångermanna lappmark) hade ingen beröring med det ursprungliga birkarleväsendet. Samerna där var redan tidigare "konungslappar" som beskattades av kronans fogdar. Dessa områden fördes in under lappmarksbegreppet först under 1600-talet, i samband med att lappmarksförsamlingar etablerades och lappmarksprivilegier infördes.

Även Kemi lappmark stod utanför birkarleväsendet. Under medeltiden behärskades detta område i stället av karelarna. Därefter har både Sverige, Danmark och Ryssland hävdat rätt att ta upp skatt inom området. Kemi lappmark har i sin helhet tillhört Finland sedan 1809 års fred.

I dag motsvaras Åsele lappmark av nuvarande Vilhelmina, Åsele och Dorotea kommuner, Lycksele lappmark av nuvarande Lycksele, Sorsele och Storumans kommuner, Pite lappmark av nuvarande Malå, Arjeplog och Arvidsjaur kommuner, Lule lappmark av nuvarande Jokkmokks och Gällivare kommuner och Torne lappmark av nuvarande Kiruna kommun.

Karta från Wikipedia över lappmarkerna år 1796

2.5 Lappbyar och samebyar

Samerna i Lappland var som sagt sedan långt före 1500-talet indelade i siidor, storbyar, som i svensk administrativ förvaltning har kallats lappbyar.

Varje lappby omfattade några tiotal familjer inom ett visst landområde som de disponerade.⁴⁴ Till storlek och delvis även till funktion var de jämförbara med socknar. Förutom att lappbyn var en markanvändningsenhet, fungerade den också som en fast förbindelselänk mellan släkterna i byn.⁴⁵

Lappbyarna som administrativ enhet ersattes senare av samebyar. De befintliga femtioen samebyarna och deras byområden framgår av nedanstående karta. Det kan noteras att de angivna gränserna för samebyarnas vinterbetesmarker nedanför odlingsgränsen i vissa fall inte är helt fastlagda,

⁴⁴ Hultblad, 1968, s. 69

⁴⁵ Korpijaakko-Labba, 1994, s. 55 med hänvisningar i not 11

något som dock inte berör den mark som undersöks i denna promemoria.
De så kallade koncessionssamebyarna omfattas inte av delbetänkandet och
kommer därför inte att behandlas närmare nedan.

SEKRETARIATSUNDERLAG

3. Samisk markanvändning och upparbetande av urminnes hävd till jakt och fiske – övergripande historiska nedslag

Tyngdpunkten för den rättsliga prövningen av om en urminnes hävd har upparbetats avseende rådighet över jakt och fiske ligger, som framgått, i frågan om konkurrerande markanvändning. Denna redovisning finns i avsnitt 4. Där redovisas också de slutsatser som kan göras med anledning av den konkurrerande markanvändning som kunnat konstateras på berörda områden.

Eftersom användningen av marken berott av historiska förhållanden ges dock i detta kapitel en mer allmän beskrivning av administrativ historia och samisk markanvändning i Lappland. Syftet är att skapa förståelse för vilka normer som kan antas ha gällt under den undersökta perioden, det vill säga från 1500-talet till slutet av 1700-talet, och hur det samiska samhället då såg ut, med särskilt avseende på regler kring markanvändning; framför allt jakt och fiske. Den läsare som redan är insatt i hur samisk markanvändning historiskt sett ut i Lappland kan fortsätta direkt till nästa kapitel där slutsatserna av undersökningen presenteras. Den läsare som inte känner något behov av en utförlig historisk genomgång kan gå direkt till sammanfattningen i avsnitt 3.5 och sedan fortsätta till kapitel 4.

Liknande historiska genomgångar, men med ett något annorlunda fokus, finns också i betänkandet *Samernas sedvanemarker*, och i betänkandet *Jakt och fiske i samverkan*.⁴⁶ Den sistnämnda historieteckningen har redan skickats ut till kommittén och experterna i PM 1 – *En historisk konturteckning*.

3.1 Tidig historia – fram till medeltidens slut

Den följande redogörelsen tar sin utgångspunkt i de förhållanden som rådde i Lappland vid 1500-talets början. Det kan konstateras att Lapplands invånare då och sedan länge till övervägande del bestod av samer. Detta framgår bland annat av arkeologiska fynd, och av taxeringslängderna för

⁴⁶ SOU 2006:14 avsnitt 5 och SOU 2005:116 avsnitt 2

Lappland, vilka finns dokumenterade sedan mitten av 1500-talet när Gustav Vasa införde ett system för direkt beskattning.⁴⁷

Under 1100- och 1200-talen var det sannolikt Republiken Novgorod som hade kontroll över skinnhandeln med samerna på Nordkalotten. Detta avspeglas i de mynt och andra föremål av östlig härkomst som finns i samiska gravar och liknande fynd från denna period. Under 1300-talet lyckades Sverige utvidga sitt territorium till att omfatta större delen av nuvarande Finland.⁴⁸

Den svenska kronans intresse av Lappland bestod ursprungligen bland annat i att hävda Sveriges gränser mot Danmark-Norge och Ryssland. För att kunna göra det behövde Sverige beskatta Lapplands invånare. Detta gjorde Sverige genom de så kallade birkarlarna, vilka gavs monopol på handel med samerna och fick rätt att ta ut skatt av samerna mot en taxa till den svenska kronan. Birkarlarna organiserade sig i tre handelsområden i Pite, Lule och Torne socknar, varav den sistnämnda tidvis även omfattat Varanger, delar av Kemi lappmark och norska Finnmark. Direkt under den svenska kronan lydde Åsele och Lycksele lappmarker. Där betalade samerna alltså skatt direkt till kronan.

Det första kända omnämmandet av birkarlar i skrift kommer från ett brev år 1328 från den kungliga drotsen Knut Jonsson. I dokumentet beskrivs att hälsingar och birkarlar träffat en överenskommelse om att den nordligaste delen av Hälsingland, det vill säga området runt Bottenviken, utan hinder eller störning skulle få bebyggas. Man kom också överens om att ingen skulle hindra lapparna i deras jakter och att inte heller hindra ”birkarlaboar” på deras resor till lapparna, under deras vistelse hos dessa eller på färder med deras gods ifrån dem.⁴⁹

I ett kungligt brev från år 1340 slog kung Magnus Eriksson fast att alla ”som åå Christo tro, eller till Christna tro sig omwenda wele” fick ta sig mark och ägor i ”the landzender vårtt Rijkes som vidh Helsingeland och

⁴⁷ Exempel på hur beskattningen kunde se ut på 1500-talet finns till exempel i Bergman och Edlund, *Birkarlar and Sámi - inter-cultural contacts beyond state control: reconsidering the standing of external tradesmen (birkarlar) in medieval Sámi societies*, 2016, s. 59 f. För information om antal skattlagda samiska hushåll i de olika lappbyarna finns uppgifter om innehållet i 1695 års jordebok i Holmbäck, SOU 1922:10, s. 7–22.

⁴⁸ [Nöteborgstraktaten – Wikipedia](#) – artikeln författad huvudsakligen av Gudrun Norstedt, besökt den 11 februari 2022. Den territoriella konflikten förblev dock osäker, och det var först i och med Teusinafreden som gränsförhållandena formellt reglerades, se [Freden i Teusina – Wikipedia](#) – besökt den 11 februari 2022.

⁴⁹ Wallerström, 1995, s. 48 och 49 och Nordlander, 1906, s. 219 med hänvisning till Dip. Succ. IV s. 73

Ångermannalands liggandes äre, benemdh Laepmark” under förutsättning att de betalade skatt till kungen och brukade Hälsinglands lag och sedvänjor (det vill säga Hälsingelagen).⁵⁰

Enligt Hälsingelagens konungabalk bör detta bland annat ha inneburit att de som stod under kungens makt var skyldiga att betala skatt till kronan. I Umeå och Bygdeå socknar och norr därom, skulle en bågaskatt betalas, medan i Ångermanland och Medelpad skulle skatten betalas i skinn. Bågaskatten i norra Sverige innebar att de skattskyldiga befriades från plikten att gå i ledung, det vill säga ge sig ut på krigståg, men å andra sidan innebar den också att de skattskyldiga själva fick försvara sin mark från yttre hot.⁵¹

Innehållet i de nämnda breven bekräftades år 1358 genom ett brev av kung Erik Magnusson, varigenom han stadfäste ”alla the Priuilegier, Nåder och Frijheter” som tidigare givits dem som bor ”i Norrebotn i Lapmarcken”. Kungen förbjöd alla att på något sätt hindra de ”Birckerlar, som öckna (öde) skogar i för:de Endar efther sina tarffue och nytto sökia wele”.⁵²

Kronan och birkarlarna förefaller ha betraktat lapparna mer som en resurs än som undersåtar under kronan; handeln med enskilda lappar stod nämligen under enskilda birkarlars rådighet. I ett donationsbrev från år 1390 talas det om ”de lappa, som under gården varit haver”. År 1424 stadfäste lagmannen Nils Gustafsson vid tinget i Piteå en överenskommelse mellan birkarlarna som råkat i tvist med varandra. Enligt överenskommelsen skulle birkarlarna förbli vid sin ”gambla Rett och Stadga”, som också specificeras. Av den första punkten i avtalet framgår indirekt att birkarlarna hade delat upp lapparna mellan sig, så att varje lapp endast kunde handla med en viss birkarl. Där står nämligen att om en birkarl räddade livet på en lapp genom att förse honom med mat eller redskap som han behövde för livets nödtorft, så skulle han därefter under tre år ha ensamrätt på handel med denne lapp, ohindrat av den rätta lottägaren. Därefter skulle rätten till lappen återgå. Belöningen till den som ingrep som räddare av lappen tyder på att birkarlarna var angelägna om att förvalta det som de betraktade som sin resurs. I samma riktning talar

⁵⁰ K. Magnus Eriksons frihetsbrev för dem, som nedsätta sig i Lappmarken, dat. Telge d. 16 mars 1340. *Handlingar rörande Skandinaviens historia*, volym 29, 1848, s. 16–18. Verket finns tillgängligt digitalt här: [Handlingar rörande Skandinaviens historia - Google Böcker](#)

⁵¹ [De svenska skatternas historia | Skatteverket](#)

⁵² K. Erik Magnussons Bekräftelse på Birkarlarnes privilegier, dat. Stockholm den 6 Aug. 1358. *Handlingar rörande Skandinaviens historia*, volym 29, 1848, s. 18 och 19

delarna i överenskommelsen om att ingen fick ”riffua eller slitta af the fattiga Lappa” eller kräva mer renskjuts av dem än vad som av ålder varit sed.⁵³

Synen på en birkarls rätt till en lapp tycks ha haft vad som i dag skulle kallas sakrättsliga inslag; rätten kunde vara föremål för laga fång och i äldre källor framgår som sagt att birkarlarna hade delat upp lapparna mellan sig. År 1454 intygade fogden i Norrbotten, Sten Henriksson, att några lappar från Tavastland rätteligen tillhörde birkarlar från Luleå och Piteå (och inte var kungens), eftersom ”the them medh rette skiffte fångitt haffua af sine Skifftebröder af Tauesteland”.⁵⁴

Relationen mellan birkarlar och samer har ibland tolkats som att birkarlarna ägde samerna; ett slags livegenskap. Några tydliga belägg för att så skulle ha varit fallet har dock inte framkommit; relationen kan lika gärna ha varit en birkarlsintern handelsrättslig angelägenhet. Senare källor visar visserligen att det förekommit att samer klagat på enskilda birkarlar, men detta förefaller ha varit undantag – det förekommer inga klagomål över att birkarlar i allmänhet skulle ha varit orättvisa. Det förekommer också uppgifter om överenskommelser mellan birkarlar och samerna, till exempel om att birkarlarna fick fiska för samernas räkning i Åbyälven.⁵⁵

Kronan tycks ha uppmuntrat – eller i vart fall ha tolererat – birkarlarnas relation till samerna mot att birkarlarna betalade en skatt till kronan. I protokoll från lagmanstinget i Torneå år 1420 fastställdes att den birkarl som ville ägna sig åt handel med lapparna måste erlägga viss årlig skatt (i skinn) till kronan.⁵⁶ Den som inte kunde betala detta fick överlåta sin rätt till någon annan. Relationen mellan kronan och birkarlarna bör rimligen ha medfört ett ursprungligt gemensamt intresse av att motverka störningar från andra i samiskt utövande av jakt och fiske.

⁵³ Lagmannen Nils Gustafssons i Uppland stadfästelse å lappfararnas gamla rättigheter och stadgar, lagmanstinget i Piteå den 6 juli 1424, *Handlingar rörande Skandinaviens historia*, volym 29, 1848, s. 26–28, diskuteras även av Wallerström, 1995, s. 240

⁵⁴ Fogden i Norrbotten Sten Henrikssons intyg, att några Lappar, som voro komna från Tavastland, med rätta tillhörde Birkarlarne i Luleå och Piteå, dat. Torneå d. 27 dec. 1454. *Handlingar rörande Skandinaviens historia*, volym 29, 1848, s. 29 och 30

⁵⁵ Bergman och Edlund, 2016, s. 66–68, se även Lundmark, *Samernas skatteland*, 2006, s. 36 f. och Nordlander, 1906, s. 246 f.

⁵⁶ Wallerström, 1995, s. 240

3.2 1500-talet

Med utgångspunkt från att samer befolkat Lappland långt innan svensk överhöghet över området etablerades under 1500-talet kan det förutsättas att samerna organiserade sig och styrdes av samiska normer. Det är ovisst vad detta närmare innebar och det är inte heller behövt att försöka utreda detta inom ramen för denna promemoria. Bedömningarna får grundas på de källor från 1500-talet som beskriver markrättigheter och invånare i Lappland.

3.2.1 Kungliga brev och beskattning

På 1500-talet fanns ännu ingen fast jordbruksbebyggelse i lappmarken.⁵⁷ Kronans anspråk på överhöghet ökade med tiden, och dessa anspråk utövades fortsatt genom beskattning av samerna.

År 1528 stadfäste Gustav Vasa birkarlarnas handelsprivilegier; kungens fogdar och ämbetsmän förbjöds att vara birkarlarna till hinder. En jämförelse mellan den avgift som birkarlarna betalade för sin handel med samerna och den direkta skatteuppbörden från "kungslapparna" i Ume lappmark gjorde det dock klart att intäkterna som kom in från birkarlarna var mycket låga. Kungen beslutade därför att fördubbla birkarlarnas avgift. Samtidigt stod det klart för honom att kronans intäkter kunde bli betydligt större om samerna beskattades direkt i stället för att använda birkarlarna som mellanhänder.⁵⁸

Den 20 april 1542 meddelades Gustav Vasas brev till menig man i Gästrikland, Hälsingland, Ångermanland och Medelpad, där konungen yttrar att "sådana ägor som obbyggde ligga höre Gud, oss och Sveriges Crone till och ingen annen".⁵⁹ Brevet har ibland tolkats som ett anspråk från kronan på en vilja att förfoga över de norrländska ödemarkerna. Brevets betydelse har diskuterats av rättshistoriker. Holmbäck skriver till exempel att brevet inte torde ha avsett att gälla förhållandena i Lappland – visserligen hörde Ångermanna lappmark till Ångermanland men brevet handlade om konflikter mellan bönder och nybyggare.⁶⁰ Brevet syftade enligt Holmbäck

⁵⁷ Sköld, *Samisk bosättning i Gällivare 1550–1750*, 1992, s. 23. Sköld skriver "fast bebyggelse" men begreppet bebyggelse kan vara problematiskt – samernas timmerkåtor och bodar har ju också varit bebyggelse. Sannolikt åsyftas här fast bebyggelse på grund av en permanent närvaro från jordbruket, kronan eller kyrkan.

⁵⁸ Jfr Nordlander, 1906, s. 226. Nordlander kallar avgiften för skatt och beskriver den som en skatt som birkarlarna drev in från samerna för kungens räkning. Huruvida det rätteligen var fråga om en skatt kan dock diskuteras, se Wallerström, 1995, s. 249 f. och 316.

⁵⁹ Gustav Vasas registratur XIV s. 40

⁶⁰ Holmbäck, SOU 1922:10, s. 37 not 3

inte till att tillägga kronan några privaträttsliga rättigheter till de stora vidderna inom de fyra landskapen, utan till att förklara att de inte stod i någon enskilds ägo.⁶¹ I Skattefjällsdomen uttalade Högsta domstolen att det är tvivelaktigt om den inställning som framträder i brevet också avsåg lappmarkerna; och även om så skulle ha varit fallet, kan man inte utgå från att inställningen uteslöt samiska markanspråk.⁶²

Kronans anspråk på direkt beskattning (i natura) av samerna medförde en konkurrens mellan kronan och birkarlarna om varor (företrädesvis gråverk, mårdskind och torrgädda). Kronan får antas ha sett skyddet av samerna i egenskap av skattebas som ett statsintresse.

I denna riktning talar Gustav Vasas brev av den 3 juni 1543 och den 20 september 1551. I 1543 års brev bekräftar kungen samernas jakträtt och förbjuder bönderna att inskränka denna med motiveringen att samerna betalade skatt.⁶³ I 1551 års brev, som är riktat till birkarlar och köpmän, förbjuder kungen dessa att göra ”våre Siöfinner och Lapper på theris ägne enskijlte fiske och landgrund som jn för theris Äger liggie” något hinder eller förfång.⁶⁴ I ett försvarsbrev samma dag förklarar kungen att han tagit lappar i vissa områden i sitt beskydd med allt vad dem tillkommer – ”theris hustrur, barn, hion, godz ägedelar, ock alth thet them tijlkommer rörligt och orörligt”. Han förklarar i samma brev att dessa lappbyar med deras invånare efter denna dag inte skulle svara till någon annan än den svenska kronan.⁶⁵

Bland Gustav Vasas brev finns också skäl att nämna det från den 12 mars 1544 där kungen förbjöd birkarlar att hindra, att hemman togs upp av ödemarken, och uttalade att lapparna icke desto mindre hade att söka och fara omkring efter vilddjur eftersom ”Skoger och wildmarcker räckie wäl till j den landzenden”.⁶⁶ Holmbäck har tolkat brevet som att det underkände de anspråk på ensamrätt i Lappland, som framställdes av andra – vare sig det var av birkarlarna eller av lapparna själva.⁶⁷ I Skattefjällsmålet tolkade Högsta

⁶¹ A.a. s. 45

⁶² NJA 1981 s. 1 s. 190

⁶³ Westin, med flera, 1962, Övre Norrlands historia, del I, s. 287

⁶⁴ Öppet brev för Birkarlar och landtköpmän att idka fiske i Vesterhafvet (Ishafvet) af den 20 sept. 1551. Tryckt i *Handlingar och förordningar – Finlands fiskerier*, fjärde häftet, Helsingfors, 1870, s. 2–4

⁶⁵ Konung Gustaf I:s försvarsbrev för invånarne uti åtskilliga trakter af Lappland och nuvarande norska Finmarken af den 20 september 1551, (tryckt i *Handlingar och förordningar – Finlands fiskerier*, fjärde häftet, Helsingfors, 1870, s. 4 och 5

⁶⁶ Gustav Vasas registratur XVI s. 121

⁶⁷ Holmbäck, SOU 1922:10, s. 38

domstolen brevet som något av en föregångare till den så kallade parallellteorin, enligt vilken samer och nybyggare borde kunna leva sida vid sida i lappmarkerna eftersom de hade olika näringssätt. Brevet har inte tolkats som något privaträttsligt anspråk från kronans sida på markerna i fjälltrakterna.⁶⁸

År 1548 skedde en övergång till direkt beskattning av samerna i Luleå och Pite lappmarker och år 1550 skedde samma reform i Torne lappmark. Birkarlarna fick efter detta nöja sig med status som handelsmän, utan någon särskilt gynnad ställning gentemot kronan. Kemi lappmark hamnade vid ungefär samma tid under kronans fogdar.⁶⁹

Lapps-katten utkrävdes härefter i de norra lappmarkerna av lappfogdarna, som reste omkring från by till by vid marknadstiderna, varvid de även höll ting med samerna. I de två södra lappmarkerna kom dock samerna ner till bygden för att betala skatt.⁷⁰ Under flera decennier rekryterades lappfogdarna ur birkarlarnas led, varför dessa ännu en tid kom att utöva visst inflytande. Deras erfarenheter och ofta omfattande kunskaper om förhållandena i lappmarken gjorde deras tjänster svåra att avvara.⁷¹ Det kan antas att birkarlarna från 1500-talets mitt har suttit jämte samerna i nämnden vid de ting som leddes av lappfogdarna, åtminstone i Torne lappmark.⁷²

Betalningsmedlen för skatten har varierat genom tiden, allt efter det som varit mest gångbart eller det som staten haft mest behov av. Från mitten av 1500-talet, den tid från vilken de första taxeringslängderna finns, utgjordes skatten av skinnvaror av olika slag, som till exempel renskinn, gråverk (ekorrskinn), mårds-kinn och hermelin med mera. Under denna första tid var även torrfisk ett förekommande skattebetalningsmedel.⁷³

Slutligen finns ytterligare vittnesbörd om kronans intresse av att skydda samerna i Johan III:s brev den 10 juli 1584.⁷⁴ Brevet skrevs som ett svar på

⁶⁸ NJA 1981 s. 1 s. 190

⁶⁹ Westin med flera, 1962, s. 316 och 317

⁷⁰ Se till exempel Norstedts arkivgenomgång för Granö, 2018, https://sparfran10000ar.se/wp-content/uploads/2018_Granö_rapport_arkivgenomgång.pdf

⁷¹ Arell, 1977, s. 56

⁷² A.a., jämför uppgifter om Pite lappmark i Bergman och Edlund, 2016, s. 66–68

⁷³ Päiviö, 2001, *Skatteländens rättsliga utveckling* s. 35, med hänvisning till Lundmark, 1982, *Uppbörd, utarmning* (...) s. 86

⁷⁴ Tryckt i Dokument angående flyttlapparna m.m., 1912, finns digitalt här [Dokument angående flyttlapparna m.m. Dokument rörande flyttlapparna : tillägg till den genom Renbeteskommissionen af år 1907 utgifna dokumentsamlingen/5 | Digitala samlingar \(umu.se\)](#)

en begäran från samerna i Suonttavaara by om att obehindrat och fritt för alla njuta, bruka och behålla sina ägor ”som deras gamla och urminnes häfd är”. Johan III svarade dem att dessa lappar och inga andra ”måge och skola niuta, bruka, fika och fahra dhe ägor som ligga inom förberörde Songamotka rå”.⁷⁵

Kyrkligt hörde samerna från omkring år 1550 under de angränsande kustsocknarna.⁷⁶

3.2.2 Särskilt om jakt och fiske

Korpjiaakko-Labba ger följande beskrivning av jakten och fisket i Lappmarkerna under 1500-talet: Efterfrågan i Europa på pälsverk var stor i 1500-talets mitt på grund av de då förhärskande modeströmningarna. Sverige med sitt kalla klimat hade utomordentliga möjligheter att dra nytta av dessa strömningar. Upphävandet av birkarlabeskattningen sammanhängde antagligen till stor del just med detta, för kronan ville själv bli delaktig i pälshandelns vinster. Förutom skatterna skaffade fogdarna pälsverk också genom köp. I allmänhet övervakades pälsverkens vägar strängt. Ett av de vanligaste brotten i de tidigare böteslängderna var just olovlig pälshandel. Försäljning av ett enda skinn till exempel till en ryss bötfälldes med upp till fyrtio marks böter. Skatter betalades med skinn som man skaffade sig genom att jaga, och pälsverkens bytesvärde var stort jämför med till exempel bytesvärdet på en renhud. De tidiga skattelängderna berättar också om en annan hushållningsgren jämsides med jakten, nämligen fisket, för vilket man förutom huvudskatten betalade en speciell årlig stadgeskatt. Den med fisket förknippade skatten bokfördes i uppbördslängderna för sig i form av ett register över de sjöar och träsk som varje lappby brukade.⁷⁷

Om den tidiga jakten skriver Steckzén att det är tydligt att bävern spelade en framskjuten roll i den ursprungliga fångstkulturen. I och med att pälsjakten under medeltidens senare del och 1500-talet blev ett viktigt näringsfång i lappmarken kom pälsdjuren att inta en central roll i lapparnas föreställningsvärld. Steckzén hänvisar till Ernst Mankers arbete om de lapska

⁷⁵ Se om detta brev i avsnitt 4.3 om Torne lappmark nedan.

⁷⁶ Hultblad, 1968, s. 71

⁷⁷ Korpjiaakko-Labba, 1994, s. 82 f.

trolltrummorna, och dennes påvisande att de lapska trolltrummorna ofta hade bilder av bäver, björn, varg, räv, mård, utter och ekorre.⁷⁸

I lappmarkerna kunde samerna betala sin skatt med olika sorters skinn, men även med fisk, renar, lappskor eller pengar. Samtidigt som inslaget av skinn minskade framstod efterhand fisket som basnäring i de norra lappmarkerna.⁷⁹

Från mitten av 1500-talet skattlades samtliga fisketräsk och det finns därmed detaljerade uppgifter om vilka fiskevatten som användes, vilka som använde de olika vattnen och hur viktigt fisket var för försörjningen. Bönder från kusten hade redan under medeltiden företagit jakt- och fiskefärder långt in i det lappländska skogslandet, och dessa resor fortsatte under 1500-talet. Statsmakterna uppmärksammade detta vid skattdrägningen och skilde under mitten av 1500-talet fiske i ”hemträsk” från fiske i ”fjällträsk”. En relativt hög skatt lades på fiskfångsten från fjällträsk som menades ligga uppe i allmänningen, medan hemträsk då ännu inte alls upptogs till skatte.⁸⁰ Begreppet fjällträsk syftade inte enbart på träskfiske i fjällen eller i lappmarkerna, utan avsåg samtliga fisker som inte låg nära hemmanet. De flesta av fjällfiskerna låg öster om det som senare blev lappmarksgränsen.

Det första fiskeregistret upprättades år 1553. I det redovisades de bönder som beskattades för fisket i namngivna träsk, socken för socken. Dessutom uppgavs varje träskes längd och bredd, vilka fiskarter som fiskades och hur mycket som utgavs i skatt. Flest träsk fanns upptagna i Skellefteå (nittio träsk), Umeå (åttionio) och Torneå (åttiotvå). I Piteå och Luleå socknar registrerades trettiosju respektive trettiofyra insjöar. Minst utbredd var träskfiske i Löfvånger, Kalix och Bygdeå socknar som endast räknade tolv, tio respektive nio insjöar. De fiskarter som fiskades var främst gädda, abborre, mört, sik, id och braxen.⁸¹

Uppteckandet av träskregister och uppbärandet av fiskeskatt var en del av Gustav Vasas näringspolitiska reformprogram. Programmet avsåg att övervaka produktionen och samtidigt öka kronans skatteinkomster såväl i Öster- som Västerbotten. Intresset för fisket hade att göra med flottornas

⁷⁸ Steckzen, 1964, s. 166 f.

⁷⁹ Arell, 1977, s. 58

⁸⁰ Bylund, 1956, s. 33 och Göthe, 1929, s. 4 ff.

⁸¹ Antti, *Träsket och gäddan - Torneåböndernas insjöfiske under 1500-talet*, 2018, s. 12–14

och krigstruppernas underhåll, vilket förklarar gäddans viktiga position som skattepersedel. Gäddan var nämligen särskilt lämpad för torr fisk. Gustav Vasas avsikter kring beskattningen framgår av en skrivelse till allmogen år 1558, där kungen uppger att han fått kännedom om de storslagna fiskerierna överallt i sjöar, älvar och innanhav. Alla brukare av dylika vatten skulle erlägga en ”tull” till kungen, om vilken fogden skulle meddela närmare instruktioner. Lappfogdarna instruerades år 1559 om att göra upp noggranna register, i vilka skulle antecknas alla bäckar, träsk och andra fiskerier, för att man skulle veta, hur mycket fisk man fick och var man fick den. Dessa register avsåg inte bara lappmarkerna utan hela länet.⁸²

I lappfogden Oluf Nilssons räkenskaper från år 1559 finns en lista över ”Treskenn som Lapperna brukat Hafwa”. Här nämns fisketräsk vid namn liksom deras storlek, vilken skatt som utgick och i vilka skattepersedlar den skulle erläggas – oftast gädda. Arell konstaterar att eftersom även de skattelappar som fiskade i vattnen noterades och deras namn återkommer vid respektive skatteträsk i räkenskaperna för de följande åren, så framstår det som klart att fiskevattnen mot en viss avgift uppläts till enskilt bruk av särskilda skattelappar. Vilken rätt, närmare bestämt, vederbörande skattelapp hade till fiskevattnet är dock enligt Arell svårare att fastställa.⁸³ Holmbäck har beskrivit att särskilda lappar med sedvanans rätt brukade särskilda träsk eller områden, medan senare forskare, till exempel Lundmark, uttryckt att det tveklöst handlade om en ensamrätt till bruket av de enskilda sjöarna.⁸⁴

Sköld har vid sammanställning av fiskeskattelängder från 1500-talet dragit slutsatsen att fisket var en betydande näring för samerna i lappbyn Sjukksjokk (i de östra delarna av Gällivare och Jokkmokks kommuner); vid mitten av 1500-talet med största säkerhet den allra viktigaste. Samerna skattade ofta för flera fiskesjöar och senare uppgifter ger vid handen att de gav sig i väg på långa färder för att idka fiske. Fisket spelade även en stor roll för Kaitumsamerna. Medan fiskesjöarna i Sjukksjokk var utspridda över hela byns område, fiskade Kaitumsamerna företrädesvis i den södra delen. Det förekom också fiske i sjöar i fjälltrakterna; det handlade då om relativt stora sådana.⁸⁵ Förhållandena visar enligt Hultblad att lapparna rört sig flitigt i dessa områden även om det inte funnits någon trängsel och brist på goda

⁸² Korpjaakko-Labba, 1994, s. 83 med hänvisningar i not 44 och Arell, 1977, s. 58

⁸³ Arell, 1977, s. 67

⁸⁴ Holmbäck, SOU 1922:10, s. 7 och Lundmark, 2006, s. 45

⁸⁵ Sköld, 1992, s. 20 f. och s. 125

fiskesjöar. I själva verket vandrade lapparna över fjällen och ner på den norska sidan.⁸⁶ Sköld anger efter en genomgång av lappfogdarnas register från mitten av 1500-talet att trettonio sjöar då var skattlagda i Sjukksjokk och tretton i Sirkas.⁸⁷ Det står enligt Sköld klart att redan på 1500-talet rätten till fisket i bestämda sjöar och därmed även skatten övertogs av sönerna till dem som tidigare betalat skatten.⁸⁸

Omkring år 1560 mångfaldigades skatten för bönders fiske i fjällträsk. De tidigare många fiskefjällfärderna för kustbönder upp mot fjällen blev därmed färre, med vissa undantag som beskrivs i respektive lappmarksavsnitt i kapitel fyra nedan.⁸⁹ Mot slutet av 1500-talet förlorade fjällträskfisket en stor del av sin betydelse för kustböndernas försörjning. Förutom den hårdare beskattningen kan förklaringen till det ligga i att bönderna övergav extensiva näringar för mer intensiva, samt i att det saknades folk som kunde ge sig ut på jakt- och fiskefärder på grund av de långvariga krigsåren.⁹⁰

3.3 1600- och 1700-talen

De forskare som studerat lappskatteländen och lappbyarnas utveckling, nybyggen och tvister i Lappmarkerna har ofta följt utvecklingen samlat under 1600- och 1700-talen. Detta avsnitt ansluter till detta grepp och inleds med en genomgång av den administrativa utvecklingen under dessa två århundraden. Det är svårt att dela upp lappmarkernas historia i tydliga ämnesord eller underrubriker under denna period; allting hänger ihop. Den läsare som tycker att en viktig uppgift saknas kan alltså möjligen hitta den i ett annat underavsnitt.

3.3.1 Administrativ utveckling och myndighetsåtgärder under 1600-talet

3.3.1.1 Marknadsplatser och ting i lappmarkerna

Karl IX genomförde år 1606 reformer i lappmarken som innebar att marknader och ting koncentrerades till ett fåtal platser, ofta en enda i varje lappmark. På samma platser byggdes kyrkor och prästgårdar. Kyrkplatser anlades i Lycksele (Lycksele lappmark), Arvidsjaur (Pite lappmark),

⁸⁶ Hultblad, 1968, s. 21 och s. 150

⁸⁷ Sköld, 1992, s. 125

⁸⁸ A.a. s. 22

⁸⁹ Göthe, 1929, s. 4 ff., se även Lundmarks sammanfattning i SOU 2005:79, s. 13 f.

⁹⁰ A.a. s. 6–9

Jokkmokk (Lule lappmark) och i Enontekis (Torne lappmark).⁹¹ Den lapska byindelningen ersattes därmed för kyrkliga och judiciella ändamål av den indelning i lappmarker som uppkommit under medeltiden i anslutning till birkarlabygderna i kustlandet. De nya huvudorterna, som för Ume, Pite och Lule lappmarker hade valts ut på uppdrag av kungen av tjänstemannen Daniel Thordsson Hjort, som ofta skickades på uppdrag i lappmarkerna, var i somliga fall äldre vintersamlingsplatser, men eftersom varje lappmark omfattade flera byar kom de flesta samlingsplatserna ur bruk för förvaltningsuppgifter.⁹²

Samerna ålades nu att samlas på de angivna platserna vid vissa bestämda marknadstider för att betala skatt och bevista marknad, gudstjänster och ting. Marknadstiderna innebar att de skulle komma på Tomasmäss före jul, senast på julafton, och bli där till kyndelmässan den andra februari. Därefter skulle de få söka sin näring i vildmarken – ”när den tiden kommer, skall huar haffua förloff att sökie deres näringh udi wilmarkenn (efther dhå deres bäste tijdh ähr)” – fram till vårfrudagen, den 25 mars, då de åter skulle komma till kyrkplatserna och förbli där en eller två veckor, beroende på föret. I samband med dessa samlingar skulle det hållas marknad, och varannan dag skulle gudstjänst förrättas.⁹³

Birkarlarna fick inte komma till lappmarknaderna samtidigt som kronans fogdar och konkurrera med dem om handeln. Fogdarna skulle bege sig till kyrkplatserna så snart som samerna samlades där, ta upp skatt och köpa in de varor som behövdes för kronans behov. Först därefter fick birkarlarna komma dit för att bedriva sin handel. Eftersom det var samma fogdar som skulle resa runt och ta upp skatt på alla marknadsplatser fastställdes olika datum för birkarlarnas ankomst. Till Lycksele fick birkarlarna komma på trettondagen, till Arvidsjaur på tjugondagen, till Jokkmokk den tjugofemte januari och till Enontekis den andra februari.⁹⁴

⁹¹ Efter klagomål från samer om att kyrkan låg alltför ocentralt belägen uppfördes bara några år senare även kyrkan i Jukkasjärvi, se vidare avsnittet om Torne lappmark nedan.

⁹² Jfr Hultblad, 1968, s. 71. Hultblad skriver om vintervisten i stället för vintersamlingsplatser, men idén om att de nordliga byarna skulle ha tillbringat hela vintrarna i gemensamma byar av skolksamisk modell har övergetts av senare forskning.

⁹³ Daniel Thordsson Hjorts berättelse; dat. Hornötorp den 28 april 1606, tryckt i *Handlingar rörande Skandinaviens historia*, vol. 29, 1858, särskilt s. 195–198, och ”Instruction och Underwisning opå the wärf och ährender, som then Stormechtige Höghborne Furste och Herre, Her Carl, Sveriges Rikes Utkorade Konungh och Arffurst etc. etc. Hafwer befaledt och opålagt Karl Kröplin m.fl, then 20 octobris Åhr 1606, tryckt i *Handlingar rörande Skandinaviens historia*, vol. 29, 1858, särskilt s. 224–226

⁹⁴ A.a. s. 197 och 198

Det stadgades också att birkarlarna skulle bygga bodar på marknadsplatserna och hjälpa lapparna att bygga upp kyrkor och prästgårdar. Vidare skulle birkarlarna betala tionde av skinn, torrfisk och andra varor som de köpte in. Särskilda edsvurna tullvägare skulle utses för att hjälpa lappfogdarna med att ta upp denna tull. Handel fick bara ske på ljusa dagen. Hädanefter skulle birkarlarna inte ”wid Lijfstraf drage kringh om Lappemarken, som skeedt är”, utan enbart handla med lapparna på angivna tider och platser. De fick dock fortfarande lov att fara till Västerhavet och handla där.⁹⁵ Det maximala antalet birkarlar som fick lov att handla med lapparna fastställdes också av Karl IX.

Birkarlarna hade som nämnts under 1500-talet gradvis förlorat sin särställning och antalet birkarlar hade minskat. År 1554 hade lappmarkerna satts under en kunglig fogde och birkarlarna förlorat sitt handelsmonopol. Men ur deras krets rekryterades socknarnas nämnde-, fjärdings- och länsmän och från de ledande familjerna rekryterades lappfogdar som upptog skatt, upprättade mantalslängder, inventerade samernas och kronans innehav av renar samt höll ting.⁹⁶ Omkring år 1620 anlades de västerbottniska städerna, och då befalldes birkarlarna att bosätta sig i dessa. Så småningom uppgick skräet i det borgerskap som samlades i de nyanlagda städerna.⁹⁷

3.3.1.2 Häradsrätternas nämnder

Från 1600-talet och framåt finns ett mer utförligt domboksmaterial bevarat från häradsrätterna, och det är då möjligt att följa rättsutvecklingen genom detta material. Domboksmaterialet är en mycket viktig källa för de forskare som studerat samiska rättigheter till land och vatten.

Tingen i de övre lappmarkerna kan beskrivas enligt följande. Lappfogden fungerade som domare. Halva nämnden bestod i ett tidigt skede av samer medan birkarlar fyllde resterande platser. Ganska snart kom nämnden att bestå av representanter för lokalbefolkningen, det vill säga samer och så småningom nybyggare.⁹⁸ Nämndemännen spelade en stor roll i rättsskipningen. De skulle vara sanningsälskande, goda och opartiska män

⁹⁵ "Instruction och Underwisning opå the wärf och ährender, som then Stormechtige Höghborne Furste och Herre, Her Carl, Sveriges Rikes Utkorade Konungh och Arffurst etc. etc. Hafwer befaledt och opålagt Karl Kröplin m.fl, then 20 octobris Åhr 1606, tryckt i *Handlingar rörande Skandinaviens historia*, vol. 29, 1858, s. 224–226

⁹⁶ Snell, *Brottstycken från Torne och Kemi lappmarker*, 2014, s. 3

⁹⁷ Jfr Nordlander, 1907, s. 98 f.

⁹⁸ Norstedt, 2018, *A land of one's own*, s. 70 ff.

som kunde inverka både på bevis- och rättsfrågor. I de områden där de lokala rättsuppfattningarna inte alltid överensstämde med den skrivna lagens innehåll, kan det antas att nämndemännen hade en särskilt viktig roll som förmedlare av sedvanerättsliga uppfattningar och som medverkande vid utformningen av domsluten. Särskilt i frågor om markanvändning och näring hade nämndemännen möjligheter att påverka rättsfallen. I dessa fall var deras kännedom om lokala förhållanden och lokala rättsuppfattningar av stor betydelse.⁹⁹

Lundmark beskriver, om lappmarkerna generellt, att samerna dominerade häradsrätternas nämnder fram till slutet av 1700-talet och att de samiska nämndemännen representerade flera lappbyar. Enligt Lundmark var det sannolikt så att en part som inte var nöjd med rättsskipningen inom den egna lappbyn kunde överklaga till häradsrätten – samerna i häradsrätten framstod troligen som en högre instans i den samiska rättssfären.¹⁰⁰

Hultblad noterar att samer under 1600-talet i allt högre grad ersatte birkarlar och borgare i nämnderna, så att nämnden vid århundradets mitt, eller något senare för Torne och Kemi lappmarker, blev helt lapsk. Lapparna fick härigenom stort inflytande i häradsrätterna, och gammal lapsk sedvanerätt flöt in i domsluten.¹⁰¹

3.3.1.3 Beskattning

År 1602 utfärdades en ny skatteordning för lappmarken – ”Ordhning opå then Skatt Lapperne uthgöra skole”. En inventering av samernas mark och vatten, omfattande dåvarande Ångermannarna och Ume lappmarker, vilket vid den tidpunkten inte omfattade fjällområdet, finns bevarad. I längden anges antal träsk som nyttjades av varje familj, hur många renar de förfogade över, och i något fall ett skogsområde som användes av ett hushåll.¹⁰²

Vetenskapsmannen Johannes Schefferus, som beskrev lappmarkerna i en rapport år 1673, uttryckte att skattemängdernas storlek berodde på storleken av de områden som familjerna hävdade, och på områdenas avkastning.¹⁰³ Rättshistoriker har framfört olika uppfattningar om huruvida skatten var en

⁹⁹ Korpjaakko-Labba, 1994, s. 110–114

¹⁰⁰ Lundmark, 2006, s. 26 med hänvisning till domböcker för Arjeplog 1673 och 1786, Jokkmokk 1772, 1793 och 1795 samt Lycksele 1773

¹⁰¹ Hultblad, 1968, s. 72

¹⁰² Norstedts avskrift av 1602 års skatteordning

¹⁰³ Schefferus, 1673, tryckt 1979, s. 150, återgett i SOU 2005:17, s. 104

jordskatt eller personell skatt, där exempelvis Arell bedömt det som en personell skatt, medan Korpijaakko-Labba utförligt argumenterat för att det var en jordskatt.¹⁰⁴

Skatt i form av en tionde skulle utgå på i stort sett allt – fisk, vildrenar, egna renar och skinn. För att detta skulle kunna genomföras behövde en mantalslängd upprättas över alla invånare i Lappmarken och deras renar, fiskevatten etcetera. Detta blev dock aldrig förverkligat varför 1602 års skatteordning aldrig kom att tillämpas fullt ut.¹⁰⁵ Enligt Arell var orsaken till detta statsmaktens rädsla för att det ”fullständiga tiondet” skulle föranleda att åtskilliga samer skulle ”flyckta ut ur Riket”. Det belopp som lappskatten inbringade var av underordnad betydelse jämfört med samernas stora betydelse för näringslivet, det vill säga lappmarkshandeln.¹⁰⁶ Den samiska närvaron kom också att bli av avgörande betydelse för bergverken, genom att samerna svarade för transport av malm och förnödenheter. Om samerna av något skäl rymde fältet skulle bergverksrörelsen bryta samman och därmed också de västerbottniska städerna påverkas.¹⁰⁷

År 1695 genomfördes, efter flera utredningar, ytterligare en skattereform för Lappmarken genom en ny skatteordning och en kunglig instruktion till de lappländska fogdarna avseende skatten och skatteuppbörden. Efter 1600-talets början, då skatt som sagt hade utkrävts av samerna i tiondekalvar och en renlängd upprättats, resignerade myndigheterna inför svårigheten att hålla räkning på renantalet. Man kringgick problemet genom skattereformen år 1695, i det att skatten lades på landet, oavsett hur det nyttjades.¹⁰⁸ Av den andra punkten i skatteordningen framgår således att varje lappby nu skulle skattläggas för en viss summa uti ett för allt.¹⁰⁹ Den skatt som tidigare utgått för de enskilda hushållen ersattes alltså av en skatt med lappbyn som skatteenhet.

¹⁰⁴ Korpijaakko Labba, 1994, s. 352–359, jfr Arell, 1977, s. 62. Se även Lundmark, 2006, s. 44 f. som kritiserat Korpijaakko-Labbas slutsatser och inte är enig med henne, och Päiviö, 2011, s. 51–56, som i sin tur kritiserat Lundmarks kritik av Korpijaakko-Labba och inte är enig med Lundmark.

¹⁰⁵ Arell, 1977, s. 58.

¹⁰⁶ A.a. s. 58 f, 61 f. och s. 65

¹⁰⁷ A.a. s. 77

¹⁰⁸ Hultblad, 1968, s. 141

¹⁰⁹ Instruction för Lappfogderne. Instruktion och Reglemente, hwarefter Lappfogdarne wid Skattens upbärande af Lappallmo-gen sig underdånigst skola hafwa att regulera och rätta. Gifwen Stockholm den 8 juli anno 1696

Byns länsman skulle svara för uppbörden och i samråd med byns medlemmar fördela skatten på var och en efter förmögenhet och övriga omständigheter (fjärde punkten). Beskattningsgrunden skulle vara den ”Marck som var och en Lapp kan ha till renbete, fiskeri och diurfång”.¹¹⁰ Vid dödsfall, flyttningar eller nedsatt arbetsförmåga skulle skatten jämkas och fördelas. Om man inte kunde komma överens med byalaget om fördelningen, skulle ärendet övertas av häradsfogden eller lappfogden (sjätte punkten).

Det råder delade uppfattningar bland historiker om hur skattläggningen vid skattereformen var tänkt och hur den faktiskt verkställdes. Enligt Holmbäck hade man värderat varje skattebetalares landinnehav för sig och på så sätt tagit fram lappbyns sammanlagda skattebelopp. Prawitz skriver att även om en grundskatt enligt den verkställda skattläggningen skulle bestämmas för varje lappskatteland, så blev dock byn i realiteten den kamerala enheten genom den solidariska skattskyldigheten och den gemensamma skattesumman. Enligt Göthe däremot innebar reformen att lappbyarna blev skattlagda som helheter och att man överlät åt ämbetsmän och lokala förtroendemän att fördela summan. Kvist delar denna uppfattning. Arell har kommit fram till att de skattebelopp som vid skattläggningen åsattes de olika byarna i Torne lappmark byggde på det antal skattelappar som fanns i byarna vid tiden för skattereformen multiplicerat med två daler silvermynt. Byarnas skattebelopp fick därmed enligt Arell otvetydigt bära tillfällighetens stämpel.¹¹¹

3.3.1.4 Kyrkans inflytande

År 1673 förordnade myndigheterna, att lappmarken definitivt skulle skiljas från kustsocknarna och lappmarksförsamlingarnas kyrkoherdar åläggas att bosätta sig i sina pastorat.

Petrus Laestadius, som själv var uppvuxen i en prästfamilj och som tjänstgjorde som ”missionär” i Pite lappmark år 1826–1832, karakteriserade prästerna som lappmarkens första nybyggare. Som sådana har man även enligt Bylund viss rätt att betrakta dem. Kyrkan kom att driva på nybyggarverksamheten genom att prästerna och deras hustrur under denna

¹¹⁰ Arell, 1977, s. 62 f. med hänvisning till Kammarkollegiets und.utlåtande i frågan om Lappmarkernas skattläggning, den 11 sept. 1693

¹¹¹ Kvist, 1989, s. 5–8, med hänvisning till Prawitz, 1966, s. 13, Arell, 1977, s. 209, Göthe, 1929, s. 261 – ytterligare tolkningar finns i Korpjaakko-Labba s. 357 ff. och Lundmark, 2006, s. 44 f.

praktiskt inriktade tid verkade som nybyggarpionjärer och läromästare i lanthushållning och genom att deras söner inte sällan blev nybyggare.¹¹² Den kommunikation som prästerna på mångahanda sätt upprätthöll med kustlandet gynnade också den process som påbörjats. Denna kommunikation stimulerade till uppkomsten av nybyggen i Lappmarken exempelvis genom att det tjänstefolk som hämtades till prästgårdarna, i en del fall kom att etablera sig som lappmarksnybyggare.¹¹³

Missionsintresset blev under 1700-talet livligare än någonsin och föranledde bildandet år 1739 av Lappmarks ecklesiastikverk, som under de följande sextio åren kom att handha det kyrkliga organisations- och kulturarbetet i Lappmarken.

3.3.1.5 Nybyggen, bergsplakat, skogsordning

Från kronans sida ville man uppmuntra ökad bosättningsverksamhet i lappmarkerna av flera skäl. Man önskade stödja bosättning i fasta hemman, för att ”föröka kronan därmed”, det vill säga få in skatt. Dessutom ville man säkra tillgången på arbetskraft till de upptäckta lappländska gruvorna och bygga upp fasta stödjepunkter för transporter till och från dessa genom bosättningar längs bruksvägarna. Tillgången till malm var av avgörande betydelse på grund av landets frekventa deltagande i kostsamma krig. Det ansågs också viktigt ur försvarspolitiska skäl att lappmarkerna befolkades i ökad utsträckning. Dessutom spelade kyrkliga synpunkter in – att ”vinna de hedniska lapparna för kristendomen”. De olika skälen dominerade under olika tidsperioder.¹¹⁴

Arell beskriver att bakgrunden till de första mer konkreta åtgärderna för en kolonisering av Lappmarken var statens intresse för bergverken. Silverfyndigheten på Nasafjället i Arjeplog i slutet av 1630-talet innebar en kortvarig uppflammande aktivitet. Efter några få år ledde det hela till ett misslyckande som enligt Arell då hade gett många samer bittra erfarenheter, på grund av tvångsrekrytering till körslor, det vill säga till tunga och riskabla transporter av malmen. På liknande sätt utvecklade sig gruvnäringen i Kvikkjokk på Kedkeväre. Ett mycket påtagligt resultat blev att många samer flydde från Pite och Lule lappmarker. Detta hade naturligtvis negativ

¹¹² Hultblad, 1968, s. 165

¹¹³ Bylund, 1956, s. 89 f.

¹¹⁴ Bylund, 1956, s. 33 f, Göthe, 1929, s. 199 och Hultblad, 1968, s. 159

inverkan på bergverksrörelsens transportmöjligheter. Bergverken medförde alltså inte några bestående resultat under undersökningsperioden.¹¹⁵

År 1673 publiceras det första nybyggesplakatet för lappmarkerna. Enligt plakatet skulle lapparna ha nytta med tanke på sina själars salighet speciellt genom att nybyggare från andra delar av riket flyttade ovanför lappmarksgränsen för att bosätta sig där, för att inte nämna den nytta som förmodligen skulle kunna dras av att flera gruvor kunde upptas; nybyggarna kunde utnyttja sådan mark som lapparna i sin näringsutövning inte hade någon nytta av och där de kunde inrymmas. I plakatet lockades presumtiva koloniserare med bland annat femton års skattefrihet vid anläggandet av ett nybygge.¹¹⁶

Samma år publicerades det första bergsverksplakatet. I plakatets första punkt garanterades för var och en som bodde inom rikets gränser rätt att få privilegium av Bergskollegiet på de metall- eller mineralådror där man var villig att uppta en gruva för egen eller sina arvingars räkning. I plakatets punkt sex avsåg man att genom särskild ersättning och skattelättnad försöka förhindra att någon av fruktan för den olägenhet som kunde vållas ”på hans rätta egendom” skulle hemlighålla förekomsten av metall eller mineral på sitt land. Enligt plakatets ordalydelse fruktade man att dylikt hemlighållande kunde komma i fråga beträffande två jordägarklasser: för det första frälsemän, för det andra skattebönder och skattelappar.¹¹⁷

År 1683 publicerades en skogsordning, genom vilken skattemannens rättigheter fördes över till kronan för den del av hans mark som översteg den areal som behövdes för att anses som fullsutten. Det handlade om en minskning av skattebönders mark, men inte en total överföring. Holmbäck tolkade 1683 års påbud om skogarna som att det därefter inte kan råda något tvivel om att de norrländska skogarna sedan dess tillhörde kronan. Detta på grund av formuleringar som ”Varandes ofelbart vår och kronones rätta och enskilte egendom allt vad av slika stora skogar ligger obrukat och allt vad

¹¹⁵ Arell, 1977, s. 71

¹¹⁶ Arell, 1977, s. 29

¹¹⁷ Kongl. Maj:ts Special Privilegium För Nyie Bergwårks Inrättande och Cultur, vthi StorFurstendömet Finland, sampt Norrländerne och Lappmarcken 9.8.1673. Originalen finns i: Vasa hovrätts författningssamling, år 1673, s. 565–572, återgett av Korpijaakko-Labba, SOU 2005:17, s. 114, som redovisar ett exempel över lappen Anund Anundsson Mangi som beviljades skattefrihet och garanterades belöning eftersom han upplyst om var det fanns järnmalmstreck i Kiruna.

som icke med gode skäl kan fulltygas höra någon gård, socken eller härad till”.¹¹⁸

Flera historiker har dock bedömt saken annorlunda. Lundmark och Rumar, som menar att Holmbäck lagt fram sina argument utan närmare motiveringar och utan någon analys av underlaget, har beskrivit det som att man bland historiker kan se två huvudsakliga linjer i synen på betydelsen av 1683 års skogsordning för samernas markrättigheter i Lappland. Den ena hävdar att skogsordningen inte gällde Lappmarken över huvud taget.¹¹⁹ Den andra utgår från att skogsordningen gällde för Lappmarken i allmänhet, men inte för lappskatteländ som samer hade med skattemannarätt.¹²⁰ Den senare linjen hävdas av Korpijaakko Labba, som menar att skogsordningen skulle gälla i lappmarkerna på samma sätt som för riket i övrigt. Den blev nämligen upprepade gånger uppläst vid inledandet av tingsförhandlingar på olika håll i Lappmarken på samma sätt som fallet var med andra lagar och förordningar. Premisserna för tillämpningen av förordningen – laga råmärken mellan fastigheter – var enligt henne uppfyllda på samma sätt i Lappmarken som på andra platser.¹²¹

I Skattefjällsmålet uttalade Högsta domstolen att skogsordningen får anses innebära att kronan, med formellt stöd av Gustav Vasas brev, framställde privaträttsliga anspråk på sådana avlägset belägna ägarlösa områden som var att anse som skogsmarker, men att kronans anspråk inte avsåg mark som fanns inom rågångar för skattebönders hemman och byar, och att författningen givetvis skulle få samma tillämpning för områden som samer kunde inneha med rättigheter motsvarande skattemannarätt. Något kronans anspråk på fjällvidder framkom enligt Högsta domstolen inte i skogsordningen.¹²²

Det första nybyggesplakatet för lappmarkerna lyckades inte locka annat än några enstaka nybyggare att slå sig ner i Lappmarken.¹²³ År 1695 publiceras därför ett andra nybyggesplakat för att locka folk från kustbygden att bosätta sig som odlare i Lappmarken. Löftet om femton års skattefrihet med mera

¹¹⁸ Holmbäck, SOU 1922:10, s. 46

¹¹⁹ Exempel på den tolkningen finns i Hyvärinen, 1978, s. 33

¹²⁰ Lundmark och Rumar, 2008, s. 34

¹²¹ Korpijaakko-Labba, 1994, s. 447 f.

¹²² NJA 1981 s. 1 s. 199 f.

¹²³ Arell, 1977, s. 75

upprepades här. Dessutom preciserades nybyggarnas skyldigheter. Myndigheterna underströk att jakt- och fiskerätten var lapparnas och att nybyggarna skulle ägna sig åt jordbruk och nötboskapsskötsel. I den mån de ville jaga eller fiska fick de komma överens med lapparna om det. Landshövdingen i Västerbotten skrev år 1722 att nybyggare inte fick ”utan lappmannens vilja bruka mera, än vad som han till åker och äng upprödjat och det som skattelappen dessutom i skog och vatten honom tillåter.”¹²⁴

Göthes reflektion om nybyggarmönstret i lappmarkerna under 1673–1695 var att lapparna under de åren inte var fullt skyddade på sina land, även om viss garanti mot missbruk från nybyggarnas sida lämnades dem.¹²⁵

Högsta domstolen konstaterade i Girjasdomen att utredningen i målet visade att kronan, när den började uppmuntra kolonisation i lappmarkerna, var mån om att värna samernas möjligheter till jakt och fiske. I praktiken blev dock jakt och fiske betydelsefullt även för nybyggarna. Högsta domstolen antog att det gällde även för de fåtaliga nybyggare som fanns på det omtvistade området.¹²⁶ I Girjasområdet kom som tidigare nämnts endast två nybyggen att anläggas före år 1750: Neitisuando (cirka 1680) och Killingi (1725), båda belägna i områdets östra del.¹²⁷

3.3.2 Lappskattelanden

Under 1600-talet hade som sagt den svenska häradsrätten börjat verka i Lappland. Häradsrätterna baserade sina domar på det samiska samhällets sedvanerätt och rättens nämnd bestod till att börja med enbart av samer.¹²⁸ När det samiska systemet för landindelning tillämpades av häradsrätten kom det att motsvara skattemannarätt i det svenska rättssystemet. Landindelningen har i administrativa källskrifter getts olika beteckningar, bland vilka arveland, lappskatteland, skatteland och lappeland är de vanligaste. Skattelandsbegreppet var etablerat vid mitten av 1600-talet och figurerar i källmaterialet från de södra lappmarkerna från denna tid, i norr något senare.¹²⁹ Samer kunde så småningom få inrymning (immission,

¹²⁴ Återgett av Göthe, 1929, s. 327, se även Lundmark, SOU 2005:79, s. 15

¹²⁵ Göthe, 1929, s. 275

¹²⁶ NJA 2020 s. 3 p. 184

¹²⁷ Ib. p. 180

¹²⁸ Och i det inledande skedet även av birkarlar i de norra lappmarkerna, se avsnitt 3.3.1.2 ovan.

¹²⁹ Arell, 1977, s. 68

införsel) på ett skatteland, men detta var en ganska sen företeelse som blev vanligt förekommande först efter 1700-talets sista decennium.¹³⁰

Ursprunget och upprinnelsen till lappskattelandsinstitutet är inte fullständigt klarlagd, men det tycks inte ha varit en kronans tillskapelse, eftersom kronan vid upprepade tillfällen fann nödvändigt att försöka utreda lappskattelands förekomst och hur mycket mark och vatten varje skattebetalande same förfogade över. Det tycks råda enighet bland forskarna om att indelningen av vatten och mark i grunden vilade på en samisk praxis av mycket gammalt datum. Arell förklarar att skattereformens genomförande skulle ha försvårats om det inte redan funnits en sådan samisk markindelning. En sådan indelning är ett naturligt sätt att fördela resurserna i en nomadkultur med fiske, jakt och renskötsel som främsta näringsfång. Ursprunget till indelningen i lappskatteland ligger alltså sannolikt mycket långt tillbaka i tiden.¹³¹

1695 års jordebok visar att hela skogslandet, från Åsele i sydväst till Kuusamo i sydost, var indelat i skatteland. När det gäller fjällen nämns däremot i de flesta fall inget eller bara något enstaka skatteland. Om byarna Norrvästerbyn (västliga delen av nuvarande Luokta-Mávas) och Ran sägs uttryckligen att invånarna inte hade några särskilda land utan flyttade omkring bland fjällen. Kanske gällde det även för de övriga byar som inte hade några angivna land i 1695 års jordebok.¹³² En förklaring till det kan vara att i de byar där vildrensjakt och storskalig renskötsel var viktigare näringar än fisket, var behovet av lappskatteland kanske inte lika starkt för enskilda hushåll.

3.3.2.1 Särskilt om skattelanden i Lule lappmark

På 1660-talet skedde en kraftig befolkningsminskning i Lule lappmark. Tendensen var densamma i alla Lule lappmarks lappbyar men allra kraftigast blev utvecklingen i Kaitum, som i princip blev öde.¹³³ För fjällsamernas del hade minskningen sannolikt samband med påtvingade körslor för silverbruket under denna tid, vilket orsakade många ”rymningar”. Även bland skogssamerna förekom påtvingat transportarbete då ”hållappar” togs

¹³⁰ Hultblad, 1968, s. 81 och Lundmark, 2006, s. 91 och 181. Se även Laestadius, 1828–1832, tryckt 1977, s. 303

¹³¹ Se till exempel Arell, 1977, s. 68 samt Holmbäck, SOU 1922:10, s. 27 f och s. 7

¹³² Norstedt, 2018, s. 59 ff.

¹³³ Sköld, 1992, s. 40

för transport av kronans proviant. För skogssamerna var bygden i kustlandet det naturliga reträttområdet, liksom Norge var för fjällsamerna. Från 1670-talet steg sakta antalet skattlappar (alltså lappskattelandsinnehavare) åter. Befolkningstätheten återställdes runt år 1710, i vart fall för skogssamernas del.¹³⁴

Hultblad, som kartlagt landindelningen och lappskatteländen från slutet av 1600-talet till mitten av 1800-talet i Jokkmokks socken, skriver bland annat följande. Landens gränser framstår inte sällan som diffusa, vilket till viss del kan härledas till brister i källmaterialet. Källmaterialet tyder dock också på att gränserna mellan lappskatteländen i äldre tid var obestämda, ja, att från början det inte fanns några gränser utan att landen åtskilts av breda ingenmansland, som först så småningom togs i anspråk av enskilda, när befolkningen växte. Längre fanns sådana områden kvar som allmänningar. Med stark egendoms känsla var lappen däremot bunden vid de välkända fiskeplatserna, där han säkrast fick fångst och vid vilka han hade sina båtlänningar, njallor, nätställningar och kåtapatser, samt flakalandet, där han i egna fällor vittjade ”fågel och djur”.¹³⁵

För vissa samer var hänsynen till fiskeplatser och fisketider helt avgörande – det är dessa som Hultblad benämner ”fiskenomader”. Men fisket hade, skriver Hultblad, större eller mindre betydelse för alla; ingen hade råd att avstå från fiskevattnens matnyttiga produktion.¹³⁶ Sköld, som beskrivit den samiska bosättningen i Gällivare år 1550–1750, skriver att även jakten i äldre tider hade en betydande position. Dels jagades vildren, dels fångades fågel, företrädesvis tjäder, på särskilda flakaland.¹³⁷

Med ledning i 1695 års jordebok uppger Hultblad att det vid denna tid för Sirgas lappby torde ha funnits sexton skatteland, av vilka han kunnat identifiera elva. De allra flesta låg i en krans nära intill Sarekmassivet. För Tourpon redovisas inga skatteland i jordeboken, men Hultblad har i uppbördsböcker från 1705 till 1774 funnit namn på femton skatteland, av vilka han identifierat nio. De bildar en kedja från Tjåmotis till trakten kring Sulitelma och de stora sjöarna. Kartbilden antyder, fortsätter han, att det bör ha funnits många fler land i byn, även om stora områden varit

¹³⁴ Hultblad, 1968, s. 119 f.

¹³⁵ A.a. s. 117 ff.

¹³⁶ A.a. s. 124

¹³⁷ Sköld, 1992, s. 31, samt Hultblad, 1944, s. 106 f.

allmänningensland. För Jokkmokkbyn finns enligt Hultblad nio skatteland redovisade. Han har identifierat sju, samtliga vid Pärälven–Luleälv och tillflöden. För Sjukksjokk finns enligt Hultblad tjugosju skatteland redovisade.¹³⁸

Den anförda jordeboken måste enligt Hultblad tolkas så, att fjällanden omkring år 1700 var jämförelsevis få och därför vidsträckta. Detta bekräftas enligt honom av äldre domslut.¹³⁹

En mycket annorlunda bild av landindelningen i fjällen ger det källmaterial som Hultblad granskat från senare hälften av 1700-talet. Fjällnomader kunde då ha land på flera ställen och ofta bildade landen en kedja, som ungefärligt visade flyttningens väg under vår, sommar och höst. Hultblad förklarar förändringen med att fjällapparnas antal hade ökat raskt, och på betesmarkerna uppkom trängsel, som gav upphov till ständiga tvister. Detta ledde till att landen kom att klyvas i ett stort antal mindre länddelar och parceller.¹⁴⁰

Sköld har utgått från 1695 års uppbördsbok och beskrivit däri upptagna skatteland i Kaitum och Sjukksjokk.¹⁴¹ För Kaitums del konstaterar han att det enligt uppbördsboken fanns fyrtiofem skattelappar och tjugosex skatteland, vilket innebär att vissa skattade för samma land och att några saknade eget område. Skatteländen var fördelade över byns hela område. För tiden fram till år 1750 anger Sköld att inga nya skatteland tillkom, däremot föll tio ifrån. Det är möjligt att de övergick till nya ägare men om detta saknas notiser i såväl uppbördsböcker som domböcker.¹⁴² Sköld anmärker att det därmed var liten omsättning på skatteländen. Av domboksmaterialet att döma skedde inte någon försäljning eller överlåtelse att tala om, utan lappskatteländen fördes vidare genom arv.¹⁴³

¹³⁸ Hultblad, 1968, s. 89 – Sköld, a.a. nämner dock tjugonio skatteland. Diskrepansen beror på att Sköld räknat med att byns länsman hade ett land, trots att detta inte nämns vid namn i jordeboken – det framgår av senare handlingar att det fanns ett sådant land (Sköld s. 83). För det andra har Sköld tagit med landet Pedovobny, tillhörigt Anund Anundsson. Denna person finns med i längden utan att något land nämns, men av uppbördsboken 1697 framgår att han skattade för ett land med detta namn (Sköld s. 88). Hultblad har varit striktare och bara tagit upp de land som faktiskt nämns vid namn.

¹³⁹ A.a. s. 90

¹⁴⁰ A.a. s. 90

¹⁴¹ Sköld, 1992, s. 53–123

¹⁴² A.a. s. 128

¹⁴³ A.a. s. 130

När det gäller Sjukksjokk har Sköld vid genomgången av 1695 års uppborðsbok funnit trettioen skattelappar fördelade på tjugonio skatteland. Endast skattelanden Sodovolmi och Rafvivarj rymde två skattelappar samtidigt. Det bör innebära att lappskattelanden här var mindre än i Kaitum. Vidare skiljer sig Sjukksjokk genom att ytterligare tjugo skatteland tillkom i tiden efter år 1695 fram till år 1720, varav några dock var nybyggen.¹⁴⁴

Det är enligt Sköld av stort intresse att notera att en klar koncentration av skattelanden i Sjukksjokk förekommer i de fiskrika områdena, inte minst vid Stora Luleälvdal. Inte heller de skatteland som tillkom efter år 1695 bryter detta mönster, vilket han ser som ett klart bevis på att samerna i Sjukksjokk i stora delar livnärde sig på jakt och fiske.¹⁴⁵

3.3.2.2 Särskilt om skattelanden i Torne lappmark

Holmbäck bedömer att belägg saknas för att det förekommit lappskatteland i någon större omfattning i Torne lappmark. Han beskriver att det i stället bör ha rört sig om ”oegentliga lappskatteland” i den meningen att landen ofta saknade en bestämd ortsanknytning och kan ha varit gemensamma (samfällda) för flera lappar i byn. Holmbäck har hittat endast sparsamma uppgifter om att lappar innehade särskilda land i Torne lappmark.¹⁴⁶

Liknande uppgifter förekommer bland annat i ett förordningsförslag från år 1883, där det sägs angående Rommawuoma och Suontawaara-Lapparne att ”någon enskilde lappars inrymning i särskilda land af en lappbys område förekommer icke och har aldrig förekommit uti denna socken. De landsträckor, som hvar och en bys Lappar af sedvana begagnat till renbeten användas av dem gemensamt [...]”.¹⁴⁷

Holmbäck's slutsatser om avsaknad av lappskatteland i Torne lappmark har dock kritiserats av Korpijaakko-Labba, som skriver så här:

”Enligt Holmbäck nämns skatteland i 1700-tals-domsböckerna (för Torne lappmark) endast här och där och mycket sparsamt. För Rounalas del har han enligt en anmärkning endast hittat två omnämnande av den typen. Enligt Holmbäck fattas anteckningar om

¹⁴⁴ A. a. s. 131

¹⁴⁵ A. a. s. 134 f.

¹⁴⁶ Holmbäck, SOU 1922:10, s. 17 och 18

¹⁴⁷ Förslag till Förordning angående de svenska Lapparne och de bofaste i Sverige, 1883, s. 25

landen helt i jordeböckerna. Med stöd av dessa grunder drar Holmbäck också en juridiskt mycket viktig slutsats beträffande lapparnas rättsställning: lapparnas skatt i Torne lappmark och speciellt i Enontekis var inte en jordskatt utan en personell skatt. [...] Man kan endast konstatera, att påståendena inte överensstämmer med urkundernas faktiska innehåll. Detta gäller förutom omnämmandet av lappskatteländen också Holmbäcks tes om lapparnas skatt. I de flesta av de behandlade rättsfallen (här har Korpijaakko-Labba just gått igenom och redovisat ett stort domboksmaterial från tingen i Enontekis) var just skattebetalandet enligt lapparnas argumentering ett viktigt tecken – ibland rentav det viktigaste – på rätten till marken. Detta motsatsförhållande mellan urkundsmaterialet och Holmbäcks framställning har tagits fram redan i detta sammanhang eftersom felaktigheterna i Holmbäcks framställning, förutom tolkningarna, uttryckligen gäller de ursprungliga källorna och deras innehåll. Eftersom utredningen har gällt ett till proportionerna mycket omfattande och viktigt juridiskt problem, måste dylika felaktigheter enligt min uppfattning anses som allvarliga.”¹⁴⁸

Även Arell är av uppfattningen att Holmbäcks uppgifter har kunnat vederläggas, såvitt gäller frågan om existensen av verkliga skatteländ i Torne lappmark. Däremot, skriver Arell, synes det vara en riktig iakttagelse av Holmbäck att landindelningen var löslig och att det är osäkert om vissa ortsangivelser verkligen är beteckning på skatteländ. Arell har identifierat skatteländ i Enontekis socken i Torne lappmark för perioden 1660–1790 med hjälp av uppborðslängder och domböcker. Med hänsyn till tveksamma fall och att möjligen något enstaka land aldrig registrerats i något källmaterial, uppgår enligt Arell antalet skatteländ i Enontekis under denna period till drygt sjuttio.¹⁴⁹

Kronofogden och kartografen Anders Hackzell beskriver år 1737 vilka bygränser i Torne lappmark som gäller efter gammal sed. Han förklarar att det för Jukkasjärvis del finns två byar i lappmarken; Siggewara och Tingewara. I dessa byar finns totalt etthundraelva respektive åttioåtta skattelappar. För Enontekis del beskriver han byarna Rounala och Suonttavaara och Peltojärvi; alla tre skattar till svenska kronan. Rounala har enligt Hackzell fyrtiofem lappeländ eller skattelappar, medan Suonttavaara har

¹⁴⁸ Korpijaakko-Labba, 1994, s. 147 ff.

¹⁴⁹ Arell, 1977, s. 237 ff.

tretton.¹⁵⁰ Arell noterar att Hackzell därmed synes uppfatta ”lappeland” och skatteland som synonyma begrepp.¹⁵¹

Även Päiviö beskriver lappskatteland i Torne lappmark, när han beskriver lappskattelandsförsäljningar. Han redovisar bland annat hur lappskattelandet Kifwivuoma utbjöds till försäljning för tredje gången på tinget i Jukkasjärvi år 1739. I domen står att köpet omfattade ”hus och jord, åker och äng, skog och mark, fiske och fiskevatten, samt alla fasta tillhörigheter, som antingen därunder ligga och lida, eller framdeles lagligen tillvinnas kan”.¹⁵² Päiviö har även studerat rättspraxis i Tingivara i Torne lappmark från mitten av 1600-talet fram till 1886 års renbeteslag och särskilt följt familjen Labba. De flesta målen rör oenigheter mellan lappskattelandsinnehavare. Det förekommer också mål om intrång på skatteland, jakträtt, flyttningvägar, olovligt fiske, gränser mellan lappbyar, med mera. Gemensamt är att innehavaren av skattelandet får rättsordningens skydd i de undersökta rättsfallen fram till år 1752. Därefter sker en viss förskjutning mot att lappskattelandinnehavarnas ställning börjar försvagas och lappbyn i stället framstår som en kollektiv rättighetsbärare. Dessutom får kronobefallningsmannen mer att säga till om. I en långdragen tvist mellan två lappbyar om olovligt betande utfärdar rätten så småningom år 1778 ett förbud mot att beta olovligt, och också mot att lämna tillstånd till betning utan att vederbörlig ämbetsman blivit hörd.¹⁵³

Korpijaakko-Labba går igenom belägg för att lappskatteland förekommit i hela Lappland och, liksom böndernas skatteland i resten av Sverige, haft tydligt utstakade gränser. Hultblad och Norstedt ger dock en annan bild av frågan om lappskattelandens tydligt utstakade gränser för Lule och Lycksele lappmarker.¹⁵⁴ Uppfattningen att lappskattelandens gränser skulle ha varit tydligt avgränsade i hela Lappland är alltså ifrågasatt.

Korpijaakko-Labba anför som stöd för sin uppfattning att innehållet i ett antal rättsfall visar att skattelandens utsträckning eller gränser framstår som självklara – begrepp som använts om skatteländen är ”rå och röör”, vilket enligt lagen var beteckning för laga råmärken, eller ”inom skattelandets

¹⁵⁰ Hackzells beskrivning av Torne och Kemi lappmarker 1738, tryckt av Isak Fellman i *Handlingar och uppsatser angående finska lappmarken och lapparnas leverne*, 1918

¹⁵¹ Arell, 1977, s. 244

¹⁵² Päiviö, 2011, s. 101

¹⁵³ A. a. s. 140–154, betestsvisten finns i RA, Svea hovrätt, Advokatfiskalens arkiv, Häradsrätter renoverade domböcker Norrbottens län, 1778, vol 64, fol 155

¹⁵⁴ Jfr Hultblad, 1968, s. 87 och 117 samt Norstedt, 2011, s. 23 och 24

lagliga gränser”. Syneförrättningar av skattelandens gränser har också förekommit i den mån det förelegat tvist om den saken mellan två skattelandsinnehavare, och skiften av lappskatteland med tillhörande gränsförrättningar återfinns i materialet.¹⁵⁵

Under 1700-talets gränsdragning mellan Sverige och Danmark-Norge anordnades rannsakingar som påminde om tingsförhandlingar där gränstrakternas invånare frågades ut om en mängd sakförhållanden som rörde samernas rättigheter i både Sverige och Norge. Fjällsamen Jon Pederssen berättade angående de svenska lappars rättigheter till sina land att: ”de svenske lappers Skatte-Land ere adskilligen inddeelte i store og mindre Marker, og derefter give de mindre och meere Skatt... Samme Lappers Markeland, hver i saer, er ved ordentlig Marke-Gang, ligesom Bonder-Gaarder i Norge, tilforn afdeelt, og den Eenes Landz Strekning fra den Andens ved vissa Raa-Merker adskilt.” Enligt vittnet var alltså de svenska lapparnas land noga indelade i större och mindre lotter, som var avskilda med ordentliga gränser precis på samma sätt som böndernas hemman i Norge, och gränserna var utmärkta med råmärken.¹⁵⁶

Ytterligare ett bevis på att gränserna var noggrant angivna mellan lappskatteländen utgörs enligt Korpijaakko-Labba av Jonas Geddas karta från år 1671, där lappbyn Ume by är indelad i ett stort antal, enligt Korpijaakko-Labba, exakt avgränsade skatteland och dessutom har det funnits två små exakt avgränsade ”allmänningar” inom byn. Gränserna beskrivs sedan detaljerat i den skriftliga redogörelse som bifogats kartan. Lundmark menar däremot att gränsangivelserna på kartan var ungefärliga.¹⁵⁷ Norstedt, som är den som noggrannast studerat kartan och också rekonstruerat den utifrån sjöarnas läge, konstaterar att det är uppenbart att de spikraka gränserna på kartan inte bara är föga exakta, utan alldeles orimliga.¹⁵⁸ Mer om kartan nedan i avsnittet om Lycksele lappmark.

Skattelängder både i Torne lappmark och i andra lappmarker visar att inte alla samer i ett byområde hade egna lappskatteland. Lappskattelandsinnehavaren hade ensamrätt till jakten och fisket på sitt lappskatteland och kunde få inrymning på sitt skatteland av häradsrätten. Men mellan skatteländen kunde

¹⁵⁵ Korpijaakko-Labba, 1994, s. 321–327

¹⁵⁶ A. a., s. 326 f. med hänvisning till Qvigstad-Wiklund, 1929, s. 130, 359, 360 och 391

¹⁵⁷ Lundmark, 2006, s. 54 f.

¹⁵⁸ Norstedt, 2011, s. 23

det finnas allmänningsområden. Där var jakt och fiske sannolikt fritt för så kallade sprintarlappar, det vill säga samer utan egna skatteland.¹⁵⁹ I det domboksmaterial som undersökts av Lundmark finns inga uppgifter om att någon fälltts för att ha jagat eller fiskat på allmänningsland, det vill säga inte heller nybyggare eller andra samer än lappskattelandsinnehavare.¹⁶⁰

3.3.2.3 Särskilt om skatteländen i Pite lappmark

I den tidigaste skattelängden över Pite lappmark, från år 1553, upptas etthundrafyra skattemän, fördelade på fyra lappbyar. Då fanns i Arvidsjaur femton skattebetalare, samtliga klassificerade som granlappar. I Luokta fanns tjugotvå skattebetalare, varav åtta fjällappar och fjorton granlappar. I Semisjaur var det totala antalet tjuoen, varav nio fjällappar och tretton granlappar. Laisbyn, som vid den tidpunkten sträckte sig söderut längs fjällkedjan ända ned till Jämtland, omfattade fyrtiofem skattebetalare, varav trettiofyra fjällappar och elva granlappar.¹⁶¹ Antalet skattebetalare växte därefter stadigt fram till i början av 1600-talet¹⁶² och uppgick år 1606 till tvåhundra-trettiosju.¹⁶³ När sedan de södra delarna av Laisbyn överfördes från Pite till Ume lappmark år 1607 och Pite lappmark fick sin nuvarande utsträckning minskade antalet skattebetalare till etthundra-nitton.¹⁶⁴

År 1667 var situationen ungefär densamma, med etthundrafemton skattebetalare.¹⁶⁵ Av dessa fanns tjugotre i Norrvästerbyn, tretton i Sörvästerbyn (dessa båda byar utgjorde den del av Laisbyn som blivit kvar i Pite lappmark), sexton i Semisjaur, femton i Luokta och fjorton i den ny tillkomna Arjeplogsbyn.¹⁶⁶ I denna skattelängd saknas uppgifter från Arvidsjaur, men uppbördsboken tar upp nio skattebetalare i Arvidsjaur samt tjugofem ”hållappar”, det vill säga sådana som skötte prästernas transporter.¹⁶⁷

När skattesystemet reformerades år 1695 angavs i jordeboken trettiotvå skattande i Arvidsjaur, med trettio olika lappskatteland. För Arjeplog var

¹⁵⁹ Lundmark, SOU 2005:79, s. 14

¹⁶⁰ Lundmark, 2006, s. 157

¹⁶¹ Bergsland, Knut, 1978, s. 77–100; se särskilt s 79–81

¹⁶² Hultblad, 1968, s. 62

¹⁶³ Landskapshandlingar Norrlands lappmarker, SE/RA/5121/5121.18/1606: 8 (1606)

¹⁶⁴ Landskapshandlingar Norrlands lappmarker, SE/RA/5121/5121.18/1607: 6 (1607)

¹⁶⁵ Mantalslängder 1642–1820 Västerbottens län, SE/RA/55203/55203.29/10 (1667)

¹⁶⁶ Hutchinson, 2015, s. 51–82; se särskilt s. 72–73

¹⁶⁷ Mantalslängder 1642–1820 Västerbottens län, SE/RA/55203/55203.29/10 (1667)

siffran tjugotre skattande på sjutton land och för Luokta sexton skattande på elva land. För Norrvästerbyn angavs ortsuppgift endast för en skattande, medan det om övriga trettioen sades uttryckligen att de inte hade några land utan flyttade kring fjällen. För Semisjaur, med trettio skattande, och Sörvästerbyn, med arton skattande, nämns ingenting om land. Inte desto mindre finns uppgifter från senare tiders domböcker om ett stort antal lappskatteländ även i de sistnämnda byarna.¹⁶⁸

Antalet skattebetalare i Pite lappmark ökade därefter och uppgick år 1730 till etthundrasjuttioen.¹⁶⁹ Ökningen berörde samtliga byar, om än i varierande omfattning.¹⁷⁰ Efter år 1750 stagnerade den samiska befolkningen i Pite lappmark och började därefter sjunka något, i takt med att nybyggare flyttade in och bondebefolkningen ökade.¹⁷¹

3.3.2.4 Särskilt om skatteländen i Lycksele lappmark och om landshövding Johan Graan

Prästsonen Nicolaus Lundius beskrev förhållandena i Lule och Lycksele lappmarker utifrån sin egen livserfarenhet – hans far var den förste prästen av lapskt ursprung i lappmarken. Lundius text skrevs någon gång på 1670-talet. Lundius beskriver att ”lapparna hafwa namn på alla berg på alla siöar, på alla bäckiar, på alla myror, och weta grant hwar och en huru stort hans land sträcker sig omkring. Är det witterligt att den andra lappen slår willren på hans land som han gör skatt före, då framhafwa de hwar andra för rätta...”¹⁷²

Landshövdingen Johan Graan företog resor i lappmarkerna under slutet av 1660-talet. Dessa resor har beskrivits av flera forskare, kanske särskilt av Göthe som skildrat förhållandena i Lycksele lappmark. Landshövding Graan skrev flera gånger till Kungl. Maj:t. och utvecklade sina uppfattningar om hur centralmyndigheterna skulle kunna bringa ordning i lappmarkerna.¹⁷³ Många lappar flydde till Norge eller drog söderut på grund av fruktan för att bli tvingade att utföra brukskörslor till bergsbruken. Graan uttryckte att om Sverige skulle hamna i krig var det viktigt att lapparna inte hade flytt till

¹⁶⁸ Holmbäck, SOU 1922:10, s. 20

¹⁶⁹ Mantalslängder 1642–1820 Västerbottens län, SE/RA/55203/55203.29/62 (1730)

¹⁷⁰ Hutchinson, 2015 s. 51–82, se särskilt s. 72–73

¹⁷¹ Rautio m.fl., 2016 s. 337–349. (I denna artikel redovisas ett lägre antal skattebetalare i Pite lappmark före 1607 än i texten ovan, eftersom den del av Laisbyn som senare överfördes till Ume lappmark har uteslutits.)

¹⁷² Lundius, Descriptio Lapponie, 1670-tal, s. 30

¹⁷³ T.ex i skrivelse av den 18 mars 1667, Landsh. t. Kungl. Maj:t. d. d. återgett av Göthe, 1929, s. 164 f.

Norge; vid infallande av krig var lapparna ”nödige till landets defension” och i motsvarande grad farliga om de fick orsak att fly till Norge. ”Och kan sådan deras flykt mycket hindras, enär alla bliva tillhållne att bo och vistas uti deras eget land, där de födde äro”.

Erfarenheter från tidigare krig visade att renarna var nödvändiga i fjälltrakterna, bland annat som dragdjur för ammunition och andra förnödenheter. Detta hade konungen av Danmark försökt utnyttja genom att leja svenska lappar som flyttat till Norge. Johan Graan utvecklade vidare i sitt brev att om de skattelappar som ännu fanns kvar i lappmarkerna fick klart för sig att de nu kringresande skulle bringas tillbaka till att överta arbetet i bruken, skulle de också ha lättare att alltfört trivas, eftersom de då kunde räkna med lindring med körsorna och i enlighet med sin önskan få leva av jakt och fiske. De kunde i så fall också bli mer benägna att yppa var malmfyndigheter fanns.

Göthe skriver att Graans brev visar att enligt Graan måste i kravet på lapparnas bosättning i lappmarken och ingen annanstans ligga en garanti för dem att få vara oförkränkta i sina näringar där. Själva den uppfattning i samhällsekonomiska ting, som var den tidens, krävde fasthet i den administrativa och ekonomiska organisationen, och dennas första villkor var, att man hade rätt till skydd vid utövande av den verksamhet som samhället krävde att man skulle utöva.¹⁷⁴

Även år 1670 företog landshövding Graan resor i lappmarkerna. Han skrev därefter två likalydande skrivelser till Bergskollegium och till Rikskanslern.¹⁷⁵ I inledningen framhöll han, hur han under hand arbetat med en jordebok om alla lappbyars och lappars särskilda land och fiskevatten med namn på själva landen och fiskesjöar, vilket arbete han trodde skulle bli till stor nytta för framtiden; ty endast därigenom att varje lapp fick anmäla, vad han hade för lägenheter, och en lantmätare sedan kartlade dessa, kunde man få klarhet över vars och ens verkliga ägor, nödvändigt redan därför, att det fanns land, ända upp till tio mil i omkrets och mera, som innehades vart och ett av en lappman. Om en lapp befanns ha mer ägor ”än han bruka kan, så böra flera familjer därpå förordnas, det att hävda, varigenom lappmarkerna

¹⁷⁴ Göthe, 1929, s. 165 f.

¹⁷⁵ De la Gardieska papperen, brev från Graan av Umeå, skrivelser den 24 februari 1670, återgett av Göthe, 1929, s. 167

populeras”.¹⁷⁶ Graans uppfattning var att det behövdes en icke-samisk population i lappmarkerna som kunde sköta bergverken. Han bedömde att genom väl tilltagna frihetsår och andra privilegier kunde folk i tillräcklig myckenhet förmås att dra upp till lappmarken för att fortsätta Piteå- och Luleåbruken.

Kungl. Maj:t. skrev till Graan den 22 juni samma år, tydligen inspirerat av Graans brev till Bergskollegium.¹⁷⁷ Till brevet fogades en befallning till landshövding Graan att försöka övertala lapparna ”till att nedsätta sig” och att söka vänja sig vid någon stadighet. I brevet redogjordes för Bergskollegiums uppfattning om att lapparna var bäst lämpade att umgås med renar, och bergverken kunde därför inte drivas utan lapparnas hjälp. Graan besvarade brevet utförligt i en skrivelse den 22 juni 1670.¹⁷⁸ Han argumenterade då för möjligheten att låta ”svenskt folk” sammanbo med lapparna i lappmarken, och förklarade att där kunde finnas orter som var tjänliga att besätta med svenskt folk där det fanns gräs och lövskog, som lapparna inte behövde till sina renar. Landshövdingens ståndpunkt var även då att en jordebok är nödvändig för att kartlägga lappskattelanden. Kungl. Maj:t. biföll Graans begäran om att få tillstånd att låta rita en karta över lappmarken med alla dess lägenheter.¹⁷⁹

År 1671 publicerade landshövdingen Graan en detaljerad instruktion till lantmätaren Jonas Gedda och notarien Anders Olofsson Holm som fick till uppgift att kartlägga lappmarkerna. Arbetet skulle göras på ett sådant sätt ”att lapparna på intet sätt behövde känna sig trängda beträffande sina skäliga rättigheter, tvärtom, man skulle klargöra dem att avsikten var att ge dem en bekräftelse på deras hävd av de landen och vattnen de besatt.”¹⁸⁰ Såvitt är känt resulterade arbetet endast i en karta jämte en beskrivning, omfattande Ume lappby i Lycksele lappmark. Lantmätaren Jonas Persson Gedda ritade en karta år 1671 över lappmarken i Lycksele över alla lappskatteland nedanför fjällen (i skogslanden).¹⁸¹ Gedda och Holm menade att det sannolikt inte fanns några möjligheter att anlägga nybyggen högre upp,

¹⁷⁶ Göthe, 1929, s. 168 f.

¹⁷⁷ Riksreg. 22 juni 1670, återgett av Göthe, 1929, s. 171 f.

¹⁷⁸ Insinuerad 20 okt. 1670, Tyckt i H.S.H. del 31 s. 309 ff., återgett av Göthe, 1929, s. 172–177

¹⁷⁹ Riksreg. 28 febr. 1671, fol. 92, återgett av Göthe, 1929, s. 178

¹⁸⁰ Norstedt, 2011, 59 f. se även 14 ff. och Göthe, 1929, s. 179

¹⁸¹ Topogr., Lappmarken, vol. 1, Anders Olofsson Holms underd. berättelse om Umeå (Lycksele) lappmark på gr. av k. br. 1671 28/2 och lh i Vb. l. mem. 1671 9/5 (kartavd,rullad och kartbok/häfte). Kartan och reseberättelsen finns i sin helhet återgiven i Norstedts bok "Lappskattelanden på Geddas karta", 2011.

varför man inte brydde sig om att resa till de högra liggande byarna Vapsten och Ran.

Kartan visar att lappskatteländen i området var mellan hundrafemtio och tusen kvadratkilometer stora (i genomsnitt fyrahundraåttio kvadratkilometer). De flesta innehades av ett enskilt samiskt hushåll, men på ett fåtal land fanns två eller fler hushåll. Ett genomsnittligt hushåll bestod av knappt fem personer. Trots att hushållen var små behövdes vidsträckta marker för att de skulle kunna försörja sig. Framför allt var det viktigt att ha tillgång till fiskrika sjöar, för renskötseln verkar ha haft liten betydelse i skogslandet på 1600-talet.¹⁸²

Landshövding Graan fortsatte att vara en tongivande person för tankegångar som levde kvar långt fram in på 1700-talet om hur lappmarkerna borde ordnas enligt merkantilistiska principer. I ett memorial till Kungl. Maj:t. år 1673 utvecklade Graan sina tankegångar om hur nybyggare och lappar skulle kunna samsas i lappmarkerna.¹⁸³ Han uttryckte då att de svenskas näringssätt å ena sidan och lapparnas å den andra var alldeles olika, varför de väl skulle kunna samsas.

Graan konstaterade vidare att de nybyggare som skulle komma till lappmarkerna måste kunna bruka fisken, och anmärkte, att där uppe var så många sjöar, att lapparna omöjligt kunde årligen hävda alla fiskelägenheterna, utan en stor del låg varje år obrukade. Inte heller i forna tider hade lapparna kunnat hålla tillräckligt med fiskeredskap till detta, varför en mängd sjöar årligen fått ligga utan hävd och bruk. Alltså borde inte nybyggarnas fiske vara lapparna till något sådant förnär som skulle kunna vara skäl hindra populationerna därstädes. Vad jakten angick gällde i stort sett detsamma som var sagt om fisket. Inte heller på detta område torde lapparna komma att lida avsevärt avbräck, emedan det förnämsta och bästa vore och borde vara, att lapparna födde sig av sina renar och av vad som kom från dem. Det var snarare till nytta, om de kunde något mera hålla sig ifrån jakten och ”mera beflita sig om rendjurens tillökning”. Senare i memorialet redogjorde Graan för sina tankar kring lapparnas rätt till sina områden – att vissa av dem kunde behöva flytta undan bekymrade honom inte, eftersom det fanns andra platser i närheten där de kunde slå sig ned.

¹⁸² Jfr Norstedt, 2011, s. 20 f och 36 f. samt Norstedt, 2018, s. 61 f.

¹⁸³ Memorial till Kungl. Maj:t. om nybyggen och ecklesiastikverket i lappmarken, avskriften av Göthe ordagrant från Riksarkivet år 1908 eller 1909, men senare förkommen. Göthe, 1929, s. 191 not 3. Innehållet i memorialet beskrivs på s. 191–195.

Graan uttryckte senare i memorialet tankar om att konungen borde ha så mycket friare hand att lämpa detta verk till sin och kronans nytta, som ”lapparna i begynnelsen såsom ett barbariskt folk, kommandes ifrån andra orter, hade nedsatt sig i Lappmarken men icke kunde uppvisa kungliga brev och stadfästelse på så stora, självvilligen antagna ägor i mark och fiskevatten”.

I 1741 års mantalslängd finns uppgifter om samerna i Lycksele (som då hette Ume) lappmark. Förutom de skattebetalande samerna togs där även upp ”fattige, och till en del tiggarelappar, samt gamla och de så kallade ungsprintare som ingen skatt betalar.” Av mantalslängden framgår att det då fanns sammanlagt åttiotre hushåll i dåvarande Umbyn och Granbyn.¹⁸⁴

Päiviö har på liknande sätt som för den i avsnitt 3.3.2.2. beskrivna familjen Labba följt en familj i Granbyn i Lycksele lappmark, släkten Jonsson, från mitten av 1600-talet fram till år 1928. Jämfört med familjen i Torne lappmark noterar Päiviö att det finns åtskilligt fler tvister som involverar familjen i Granbyn, särskilt med nybyggare.¹⁸⁵ Även i detta material ser han exempel på att lappskattelandet som rättsobjekt skyddas mot olaga intrång, jakt och fiske från andra än skattelandets innehavare. Han hittar även exempel som bekräftar att lappskattelanden gick i arv. Av rättsfallen framgår också att en delägare i ett lappskatteland inte fick ta med andra personers boskap på skattelandet mot den andre delägarens vilja, och inte heller fick hindra den andre delägaren från att nyttja landet. Någon sådan förskjutning mot lappbyn som kollektiv rättighetsbärare som kunde ses i praxisundersökningen för Tingivara syns inte i Granbyn. Lappskattelanden hävdades hela tiden individuellt.¹⁸⁶

3.3.2.5 Särskilt om skattelanden i Åsele lappmark

Den skattlagda befolkningen i Åsele lappmark varierade i storlek under 1600-talet. Antalet skattlagda lappar (det vill säga hushåll) var år 1609 inte större än nio. År 1620 steg antalet till elva, och år 1635 fanns där inte mindre än tjugonio lapphushåll.¹⁸⁷ Det stigande antalet var sannolikt ett resultat av kyrkoherden i Reseles skrivelse år 1631 till Kammarkollegiet med en begäran om att lapparna i denna lappmark i stället för till lappfogden i Lycksele

¹⁸⁴ Norstedt, 2011, s. 21

¹⁸⁵ Päiviö, 2011, s. 155 f.

¹⁸⁶ A. a. s. 174–181

¹⁸⁷ Gränshandl., Lappland mot Norge 1604–10, 1640, 1691–99, R. A., återgett av Gustafsson, 1979, s. 144

skulle, såsom i kung Johans tid, få erlægga sin skatt till någon Kronans ombudsman i Junsele inom Resele gäll. Anledningen var lapparnas klagomål över den långa och besvärliga färden med skattevarorna, under vilken deras dragrenar blev helt förbrukade och måste slaktas. En del lappar kom därigenom i sådan fattigdom, att de måste bege sig på tiggerstråt till bondbyarna i Ångermanland.¹⁸⁸ Det ökande antalet samiska skattebetalare berodde alltså sannolikt inte på att några marker var övergivna under perioden utan på de gynnsammare skattningsreglerna.

Från och med 1648, då Åsele blev kyrkplats och därmed även marknadsplats och tingsplats, blev Åsele ett viktigt centrum i lappmarken.¹⁸⁹ I samband med bildandet av Åsele församling utvidgades lappmarken, genom att det år 1649 överfördes fem mantal dit från Ume lappmark, varigenom Åselelapparnas antal steg till trettionio. Genom den år 1663 beslutade slutliga utvidgningen av lappmarken steg antalet lapphushåll i Åsele lappmark ytterligare.¹⁹⁰

Norstedt och Norstedt har rekonstruerat lappskatteländen i Åsele lappmark på en karta med deras ungefärliga gränser, så som området kan ha sett ut år 1680, när nybyggesverksamheten just hade inletts. Gränserna på kartan markerar tillfälliga gränser eftersom alla land inte har funnits samtidigt. Den medeltida bygden sträckte sig upp till Junsele och Hoting, alltså söder om det som sedan blev lappmarksgränsen. Det finns inga kända lappskatteland söder om dem som markerats på kartan.¹⁹¹

3.3.2.6 Om lappskatteländens jordnatur

Forskningen står delad när det gäller att avgöra lappskatteländsinnehavarnas eventuella äganderätt till sina land. Det förekommer olika uppfattningar om huruvida lappskatteländen utgjorde skattejord, det vill säga var jämförbar med de skattlagda böndernas marker, eller kronojord, det vill säga i grunden tillhörde staten.

Frågan om lappskatteländens jordnatur är inte av avgörande betydelse för denna utredning. De slutsatser olika forskare dragit om jordnaturen är dock av intresse för att förstå hur starka rättigheter lappskatteländsinnehavaren

¹⁸⁸ Ankomna brev nr. 50 i K. A., återgett av Gustafsson, 1979, s. 144

¹⁸⁹ Gustafsson, 1979, s. 146–148

¹⁹⁰ Holmbäck, SOU 1922:10, s. 148

¹⁹¹ Norstedt och Norstedt, *Landskapsgränsen mellan Ångermanland, Västerbotten och Åsele lappmark*, 2007, s. 9

ansågs ha till sitt land. Det gäller till exempel om lappskattelandsinnehavarens tillstånd krävdes vid anläggandet av nybyggen.

Tidigare forskare, till exempel Holmbäck, Hultblad och Arell har, med lite olika utgångspunkter, bedömt att lappskattelanden inte innehades med någon äganderätt i modern mening, utan en särskild form av bruksrätt. I linje med detta har dessa forskare lyft fram att skatten för skattelanden inte var jordskatt av samma natur som skatterna av hemman, utan en i grunden personell skatt.

Holmbäck konstaterade att lappskatteländens innehavare hade en stark rätt till sina land i förhållande till andra lappskattelandsinnehavare, men eftersom deras innehav ofta byggde på inrymningar av domstol, och eftersom skattelanden kunde bli skattevrak och därefter upplåtas till någon annan, bedömde Holmbäck att det inte kunde vara fråga om någon äganderätt.¹⁹²

Hultblad noterade att det vanligaste sättet för åtkomsten av skatteländ var arv, och att urminnes hävd var det avgörande argumentet för landinnehavet. Rätten till land kunde även förvärfvas genom gifte, köp, gåva testamente eller byte mot annat land. Rätten till landet kunde också säljas helt eller delvis. Häradsrätterna justerade dock samtidigt markindelningen efter behov. Om ett land blev öde och det inte fanns någon behövande arvinge, kunde häradsrätten tilldöma en helt utomstående person landet, om han var i starkt behov av det. Det förekom till och med att en landinnehavare dömdes att avträda brukningsrätten eller en del därav till förmån för en med svagare hävd, vars rätt i stället grundades på ett väsentligt större behov av betesmark. Att häradsrätten alltid och tydligen med allmänt gillande vidtog ovan beskrivna justeringar utifrån en behovsprincip, visar enligt Hultblad mer än något annat landtilldelningens villkorliga karaktär.¹⁹³

Arells slutsats går ut på att samerna under 1600-talet innehade lappskattelanden på ett sätt som liknade äganderätt, men att det var nyttigheterna jakt, fiske och renskötsel som de ägde, inte själva marken. Han bedömer att samerna inte kunde vara ägare till lappskattelanden eftersom de

¹⁹² Holmbäck, SOU 1922:10, s. 42 ff. och s. 52 f.

¹⁹³ Hultblad, 1968, s. 83 f.

utifrån lappmarksplakaten och lappmarksreglementet inte kunde värna sin mark.¹⁹⁴

Senare forskning har dock presenterat resultat som bestämt hävdar att de samiska markinnehaven skyddades såsom äganderätt, likvärdig med skattebondens, åtminstone fram till mitten av 1700-talet.

Korpijaakko-Labba menar att samerna under 1500–1700-talen inom rätts- och myndighetspraxis erkändes ha en verklig skattemannarätt till sin jord, som nuförtiden skulle kallas äganderätt. Hon argumenterar för att de ägde sina områden på precis samma villkor som bönder i övriga Sverige, och att de åtnjöt samma rättsliga skydd. Enligt hennes uppfattning var skatten för lappskatteländen en jordskatt, och i häradsrätternas praxis behandlades lappskattelandsinnehavarna likvärdigt med skattebönder.¹⁹⁵ Hon menar också att lappskattelandsinnehavarna kunde motsätta sig att ett nybygge uppfördes på deras marker, och att det alltså krävdes att de gav sitt tillstånd för att ett nybygge skulle få anläggas.¹⁹⁶

Päiviös undersökningar är utformade som en mikrostudie, där två samiska släkters markinnehav och rättsliga ställning står i fokus. Päiviö menar att hans undersökningar beträffande förhållandena före år 1750 bekräftar Korpijaakko-Labbas slutsatser; skatteländen har betraktats som skattejord och innehafts med en rätt motsvarande skattemannarätt. I civilrättsligt hänseende var skattejord och lappskatteland helt jämställda. Skatten som lapparna betalade var en jordskatt.¹⁹⁷

Sköld skriver att han inte funnit otvetydiga bevis för att lappskattelandsinnehavarens rätt motsvarade en äganderätt.¹⁹⁸ Samtidigt har han vid sin genomgång av tvister i Gällivareområdet konstaterat att samernas lagliga rätt till lappskatteländen var stark och att den betraktades såväl av samer som domstolar som en äganderätt.¹⁹⁹ Om styrkan i det rättsliga skyddet skriver Sköld att medan lappskatteländen från mitten av 1600-talet åtnjöt starkt rättsligt skydd och gick i arv genom släkten, kom de från 1750-talet att inrymmas efter behov och följderna blev att deras rättsliga skydd

¹⁹⁴ Arell, 1977, s. 141 f.

¹⁹⁵ Korpijaakko-Labba, 1994, s. 464–478

¹⁹⁶ A.a. s. 437–439

¹⁹⁷ Päiviö, 2011, s. 92–98 och 102 f.

¹⁹⁸ Sköld, 1992, s. 48

¹⁹⁹ A.a. s. 136

försvagades.²⁰⁰ För Gällivares del har det enligt Sköld visats att lappskatteländens arvsprincip var starkt rättslig skyddad och att skattejämkning skedde efter landets status ännu i slutet av 1700-talet, medan i andra delar av Lappmarken, som i Arjeplog och Torne lappmark, behovsprincipen vann tidigare intrång och land uppläts till de samer vilkas hjordar vuxit sig för stora.²⁰¹ För Lule lappmark började behovsprincipen vinna ökad betydelse från mitten av 1700-talet.²⁰² Sköld har gått igenom historiskt material gällande Sjukksjokk och menar att det materialet inte har kunnat verifiera Korpjaakko-Labbas teori om att samernas godkännande måste ges innan ett nybygge kunde anläggas.²⁰³

Kulturgeografen Lennart Stenman har i sin forskning kommit fram till att lappskatteländerna av allt att döma betraktats som skattejord, och att de tycks ha uppfyllt de kriterier som enligt Högsta domstolen i Skattefjällsmålet kännetecknar en äganderätt.²⁰⁴

Lennart Lundmark å sin sida har bedömt att begreppet äganderätt inte är meningsfullt att använda eftersom det inte kan jämföras med dagens terminologi när det gäller skatteländ. Äganderätten i modern mening uppstod nämligen först år 1789.²⁰⁵ Det är dock enligt honom tveklöst så att under 1650- och 1660-talen var kronans fogdar och häradsrätten överens om att lappskatteländerna skulle behandlas som skattejord. Fogdarna hänvisade till både skattevrak (ett land kunde bli skattevrak om skattebetalaren uteblev i tre år) och bördsrätt, vilket han ser som ett otvetydigt belägg för att de betraktade lappskatteländerna som skattejord.²⁰⁶

Under senare delen av 1700-talet framträder tydligt en tendens till förskjutning av samernas markanvändningsfrågor från domstolarna till landshövdingarna. Först genom att myndigheterna i allt högre grad började använda år 1760 års lappfogdeinstruktion som rättskälla, och även genom att 1749 års lappmarksreglemente tillämpades. I stället för häradsrätten blev det kronobefallningsmannen och landshövdingen som skulle pröva nybyggesansökningar. I ett beslut år 1742 i det så kallade Haukiniemimålet

²⁰⁰ A.a. s. 19, med hänvisning till Kvist, 1989c, s.19–21

²⁰¹ A.a. s. 45, med hänvisning till Kvist, 1989d, s 20 och 21

²⁰² Kvist, 1989, s. 32

²⁰³ Sköld, 1992, s. 47

²⁰⁴ Stenman, 2001, s. 106 f.

²⁰⁵ Lundmark, 2006, s. 29 f.

²⁰⁶ A.a. s. 60

fastställde Kammarkollegiet både lappskatteländ och nybyggen upprättade på lappskatteländ till krononatur.²⁰⁷ Mer om Haukiniemimålet nedan i avsnitt 3.3.4.

Päiviö beskriver hur saken ställdes på sin spets på tinget i Jokkmokk år 1793, när lappskatteländsinnehavaren Per Jonsson Rim protesterade mot att hans skatteländ av kronobefallningsmannen hade blivit lagt under ett nybygge, ”emot min vilja, utan föregången rättegång och undersökning vid behörig domstol”, som han skrev i den inlaga där han stämde befallningsmannen. Befallningsmannen hävdade inför tinget att markanvändningsfrågor om lappskatteländ inte längre var tingets angelägenhet utan länsstyrelsens, och hänvisade till en skrivelse från landshövdingen. Per Jonsson Rim svarade att det inte fanns lagligt stöd för att befallningsmannen skulle ha de befogenheter som landshövdingen utrustat honom med. Stämningen på tinget blev upprörd och både lappmän och nybyggare protesterade. Häradsrättens ordförande antecknade i protokollet att landshövdingens skrivelse inte kommunicerats med häradsrätten.²⁰⁸

Korpjiaakko-Labba beskriver rättsfallet vid tinget i Jokkmokk år 1793 som en total kupp med tanke på all tidigare domstolspraxis i förhållande till lappskatteländ. Kompetensen över lappskatteländsmål flyttades efter det över till kronobefallningsmannen. Från och med då förändrades utslagen i domböckerna och lappskatteländen började behandlas som krono, och var därmed inte längre underkastade regler om arvs- eller giftorätt.²⁰⁹ Lundmark uppfattar inte rättsfallet som någon kupp, utan tycker tvärtom att skeendet visar att häradsrättens försökte slå vakt om häradsrättens domsrätt över skatteländen. Så småningom fick dock häradsrättens kapitulera, trots sitt motstånd.²¹⁰

I Girjasdomen konstaterade Högsta domstolen följande beträffande frågan om lappskatteländens jordnatur. Kronans företrädare förefaller ibland ha behandlat lappskatteländen som skattejord, ibland som kronojord. Innehavaren av ett lappskatteländ förutsattes betala skatt. Det är omdebatterat om den skatt som togs ut utgjorde en jordskatt eller en

²⁰⁷ 20.10.1742, nro 158: Haukiniemij Lapplandz inbördande i Wästerb; resolution den 22 november 1742. Kammarkollegiets kansliarkiv, Annotationsbok över tredje provinskontorets utarbetade remisser CIVc:1, flik 6 i pärm 2 av statens bevisning i Girjasmälet, Juridica Lapponica 32

²⁰⁸ Päiviö, 2011, s. 183 med hänvisning till Prawitz, 1967, *Samernas skattefäll III*, s. 27

²⁰⁹ Korpjiaakko-Labba, SOU 2005:17 s. 125 f. och 137 f.

²¹⁰ Lundmark, 2006, s. 92

personell skatt. Det är dock klart att skatten från år 1695 togs ut genom samebyarna och inte från de enskilda samerna. Den jordebok som upprättades det året tyder på att samer på det omtvistade området beskattades på samma sätt som samer i andra delar av lappmarkerna.²¹¹

3.3.3 Lappbyar

Som beskrivits tidigare var samerna i Lappland sedan lång tid tillbaka och redan före undersökningsperioden indelade i siidor, storbyar, som i svensk administrativ förvaltning har kallats lappbyar. Vid sidan av skattelandsindelningen är även lappbyindelningen och inte minst förhållandet mellan olika lappbyar av relevans för förståelsen av den samiska markanvändningen under perioden.

Varje lappby omfattade några tiotal familjer inom ett visst landområde som de disponerade. Till största delen av året bodde familjerna utspridda på sina egna ständiga släktområden i anknytning till bestämda vattendrag, det vill säga lappskattelanden.²¹² De olika familjerna i byarna hade alltså egna lappskatteland. Eftersom man levde av naturen behövde man byta bruksområde och boplatz ibland, men detta skedde enligt förutbestämda mönster. Det var alltså inte så att lappfamiljerna strövade omkring i markerna och bosatte sig här och var på måfå, vilket är en uppfattning som ibland har dykt upp i äldre historisk litteratur men som sedan länge har övergetts av historiker.²¹³

Lappmarksskildraren Johannes Schefferus beskrev i sitt verk ”Lapponia” från år 1673 lapparnas arveland så här:

”På byalagets område besitter varje familj eller rök ett bestämt område för sitt eget uppehälle och sina djur; det är inte fråga om något hemman, ifall någon skulle missta sig att tro det, utan därtill hör mark både vitt och brett, mark som innefattar bäckar, sjöar, skogar och annat dylikt, vilket allt har antecknats som en bestämd släkts hävdeområde. [...] I en del byar finns det flera rökar, i andra färre, beroende på om dess gränser omfattar ett större eller mindre markområde. [...] Indelningen härstammar från svunna tider, vilket är desto troligare, som lapparna själva inte känner till någon annan indelning och inte heller svenskarna påbjudit annat slags indelning

²¹¹ NJA 2020 s. 3, p. 179

²¹² Hultblad, 1968, s. 55 f. med hänvisning till Viikuna, Kalevalaseuran vuosikirja

²¹³ Jfr Korpjaakko-Labba, 1994, s. 136–140

under den tid som Lappmarken tillhört det svenska riket. Varken byarnas eller rökarnas namn härstammar från tider, som nyss varit, ej heller grundas de på nya tillstånd, som kunde förorsaka någon oklarhet. Jag vill här särskilt påpeka, på det att det må tydligt framgå, att detta folks alla seder är enkla, självklara för dem och i samklang med folkets egen höga ålder.”²¹⁴

Uppgiften att landindelningen ”härstammar från svunna tider” överensstämmer med vad Högsta domstolen ansåg vara övertygande i Girjasmålet, där olika uppfattningar redovisades om huruvida uppdelningen i byar hade rent samiskt ursprung eller om den tillkom först genom åtgärder från svenska fogdars eller domstolars sida. Domstolen bedömde att uppfattningen att indelningen gick tillbaka på samiska sedvänjor och således var ett uttryck för ett gammalt samiskt markanvändningssystem, framstod som övertygande.²¹⁵ Samtliga de forskare och historiker som uttalat sig om saken i den litteratur som undersökts i denna promemoria drar också slutsatsen att lappbyarna med största sannolikhet var en institution som skapats av samerna själva, och att byindelningen sannolikt var ett ålderdomligt eller rent av ursprungligt inslag i den samiska kulturen.²¹⁶

Det kan enligt flera forskare förutsättas att varje by gjorde gällande ensamrätt till sitt område. Gränsvister mellan lappbyarna har nämligen förekommit, och särskilt i Torne och Kemi lappmarker var sådana tvister vanliga. Inom detta område har gränsprocesserna inneburit att man känner till en rå (gränspåle) för varje by tack vare domböckerna, där gränserna har antecknats och dessa uppgifter därmed bevarats för eftervärlden. Om det däremot inte förekommit tvister, har motsvarande material inte uppkommit. Det innebär inte att det inte förekommit gränser mellan byarna också i sådana fall.²¹⁷

Lappbyarna kunde vid en jämförelse uppvisa många gemensamma men också ett avsevärt antal åtskiljande faktorer. Beträffande Lappmarken i dess helhet var samernas huvudnäringar rensköttsel, jakt och fiske, men dessa tre näringars andelar i befolkningens hushållning varierade avsevärt från by till by. Rensköttsel i större skala bedrevs i nästan alla lappbyar i bland annat Torne lappmark. I Kemi lappmark var rensköttselns andel oansenlig ännu på

²¹⁴ Schefferus, 1674, tryckt på finska 1979, s. 46 f., översatt och återgett i Korpijaakko-Labba, 1994, s. 56

²¹⁵ NJA 2020 s. 3 p. 177

²¹⁶ Se exempelvis Hultblad, 1968, s. 69

²¹⁷ Jfr till exempel Korpijaakko-Labba, 1994, s. 157 f.

1700-talet. Invånarna där levde på sjö- och bäckfiske, småviltsjakt, bäverfångst och vildrensjakt allt efter respektive bygds förhållanden.²¹⁸

I det domboksmaterial som undersökts av Korpijaakko-Labba förekommer flera exempel på gränstvister mellan lappbyar. Korpijaakko-Labba noterar att den typen av tvister tilldrar sig uppmärksamhet genom den noggrannhet med vilken gränslinjerna anges, och genom de långvariga rättstraditioner som var förknippade med dem. Gränstvister var som sagt särskilt vanliga i Kemi lappmark och delar av Torne lappmark. I lappbyarna på den nuvarande svenska sidan har bymedlemmarna däremot inte lika lätt kunnat återge hur gränserna gått, utan huvudvikten har här lagts på gränserna mellan de enskilda skatteländen.²¹⁹

Korpijaakko-Labba beskriver också flera exempel på kollektiva drag av markanvändning i Lappmarken, där en del fiskevatten och vissa typer av jakt var för gemensamt bruk i byn. Det stora rättspraxismaterial hon gått igenom visar dock att de fall som har att göra med gemensam jakt utgör en ringa del av hela materialet. Föremålet för gemensamma rättigheter har inskränkt sig till vissa fastslagna förmåner i lappbyarna.²²⁰ Hon har också undersökt de gemensamma rättigheternas ställning när en utövare av lappmannanärningar övergav dessa och grundade ett nybygge. Den lösning som rätten tillämpat i ett sådant fall är, såvitt Korpijaakko-Labba kunnat se, den enda där man framfört klart etniska argument för rättens bibehållande. När lappen Hansson Aska grundat ett nybygge ville Sondankyläborna att rätten till bäverjakt, som var gemensam, skulle fråntas honom eftersom nybyggare inte hade rätt till bäverjakt. Rätten konstaterade då att Hansson Aska var av lapsk härkomst, och han hade därför personligen rätt att bruka sin lapprätt så länge han levde.²²¹

3.3.4 Administrativ utveckling och myndighetsåtgärder under 1700-talet

I slutet av 1600-talet och under 1700-talet var det inte ovanligt att kronan ifrågasatte böndernas skattemannarätt till sin jord. Detta gällde inte minst landshövdingarna i Norrland. Mot den bakgrunden, skriver Lundmark, är det knappast förvånande att även samernas rätt till sina lapps katteland ifrågasattes under samma tid. Landshövdingarna började betrakta

²¹⁸ A.a. s. 57

²¹⁹ A.a. s. 327 f.

²²⁰ A.a. s. 337

²²¹ A.a. s. 339 f. med hänvisning till tinget i Sondankylä, 9.-10.3.1736, FRA FR 670 f. 674–674 v.

lappskatteländen som krono och motsätta sig häradsstingens rätt att utfärda inrymningar på skatteland.²²²

Det enstaka undantaget var landshövding Jacob Grundell som, i en diskussion 1726 om huruvida pärlfiskena i södra Lappland skulle tillhöra kronan, hävdade att lappskatteländen var skattejord. Grundell blev genast tillrättavisad av Kammarkollegium, som påpekade att lappmarken enligt dess mening var kronojord.²²³

Ett exempel på den osäkerhet som därmed rädde kring lappskatteländens status är processen 1737–1739 kring nybygget på lappskattelandet Haukiniemi i Kuusamo socken i nuvarande Finland. Haukiniemi blev det enda mål om lappskatteland som nådde överordnade myndigheter i huvudstaden. I målet var en avgörande fråga om lappskattelandet skulle bedömas som skattejord eller kronojord.²²⁴ Häradsrätten ansåg landet som skattejord och menade att endast ett nybygge som tagits upp på ”allmänning, utmark och av lapparna obrukade orter” blev krono. Målet överklagades till lagmanstinget i Pite. Dit sände häradsrättsdomaren Sandelin en skrivelse där han utvecklade sin ståndpunkt. Han skrev att lapparnas skatteland till dags dato ”varit föremål för arv, bördlösen, köp och skifte, uppjudits och beviljats fastebrev” och ”in summa blivit ansedde som skatteägor”. Ärendet underställdes Svea hovrätt som bad Kammarkollegiet att utreda hur lappskatteland var ansedda i räkenskaperna. Kammarkollegiet uppgav i ett utlåtande år 1739 att ”för lappmarken finns ej några jordeböcker, som lapplanden till deras skatte eller kronotitel eller egenskap uppföra eller åtskilja”.

Resultatet av Haukiniemiprocessen var länge okänt, eftersom man inte hade hittat något beslut i frågan i arkiven.²²⁵ Ett avgörande från Kammarkollegiet från år 1742 har emellertid dykt upp på senare år. Det visade sig att Kammarkollegiet avgjorde frågan och förklarade att nybyggen var av krono natur eftersom lappmarken var kronoallmänning. Det innebär att Kammarkollegiet bedömde både nybygget och lappskattelandet som

²²² Lundmark 2006, s. 73 f och 93

²²³ Lundmark, SOU 2005:79 s. 15, hänvisar till Kammarkollegii arkiv. Kansliet. Protokoll A I a, Vol 134. 20/7 1726, f 4633–4635, RA

²²⁴ Målet avsåg en man som köpt ett nybygge på ett lappskatteland. Han blev stämd av några personer som hävdade att de i egenskap av släktingar till den förre lappskattelandsinnehavaren hade bördsrätt och därmed förköpsrätt till marken. Bördsrätt gällde endast skattejord. Köparen och kronobefallningsmannen ansåg däremot att nybygget låg på kronojord, och att bördsmännen därför inte hade talerätt.

²²⁵ Jfr Korpijaakko-Labba, SOU 2005:17 s. 134 f., Arell, 1977, s. 150, Lundmark och Rumar, 2008, s. 19 ff.

krono.²²⁶ Kammarkollegiet byggde sin slutsats på att lappskatteländen aldrig hade beviljats skattenatur, och att de därför borde betraktas som krononatur. Om målet någonsin avgjordes i Svea hovrätt är fortfarande okänt.

Landshövdingarnas syn på lappskatteländen som kronojord innefattade inte något ifrågasättande av samernas jakt- och fiskerätt som överordnad. Gabriel Gyllengrip skrev år 1739 att nybyggare och samer skulle försöka samsas om fisket i Lappmarken. Men om ”de därom inte kunnat åsämjas, kan intet betagas ägaren, nämligen lappmannen dess ägande rättighet, såvida lapplandet intet är övergivet”.²²⁷ Några år senare skrev samme Gyllengrip att nybyggarna inte skulle ägna sig för mycket åt jakt och fiske ”vilka näringssätt dock allena lappmännen tillhör”. Även den inflytelserika Direktionen för Lappmarkens ecklesiastikverk underströk vid samma tid att jakt och fiske enligt plakaten år 1673 och 1695 ”endast tillhör lappmännen”.²²⁸

Vid mitten av 1700-talet blossade den svenska centralmaktens intresse för lappmarkerna åter upp. Drivkrafterna var av övervägande religiös och ekonomisk art. Frihetstidens praktisk-ekonomiska anda var mycket gynnsam för en centralmaktens politik, som nu ledde till betydelsefulla resultat.

Den nya politiken stadfästes i 1749 års nybyggesförordning för Lappmarken. Reglementet bekräftade i stort sett de förmåner som lappmarksplakaten tillerkänt nybyggarna. Samtidigt fortsatte myndigheterna att visa sin avoga inställning till nybyggarnas jakt och fiske. I punkt åtta stadgades förbud mot nybyggares tidigare förekommande ”vidlyftiga fikande och farande i skogarna efter vilt”. Denna näring tillhörde lapparna som också betalade skatt för den. Nybyggarna hade tillstånd att jaga endast inom en halv mil från deras hemvist. Alla nybyggare hade även rätt till husbehovsfiske. Även om något exakt avstånd inte fastställdes för fisket, så kom fiskerätten i princip att accepteras på ungefär samma avstånd som jakten.²²⁹ När en nybyggare fick insyna ängsmark till slätter långt från sitt nybygge kunde han få fiskerätt även där.²³⁰

²²⁶ 20.10.1742, nro 158: Hauckiniemj Lapplandz inbördande i Wästerb; resolution den 22 november 1742. Kammarkollegiets kansliarkiv, Annotationsbok över tredje provinskontorets utarbetade remisser CIVc:1, flik 6 i pärm 2, statens bevisning i Girjasmålet, Juridica Lapponica 32

²²⁷ Lundmark 2006 s. 88, Göthe, 1929, s. 319

²²⁸ Göthe 1929 s. 415 och 423

²²⁹ Fisket reglerades i reglementets nionde och fjortonde punkter. Se om stadgan i Arell, 1977, s. 173, Lundmark, SOU 2005:79, s. 16, Bylund, 1956, s. 230

²³⁰ Lundmark, SOU 2005:79, s. 20, se mer om detta i avsnitt 4.1.2

Förordningen innebar inte att lapparna förlorade någon jakt- och fiskerätt, inte ens inom den halvmil som låg närmast nybygget. Tidigare hade nybyggare fått fiska endast efter tillstånd av den som innehade lappskattelandet. Nu kunde nybyggaren få rätt att fiska för husbehov inom halvmilen med stöd av förordningen, men någon ensamrätt fick han inte. Allt skulle ske ”utan intrång” i samens rätt.²³¹

Nybyggesprojektet i Lappmarken blev dock inte så välutformat som kronan avsett. Gränserna mellan vilka som var lappskattelandsinnehavare och nybyggare var oklara. Många samer synade nämligen in ett nybygge på sitt lappskatteland, och fortsatte betala lappskatt. Det kunde vara av strategiska skäl – en renskötare ville kanske syna in ett nybygge som skydd för sin mark, men fortsatte att leva av renskötseln och brydde sig inte om sina plikter som nybyggare – eller bero på att samer ägnade sig åt blandnäring och hade viss odling och boskapsuppfödning på sin mark. Så kallade fiskarlappar kunde vara tämligen fast bosatta.²³²

I samband med 1751 års gränstraktat mot Norge fastställdes i ett särskilt tillägg, kodicillen från 1751, samernas rätt till ett fortsatt fritt flyttande över den svensk-norska gränsen – rätten att årligen med sina renar efter gammal sedvänja flytta mellan rikena obehindrade av någon gräns. I kodicillen förbjöds samerna att göra intrång i fridlysta sälfångst- och dunäggtäktsplatser, för vilka norska undersåtar betalade skatt. I övrigt stadgade kodicillen inte några särskilda begränsningar när det gällde jakt och fiske.²³³

I mitten av 1700-talet fastställdes den så kallades lappmarksgränsen mellan kustbygden och Lappmarken. Syftet med gränsen var att reglera förhållandet mellan å ena sidan kustbönder och å andra sidan nybyggare och samer. Ofta blev gränsen dragen vid det östligaste lappskattelandets nedre gräns. Gränsdragningen blev dock föremål för stridigheter, särskilt i de söderut liggande lappmarkerna, och fastställdes först efter flera kompromisser och omarbetningar. Ibland förlorade kustbönderna när nybyggen och sjöar som de gjorde anspråk på fördes till Lappmarken. Även Lappmarken förlorade ibland. Ju längre norrut man kom desto färre konflikter orsakade gränsläggningen. Synerättens protokoll är omständliga och omfattande i

²³¹ Lundmark, SOU 2005:79, s. 15

²³² Lundmark, SOU 2005:17, s. 17

²³³ Arell, 1977, s. 18, s. 302 f.

Ume och Pite lappmark, sedan blir de summariska. I Lule och Torne lappmark var gränsen redan tämligen väl definierad av sedvanan.²³⁴

I 1760 års lappfogdeinstruktion stadgades i detalj hur jordeböcker för lappbyar respektive nybyggare skulle upprättas och vad de skulle innehålla. Det innebar att det därefter inte längre var oklart till vilken grupp en jord användare hörde (tidigare hade detta ibland blandats ihop i jordeböckerna). I den tionde paragrafen stadgades att ingen lappman fick drivas från renbetet på mossedar och berg som ”endast för dess renar men icke för nybyggares kreatur tjänliga äro”.²³⁵ I instruktionens artonde paragraf framgick att ”de tvister som uppkomma mellan nybyggare och lappallmogen, särdeles uti fiskande, jagt och djurfång samt betesmark, bör fogden söka att bilägga, och tillhålla var och en att förbliva vid sitt rätta näringsfång, hvilken i synnerhet sker, när berörda reglemente för lappmarksbönder och nybyggare noga efterleves och handhaves”.²³⁶ I tionde paragrafen föreskrevs att, i de fall ett lappskatteland togs i anspråk för nybyggen, så skulle den lappskatt som lappbyn var skyldig att betala reduceras. Om ett skatteland togs i anspråk av en nybyggare så skulle ju denne så småningom komma att betala skatt för detta land – om ingen skattebetalande same kunde nyttja landet reducerades alltså lappbyns totala skattesats.

För bergsbrukets främjande gjordes vid 1700-talets mitt större ansträngningar än någonsin tidigare. Strävandena inriktades nu på järnmalmen, varav man upptäckt avsevärda förråd i Gällivare-trakten (fyndigheten inmutades år 1735). En huvuduppgift för gruvägarna var att anlägga nybyggen nära gruvan och stationer vid malmvägarna. Man kom sålunda att mer målmedvetet än tidigare arbeta för lappmarkens uppodling.²³⁷

Ännu vid 1700-talets mitt var jordbruksbebyggelsen i Lappland ytterst gles. År 1738 fanns i hela nuvarande svenska Lappland föga mer än femtio gårdar, år 1759 cirka etthundrasjuttio gårdar med sammanlagt cirka tusen invånare. Därefter skedde en snabbare bebyggelseutveckling och befolkningsökning. Folkökningen i Lappland nådde sina högsta värden vid 1800-talets mitt samt

²³⁴ SOU 2006:14 s. 72, s. 125 ff.

²³⁵ Holmbäck, SOU 1922:10, s. 52

²³⁶ Lappfogde-Instruction den 5 augusti 1760, återgett av Korpijaakko-Labba, SOU 2005:17, s. 125

²³⁷ Hultblad, 1968, s. 166

efter år 1880. Nybyggerströmmen till Lappland kulminerade således samtidigt som emigrationen till Amerika.²³⁸

3.3.5 Särskilt om jakt och fiske

Korpijaakko-Labba har som sagt ingående studerat domböcker, skattelängder och arkivmaterial från lappmarkerna, särskilt från Rounala lappby i Karesuando, men även omfattande domboksmaterial från andra delar av Lappland, under perioden 1600–1750. Hennes beskrivningar av rättsfall är av stort intresse. Vid sin genomgång av domböcker har hon nämligen funnit ett stort antal avgöranden som visar att lappskatteländen med tillhörande rättigheter på många sätt liknade skatteböndernas mark; samerna kunde överlåta lappskatteländen eller upplåta jakt, fiske, renbete och andra rättigheter på dem. Vid hennes undersökning av fisken har hon kunnat konstatera att fiskevattnen i Lappmarken brukades enligt klara regler redan i mycket gamla tider; träskfiskeskatt betalades år efter år för samma träsk av samma personer. De rättsfall hon undersökt visar enligt henne att fiskevattnen överallt ansågs tillhöra kategorin enskilt bruk. Enligt de undersökta domstolsavgörandena var olovligt bruk av annans fiskevatten förbjudet: straffet för olovligt bruk var böter.²³⁹

Fisket har alltid spelat en central roll som utkomställa för den befolkning som levde av lappmannanäringarna. Situationen var densamma i alla lappbyar. Till och med för Rounalaborna som var flitiga renskötare hade fisket stor betydelse som bidrag till uppehållet. Detta har Korpijaakko-Labba kunnat sluta sig till genom det relativt stora antal tvister om fiske som förekommit på byns område. Bötfällningar kunde också ske då någon fiskare helt tillfälligt gjort intrång på annans fiskevatten, till exempel under sin flyttfärd på väg upp till fjällen.²⁴⁰

När det gällde tvister om fisket i större vattendrag – de största älvarna och de stora sjöarna – ansåg domstolen att det fanns behov av att framhålla fiskets närmare rättsgrund, beskriver Korpijaakko-Labba. I sådana vatten fanns det oundvikligen flera delägare, vilkas rätt till fiskevatten grundade sig på en viss andel eller lott. I de flesta fall angav domstolen att sådana lotter grundade sig på arv eller urminnes hävd. Däremot behövdes inga

²³⁸ A. a. s. 11 med hänvisningar – i dessa siffror ingår de samiska nybyggena.

²³⁹ Korpijaakko-Labba, 1994, s. 245 f.

²⁴⁰ A. a. s. 247

hänvisningar till rättsgrunden om fiskevattnet låg helt och hållet inom gränserna för någons skatteländ.²⁴¹

Korpijaakko-Labba gör efter sin genomgång av domboksmaterialet följande konstateranden: Till att börja med kan man fastslå att fisket som regel kan anses ha varit i enskild hävd hos lapparna, antingen i form av förmåner inom gränserna för lappskatteländen eller intill dessas gränser. Mera sällan har det förekommit gemensamma fiskevatten för hela lappbyar, men inte heller har man anledning att underskatta sådana vattens betydelse i detta sammanhang. Oberoende av fiskevattnets natur behandlades likväl fisket alltid som en äganderätt: avgöranden rörande rättsskydd grundades på rättsprinciper rörande rättsskydd för ägarbesittare. I de fall där man vid sidan av andra omständigheter också berörde de rättsliga grunderna för fiske har främst arv och urminnes hävd nämnts som sådana.²⁴²

Liksom för fisket har Korpijaakko-Labba gått igenom praxis om jakt. Hennes rättsfallsgenomgång visar att lapparna hade ett visst rättsskydd för idkande av jakt. Landskapslagarna behandlade i allmänhet jakt som en rätt tillhörande jordägaren med något varierande skiftningar. I och med jaktstadgorna från mitten av 1600-talet skedde däremot en principiell förändring där jakträtten blev beroende av markens natur; om den var frälse, skatte eller krono, även om det förekom lokala variationer. Det väsentliga var dock att jakt på annans mark var emot lagen. Praxisgenomgången tyder klart på att medan ett djur uppehöll sig på ett visst lappskatteländ, tillkom rätten att jaga det enbart vederbörande skatteländs innehavare. Man fick inte gå in på någon annans skatteländ och jaga utan tillstånd, och om man gjorde det, skulle bytet återlämnas till skatteländets innehavare eller denne betalas likvärdig ersättning. Jakten var sålunda på samma sätt som fisket en befogenhet som var klart förknippad med skatteländet.²⁴³

Efter att ha gått igenom ett antal rättsfall om jakt från hela Lappland kommer Korpijaakko-Labba till slutsatsen att utgångspunkten för avgörandena var att jakträtten tillkom innehavaren av respektive skatteländ, medan jakt på annans land varit straffbar. Vid avgörandena tillämpade domstolen Konung Kristofers landslag byggningsbalkens tjugonde kapitel

²⁴¹ A. a. s. 428 f.

²⁴² A. a. s. 253

²⁴³ A. a. s. 257 ff.

samt stadgandena i 1664 års jaktstadga, som även gällde i övriga riket. Enligt dessa utgjorde jakten en del av nyttjandet av äganderätten.

I lagstiftningen hade det länge ingått principer för fångst av skadedjur, det vill säga rovdjur. Dessa fick fritt dödas och fångas av envar, och rovdjursjakt var alltså inte enbart förbehållet markägaren. Vad denna fråga beträffar gick avgörandena i Lappmarken likväl egna vägar som inte överensstämde med den nationella lagen. Där hade nämligen lappskatteländets innehavare kompenserats för rovdjursjakt på sin mark. Att jordägarens rättsskydd utsträcktes till att omfatta också fångst av skadedjur motiverades med landssed, som kunde användas som rättsnorm vid sidan av den skrivna lagen. I Lappmarken var skadedjuren en så betydande faktor för befolkningens försörjning, att slutresultatet inte vore riktigt och skäligt om rättsskyddet inte gällt dem.²⁴⁴

Vidare har Korpjiaakko-Labba gått igenom ett stort antal rättsfall mellan lappar och nybyggare. Det förekom flera exempel på att domstolen utfärdade varningar med hot om laga påföljd om nybyggarna agerat i strid med sina nybyggstillstånd, antingen genom jakt och fiske utanför de områden som de hade rätt till enligt insyningsprotokollen, eller genom att flytta sina ägor in på lapparnas områden.²⁴⁵

Utöver att Korpjiaakko-Labba redovisat många exempel ur domstolarnas praxis på att lappskatteländen eller delar av dessa kunde ärvas, testamenteras eller säljas, har hon också hittat exempel på upplåtelser av nyttjanderätter på lappskatteländen. Det förekom till exempel att fiskerättigheter eller andra nyttjanderätter pantsattes och såldes.²⁴⁶

Korpjiaakko-Labbas undersökning visar att invånarna i Rounala lappby återkommande processade i domstol om nyttjande av mark och vatten. Trots att befolkningen i byn var liten till antalet var naturtillgångarna inte tillräckliga för dess behov. Detta gällde för såväl jakt och fiske som för renskötsel avsatta mark- och vattenområden. För att kunna skaffa sig sin utkomst enbart genom utövning av dessa näringar behövde befolkningen i dessa karga arktiska förhållanden klart större bruksområden än den befolkning som levde i huvudsak på bondenäringar. Trots områdenas

²⁴⁴ A. a. s. 260–264

²⁴⁵ A. a. s. 274 f.

²⁴⁶ A. a. s. 291–304

relativa vidsträckthet utnyttjades de intensivt och effektivt på grund av att marken endast nyttjades i den mån som naturen medgav.²⁴⁷

Korpijaakko-Labbas rättsfallsgenomgång visar att byinvånarna i Rounala lappby vände sig till domstolarna för att få rättskydd för den mark som var viktig för deras försörjning. Resultatet av dessa processer blev ofta olika förlikningar med villkor om ersättning till den som fått sin näringsutövning störd. Dessutom uttalade domstolen varningar för liknande störningar, vilket tycks ha varit effektivt eftersom återfall av störningarna sällan förekommit i det undersökta materialet. Den uteslutande rätten till landet och ägorna – skyddet för markanvändning och näringsutövning – var alltså lika viktig för invånarna i Rounala lappby som för jordbrukande bönder.²⁴⁸

Lundmark skriver att tvister mellan samer och nybyggare om fiske eller jakt knappt förekom under 1600-talet och första hälften av 1700-talet. Kustböndernas fiske i Lappmarken drogs däremot ganska ofta inför häradsrätten.²⁴⁹

Tvister mellan samer och nybyggare uppstod i något större omfattning först från andra hälften av 1700-talet, i första hand om fisket. Tvister om jakten var betydligt färre och ”beskedligare”. Jakttvisterna kan inte sägas ha inverkat på den fasta bebyggelsens utbredning och dennas spridningshastighet i samma grad som striderna om rätten till fiskevatten.²⁵⁰ Den grundläggande principen när det gällde tvister om fisket var att innehavaren av lappskatteland hade den egentliga fiskerätten, även om fiskevattnen kunde brukas gemensamt. Men nybyggare kunde få ensamrätt till fiske från stranden vid själva nybygget.²⁵¹

I Girjasdomen konstaterar Högsta domstolen att befogenheten att fiska – ibland beskriven som rätten till vatten – i häradsrätternas rättstillämpning ansågs vara en sådan egendomsrätt som kunde överlåtas, ärvas eller pantsättas, och att det måste antas att detsamma gällde i fråga om befogenheten att jaga. I häradsrätternas protokoll finns också exempel på att rättigheter av detta slag uppläts till andra eller att man kom överens om hur

²⁴⁷ A.a. s. 170 f.

²⁴⁸ A.a. s. 173 f.

²⁴⁹ Lundmark, SOU 2005:79, s. 15, jfr Bylund, 1956, s. 268 f.

²⁵⁰ Bylund, 1956, s. 230

²⁵¹ Lundmark, SOU 2005:79, s. 19

rättigheten skulle delas. Det finns också exempel på att häradsrätterna ingrep när någon hade gjort intrång i en sames rätt till jakt eller fiske. Det är enligt Högsta domstolen tydligt att den under 1600- och 1700-talen rådande uppfattningen bland befolkningen i Lappland var att den rätt att jaga eller fiska som enskilda samer hade i allt väsentligt utgjorde en ensamrätt och att det i denna ingick en rätt att bestämma om upplåtelser av jakten respektive fisket till andra.²⁵²

Högsta domstolen uttalar också att samerna i fjällområdena successivt övergick till ett mer nomadiskt levnadssätt som utmärktes av längre flyttningar, ett större antal tamrenar och renskötsel som huvudnäring, men att jakten och fisket fortsatte att vara viktiga näringsfång. Det belyses av häradsrätternas protokoll, där det – i fråga om områden som angränsar till Girjasområdet – finns åtskilliga exempel på tvister om rätt att fiska och några exempel på tvister om jakt.²⁵³

3.4 1800- och 1900-talen

Som nämnts avser undersökningsperioden i den här historietredningen, liksom Högsta domstolens prövning i Girjasålet, tiden fram till år 1750. Det är naturligt att avsluta där; om inte samerna i ett område hade upparbetat en rätt av urminnes hävd före år 1750 så har de sannolikt inte gjort det senare heller – efter år 1750 tog ju centralmakternas anspråk på lappmarkerna fart, med en ökad konkurrens om jakten och fisket som följd. Trots detta kan det vara av intresse med en översiktlig redogörelse för den senare utvecklingen av administrationen i lappmarkerna. Liknande översiktliga redogörelser görs i konkurrensavsnitten om respektive lappmark. Händelser under denna period skulle kunna ha betydelse framför allt för frågan om upparbetande i något lokalt fall och för frågan om ett eventuellt utsläckande av en redan upparbetad hävd, som beskrivs i avsnitt 5 nedan.

3.4.1 Lappskatteländen försvinner

Som ovan nämnts hade det under hela 1700-talet pågått en maktkamp mellan länsstyrelsen och häradsrätten när det gällde behandlingen av lappskatteländen. Landshövdingarna hade under 1700-talet börjat hävda att lappskatteländen var kronojord och att häradsrätterna inte längre skulle

²⁵² NJA 2020 s. 3, p. 193

²⁵³ Ib. p. 182

hantera rättighetsfrågorna kring dem. Men häradsrätten gav inte med sig och fortsatte att avgöra tvister kring lappskatteländen och bekräfta besittningsrätter till dem under hela 1700-talet.²⁵⁴

Vid sekelskiftet år 1800 hade länsstyrelsen dock tagit över hanteringen av lappskatteländen. Därmed förändrades hela rättighetssystemet i Lappmarken. Det fanns inga lagar eller förordningar om hur länsstyrelsen skulle hantera lappskatteländen. Därför blev administrationen tämligen godtycklig. I Västerbotten tog länsstyrelsen ifrån innehavaren skattelandet om han förlorade sina renar. I Norrbotten utfärdades inrymningar med villkoret att skattelandsinnehavaren måste lämna landet om det kunde användas till något ”nyttigare” än renskötsel.²⁵⁵

Lappskatteländen försvann även av andra anledningar, till exempel när samer insynade nybyggen på sina lappskatteländ, när land blev öde och någon ny innehavare inte inrymdes, eller när samer övergav sina lappskatteländ på grund av förändringar i renskötseltekniken.²⁵⁶

Utvecklingen såg olika ut i olika delar av lappmarken. I Torne lappmark förefaller lappskatteländssystemet enligt Päiviö ha kommit ur bruk utan någon yttre påverkan, sannolikt som en följd av rennäringens utveckling mot större renhjordar med förändrad markanvändning. I Ume lappmark var det däremot en strid på kniven om lappskatteländen eftersom dessa fortfarande var i bruk. Trots detta genomfördes avvecklingen under stora protester från skattelandsinnehavarna.²⁵⁷

Avvecklingen av lappskatteländen var först fullbordad längst i norr. I Torne lappmark och i Gällivare fanns inga lappskatteländ år 1882. I andra delar av Norrbotten var indelningen i lappskatteländ levande trots att länsstyrelserna slutat utfärda inrymningar år 1862. I Västerbotten tillämpades indelningen i lappskatteländ fram till 1886 års renbeteslag.²⁵⁸

I en skrivelse från Kammarkollegiet till Kungl. Maj:t år 1856 angående upprättandet av nya jordeböcker föreslog Kammarkollegiet att

²⁵⁴ Lundmark och Rumar, 2008 s. 149

²⁵⁵ Lundmark, SOU 2005:79 s. 18

²⁵⁶ Lundmark, SOU 2005:79 s. 20

²⁵⁷ Päiviö, 2011, s. 103

²⁵⁸ Lundmark, SOU 2005:79 s. 20 f. I praktiken tillämpades indelningen in på 1900-talet, eftersom skatteländen räknades upp i byordningarna.

kronoegendomarna skulle införas i jordeboken under två kategorier, krono under allmän disposition och krono under enskild disposition. Med kategorien ”krono under enskild” ansåg kollegiet enligt skrivelsen ”sådana som äro under åborätt upplåtna” (punkt tolv i skrivelsen). Enligt Kungl. Maj:ts beslut (och Kammarkollegiets därpå grundade kungörelse) i ärendet fick emellertid begreppet kronoegendomar en något vidare definition: enligt punkt fem skulle med kronoegendom under enskild disposition förstås ”sådana, som äro under åborätt upplåtna, eller, på grund av särskilt stadgande, av enskild besuttos”. I jordeböcker från år 1878 skrevs flera skatteländ efter avvitrningen in som krono under enskild disposition. Korpjaakko-Labba anför att man med kategorin ”krono under enskild disposition” inte menat eller kunnat mena någon som helst jord som enligt nutida tolkningar är ”under kronans omedelbara disposition.” En sådan betydelseglidning kunde enligt henne ske först efter att lappskatteländen helt uteslöts från jordregistret år 1951.²⁵⁹

I Norrbottens och Västerbottens län betalades fortfarande lappskatt för lappskatteländen så sent som vid Holmbäcks betänkande år 1922. I Norrbotten debiterades den i slutsummor för varje lappby och i Västerbotten infördes den i uppbördsböckerna på samma sätt som varit sedan 1600-talet, men från och med år 1920 enbart med angivande av summor för de särskilda byarna.²⁶⁰

Ända till år 1951 har den urgamla beteckningen lappskatteländ hängt med i jordeboks- och jordregisterpraxis. Korpjaakko-Labba skriver att därefter har dessa ”fastigheter” försvunnit från registersystemet, och att det inte går att undvika slutsatsen att denna tidpunkt ligger mycket nära nutiden.²⁶¹ Enligt Lundmarks undersökning rör sig omnämmandet fram till år 1951 om en felaktig beteckning på lappbyarna i Norrbotten, som byggde på en missuppfattning; en enskild tjänsteman på Norrbottens länsstyrelse ska år 1923 ha svarat jakande på frågan om det fanns lappskatteländ i länet, men räknat upp lappbyarna och kallat dem lappskatteländ. Den felaktiga beteckningen levde kvar i jordregistret under rubriken lappskatteländ tills felaktigheten uppmärksammades av Lantmäteristyrelsen år 1943. Efter en skriftväxling som pågick i flera år kunde Lantmäteristyrelsen slutligen år

²⁵⁹ Korpjaakko-Labba, SOU 2005:17, s. 146 f. med hänvisning till Hafström, Gerhard, *Jordebok och äganderätt. Rättshistoriska studier. Serien II. Band 5, s. 68–101*, Lund 1977, och till Kammarkollegii Tredje Provincekontor 18.12.1878, Hugo Boström, samt s. 149

²⁶⁰ Holmbäck, SOU 1922:10, s. 70 f.

²⁶¹ Korpjaakko-Labba, SOU 2005:17 s. 149

1951 fatta beslut om att enheterna skulle ”såsom icke vidare befintliga” uteslutas ur jordregistret.²⁶²

3.4.2 Odlingsgränsen dras upp och avvittringen genomförs

Redan i början av 1800-talet hade man väckt förslag om en odlingsgräns längre västerut än den lappmarksgräns som dragits i mitten av 1700-talet. Frågan togs upp emellanåt under decenniernas lopp, men hamnade definitivt på dagordningen efter ett förslag från landstinget i Västerbotten år 1862.²⁶³ År 1867 lades en motion i riksdagen om att en gräns borde uppdras i de två nordligaste länen mellan fjällbygden och kulturlandet, ovanför vilken fortsatta nybyggesanläggningar skulle förbjudas. Genom denna så kallade odlingsgräns skulle lapparna beredas skydd mot den alltmer framträngande nybyggesverksamheten, samtidigt som nybyggen inte skulle tillkomma på marker där de ansågs sakna utvecklingsmöjligheter. Förslaget vann myndigheternas gillande och sanktionerades redan år 1867 av Kungl. Maj:t, genom att bestämmelser utfärdades om en provisorisk odlingsgräns. Den skulle gälla tills en definitiv gräns hade dragits upp i samband med avvittringen. Den provisoriska gränsen lades ut så långt nere i landet, att en stor del av skogslapparnas betesmarker kom att ligga ovanför gränsen.²⁶⁴

Den provisoriska odlingsgränsen drogs år 1871, men det dröjde ytterligare nitton år innan den slutligen blev fastställd.

År 1873 utfärdades en avvittringsstadga för alla lappmarker i Norrbotten och Västerbotten. Av propositionen till stadgan framgår att avvittringarna som fastighetsförrättningar betraktat reglerar gränserna mellan nybyggarnas mark och kronans mark, samt till att bevara lapparnas renbetesrätt. Enligt förarbetena borde det inte komma i fråga att ”genom lagstiftningsåtgärder frånhända Lapparne någon rätt, hvaraf de fortfarande äro i laglig besittning.”²⁶⁵

Av stadgans åttonde paragraf framgår följande.

”Hemman och nybyggen skola, såvidt tillgång finnes, erhålla skog ej blott till husbehof utan ock till afsalu; dock att egare af frälse- och

²⁶² Lundmark, 2006, s. 178

²⁶³ Lundmark, SOU 2006:14, s. 130

²⁶⁴ Hultblad, 1968, s. 188

²⁶⁵ Prop. 1873:4 s. 13

skatte-hemman och lägenheter ej må öfwer den wid afwittring tilldelade skogen ega widsträcktare dispositionsrätt, än enligt § 1 af nådiga förordningen den 29 Juni 1866, angående dispositionsrätten öfwer skogen å wissa skattehemman, är egare af deri omförmälda hemman förunnad; och skola, äfwen efter afwittringen, Lapparne wara, såsom hittills, berättigade att för renhjordarna begagna bete å all skogsmark inom lappmarkernas nuwarande område, dock å enskildes skogar inom de till odling tjenliga delarna af landet endast wintertiden, äfwensom ega att, i den mån för betesrättens utöfwande är nödigt, till hushållsbehof begagna skogen. Renbetesland, som kunna finnas inom den blifwande gränsen för de till odling tjenliga delarna af lappmarken, må, såwidt för Lapparnes behof af renbete erfordras, fortfarande dertill användas.²⁶⁶

Avvittringsförfarandet innebar att enskilda fastigheter kom att gränsbestämmas permanent. De marker som inte avvittrades avsattes till kronoparker eller blev så kallad kronoöverloppsmark. För fastighetsägarna innebar avvittringarna vanligen att de befogenheter som de dittills hade haft avseende kringliggande mark begränsades till att gälla inom den gränsbestämda fastigheten.²⁶⁷

Nybyggarna i Lappland hade länge haft särskilda jakt- och fiskerättigheter enligt 1749 års lappmarksreglemente. Genomförandet av avvittringarna medförde emellertid att dessa rättigheter föll bort så att fastighetsägarens rätt att jaga eller fiska begränsades till den mark och det vatten som låg inom fastighetens gränser.²⁶⁸

Den definitiva odlingsgränsen fastslogs år 1890. En del skogstorp och odlingslägenheter tillkom dock fortsatt ovanför gränsen och i strid med gränsdragningens syfte. Odlingsgränsen kom således inte att bli ett effektivt hinder mot ny bebyggelse. Hultblad konstaterar att gränsen inte kunde hindra fattiga fjällappar från att slå sig ner vid fiskesjöar ovanför odlingsgränsen, så mycket mindre som bosättningarna ägde rum i trakter, till vilka de haft hävd som nomader och fiskare. I denna tid av jordhunger, fortsätter han, kunde inte heller andra än lappar hindras att bygga sig en

²⁶⁶ Stadga (1873:26) om afwittring i Westerbottens och Norrbottens läns lappmarker

²⁶⁷ NJA 2020 s. 3 p. 49

²⁶⁸ Ib. p. 65

stuga och uppta odlingar på därför lämpliga lägenheter i det övre skogslandet.²⁶⁹

Vid den av länsstyrelsen företagna så kallade inhysningsutredningen år 1915 bedömdes, att många av de tillkomna odlingslägenheterna ovanför odlingsgränsen var väl odlade och inte vållade renskötseln något hinder, medan andra däremot genom sitt läge i förhållande till flyttningssvägar etcetera ansågs utgöra risk för konflikter med lapparna.²⁷⁰ Samma år beslutade riksdagen att upplåtelser bara skulle tillåtas i särskilda fall och prövas av regeringen, men de som redan fanns fick vara kvar.²⁷¹ Efter avvittringen år 1918 upptogs de förstnämnda lägenheterna med full äganderätt såsom frälsetorp. För de övriga, huvudsakligen bosättningar av utarmade fjällappar, skapades samtidigt en ny upplåtelseform, fjällägenhet, utan äganderätt men med i kontrakt fastställd brukningstid, vanligen tio år, femtio år eller under brukarens livstid.²⁷²

3.4.3 Särskilt om fiskerättigheter efter avvittringen

År 1952 gavs ett betänkande ut som handlar om vissa fiskerättsliga förhållanden inom lappmarkerna.²⁷³ Där kan man läsa följande om nybyggarnas och lapparnas fiskerätt. ”Vidsträcktare rätt till fiske än nybyggarförfattningarna tillerkänna nybyggarna torde icke ha tillkommit dem. Lapparna voro lappmarkernas ursprungliga invånare och ägde ensamma för sin utkomst förfoga över dessa trakter, i den mån icke genom särskilda bestämmelser gjordes inskränkningar.”²⁷⁴

Där beskrivs också att de allmänna bestämmelser som i andra delar av landet reglerade de enskildas förhållanden med avseende på tillgodogörandet av nyttigheter, sådana som fiske och jakt, inte varit av större betydelse i lappmarkerna. Detta med anledning av lappmarksindelningens uppkomst samt lappmarkernas ställning och lapparnas rättigheter där.

Genom 1766 års fiskeristadga gavs föreskrifter angående förfogandet över kronans allmänna fisken vid kronoallmänningar, parker, holmar och

²⁶⁹ Hultblad, 1968, s. 190 f.

²⁷⁰ A.a.

²⁷¹ Lundmark, SOU 2006:14, s. 139 f.

²⁷² Hultblad, 1968, s. 190 f.

²⁷³ SOU 1952:13

²⁷⁴ A.a. s. 88 f.

rekognitionsskogar. Under sådana allmänningar och parker ingick troligen även kronans stora skogs- och fjällområden i lappmarkerna. Med länsstyrelsens tillstånd och mot skälig avgift skulle dessa fisken få användas av alla som bodde inom häradet eller socknen, men om där fanns hemman, skulle dessa till dess delning skett åtnjuta fritt fiske.²⁷⁵

Ifrån allmänt nyttjande skulle dock undantas de fiskevatten som kronan upplåtit till enskilda mot avgift. Det undantag som gjordes från allmänt nyttjande av vattnen, innebar ett skydd även för lapparnas rättigheter. Fiskevattnen inom lappmarkerna hade genom givna författningar och hela Lapplands reserverande i främsta rummet för lapparnas behov upplåtits till lapparna, som för denna förmån var ålagda viss avgift.²⁷⁶

I betänkandet beskrivs också nybyggarens markrättigheter efter avvitrningen på följande sätt. Genom avvitrningen blev nybyggaren innehavare av en självständig fastighetsenhet och hans rätt till marken och dess nyttigheter blev inskränkt till vad som hörde till fastigheten. Nybyggarens förutvarande vidsträckta, obestämda befogenhet att jämte sina grannar begagna sig av kronans områden i trakten utbyttes mot en starkare men mer begränsad rätt att ensam såsom ägare eller åbo tillgodogöra sig alla förmåner inom det för honom vid avvitrningen tilldelade bestämda området. Med hänsyn inte minst till det omfattande skogsanslag som medföljde hemmanet, medförde denna omföring i allmänhet en betydande ekonomisk vinst, även om för mera otillgängligt belägna fastigheter detta tydligt framstätt först sedan skogen kunnat genom försäljning tillgodogöras även där.²⁷⁷

Det nämns också att någon sedvanerätt till fiske för nybyggarna inte kunnat uppstå såsom en självständig av nybyggesinnehavet oberoende rätt, vare sig under den tid som nybyggena kvarstod som nybyggen eller för tiden därefter, sedan de utbrutits till självständiga fastigheter.²⁷⁸ Vad slutligen angår det från jordägarhåll framkomna längst gående kravet avseende en legalisering av den allmänna fiskeutövning, som tillämpats i kronans vatten i lappmarkerna, påminns om, att för ett sådant anspråk i än mindre grad än för fiske i nybyggesvatten kan åberopas någon sedvanerätt. För urminnes hävd saknas

²⁷⁵ A.a. s. 90

²⁷⁶ A.a. s. 90 f.

²⁷⁷ A.a. s. 99 f.

²⁷⁸ A.a. s. 102

också förutsättningar. Kronovattnen var lapparnas, i den mån inte särskilda undantag skett.²⁷⁹

Enligt fiskeristadgan år 1853 upptas såsom allmänna kronofisken de ström- och insjöfisken vid kronans allmänningar, parker och holmar, som kronan inte enskilt förbehållit sig eller annan. I nämnda undantag ingår lapparnas skattlagda rätt att nyttja vattnen i lappmarkerna, i den mån inte annat särskilt stadgats; och i anslutning därtill får tolkas den bibehållna bestämmelsen att, till dess, delning försiggått, hemman skulle njuta fritt fiske inom socknen. För tiden efter tillkomsten av 1852 års fiskeristadga skedde undan för undan i samband med avvitrningen ett särskiljande av områdena för lapparnas och nybyggarnas näringsutövning. Samtidigt klarlades genom lagstiftning lapparnas särskilda rätt, bland annat till fiske i förhållande till nybyggare och andra.²⁸⁰

3.5 Sammanfattning om samisk närvaro i Lappland

Av det redogjorda kan följande slutsatser dras.

Lappland var från 1500-talet av allt att döma i stort sett enbart befolkat av samer. Det hindrar inte att andra kan ha vistats i Lappland under perioder, till exempel under handelsresor eller fiskefärder. Samerna var dock de som var bosatta i Lappland. De levde över hela Lappland och försörjde sig på renskötsel, jakt och fiske.

Fjällsamerna rörde sig över större områden och flyttade under perioder till Norge, medan skogssamerna rörde sig över mindre områden, oftast inom sina skatteland. Skogssamerna hade också en livsstil som inbegrep flyttar, även om dessa var kortare. Det var naturligt att man ibland behövde flytta till ett annat närliggande område för att undvika att fisketräskan blev utfiskade eller att betet tog slut. Vissa fiskesamer som levde nära mycket goda fiskevatten var dock tidigt bofasta.

I vissa delar av Lappland eller under vissa perioder kunde olika delar av lappmannanäringarna ha olika betydelse för utkomsten; i perioder var fisket viktigare än renskötelsen och tvärtom, och i de norra delarna blev storskalig renskötsel tidigt viktigare än det mer stationära fisket. De tre delar som ofta

²⁷⁹ A.a. s. 106

²⁸⁰ A.a. s. 91

beskrivs som grundläggande för renskötselkulturen – jakt, fiske och renskötsel – har dock hela tiden funnits med som nödvändiga element för försörjningen. För både samer och icke-samer har fisket historiskt sett haft en större betydelse för försörjningen än jakten och därmed också orsakat en större konkurrens.

I delar av Lappland kan samernas flyttningar ha inneburit att några områden inte utnyttjades under vissa säsonger. Av Högsta domstolens uttalanden i Girjasdomen följer dock att den omständigheten att vissa områden under perioder varit obefolkade inte innebär att någon ensamrätt av urminnes hävd inte kan ha upparbetats där. Detta följer av att renskötseln har särdrag som innebär att renskötarna behöver vidsträckta områden och ibland lämnar områden under längre perioder för att låta bete eller fisk- och viltbestånd återhämta sig.²⁸¹ Av det historiska materialet framgår att det samiska nyttjandet av jakt och fiske, trots vissa uppbrott under perioder, har varit regelbundet och återkommande.

Marken i lappbyarna var uppdelad mellan olika familjer. Familjerna hade rättigheter till sina marker och fiskevatten. Den gamla samiska landindelingen kom så småningom att avspeglas i systemet med lappskatteland. Samerna hade starka rättigheter till sina lappskatteland och hade möjlighet att upplåta jakt och fiske där. Den som jagade eller fiskade på någon annans lappskatteland utan tillstånd kunde fällas i domstol för det. Rättsuppfattningen vid den här tiden var att den rätt att jaga och fiska som samer hade på sina marker var en ensamrätt. På allmänningarna mellan lappskatteländen synes rådigheten över jakten och fisket ha varit knuten till samerna i den lappby inom vars gränser området låg.

Det ovanstående överensstämmer väl med vad Högsta domstolen konstaterar i Girjasdomen.²⁸² Särskilt kan nämnas domstolens konstaterande att det är tydligt att den vid denna tid rådande uppfattningen bland befolkningen i Lappland var att den rätt att jaga eller fiska som enskilda samer hade i allt väsentligt utgjorde en ensamrätt och att det i denna ingick en rätt att bestämma om upplåtelse av jakten respektive fisket till andra.²⁸³ När det gäller allmänningarna mellan lappskatteländen följer av Högsta domstolens att jakten och fisket i dessa områden uppfattades som en ensamrätt för dem

²⁸¹ Se om detta i Nordmalingsdomen, NJA 2011 s. 109 p. 56 och Girjasdomen, NJA 2020 s. 3 p. 148–151

²⁸² Jfr NJA 2020 s. 3, p. 175–177, 186, 193–195

²⁸³ Ibid, p. 193

som vistades där eller på kringliggande marker.²⁸⁴

SEKRETARIATSUNDERLAG

²⁸⁴ Ibid, p. 195, jfr p. 186

4. Närmare om icke-samisk markanvändning 1550–1750 i de olika delarna av lappmarken

Som nämnts uttalade Högsta domstolen i Girjasdomen att en icke-samisk markanvändning, det vill säga en konkurrerande markanvändning, kan ha förhindrat upparbetandet av en samisk ensamrätt till jakt och fiske.

I det här avsnittet följer en genomgång av icke-samisk konkurrens område för område, indelat efter den gamla lappmarksindelningen.

Som redovisats inledningsvis var Lappmarken, som motsvarar landskapet Lappland, historiskt indelat i handelsdistrikt. Från 1500-talet delades Lappmarken in i sex olika lappmarker, vilket framgår av Gustav Vasas fogderäkenskaper från denna tid.²⁸⁵ Dessa lappmarker var Kemi, Torne, Lule, Pite, Lycksele och Åsele.²⁸⁶ Kemi lappmark har i sin helhet tillhört Finland sedan 1809 års fred. Vad som sägs om Kemi lappmark kan vara av intresse ändå; jordeboks- och dombokspraxis till exempel ger uttryck för rättsuppfattningar som kan ha gällt historiskt i hela Lappmarken. Förutsättningarna för upparbetande av någon samisk urminnes hävd i Kemi lappmark kommer dock inte gås igenom, och därmed görs inte heller någon kartläggning av icke-samisk markkonkurrens i det området.

Allra först följer en närmare beskrivning av olika typer av förekommande konkurrens och hur den har behandlats.

4.1 Förutsättningarna för upparbetande av ensamrätt

I Girjasdomen pekas särskilt ut vad som kan vara en beaktansvärd konkurrens om marken. Högsta domstolen lyfte i det hänseendet fram att om skattläggningar eller kronans godkännanden av nybyggen gav upphov till en konkurrerande markanvändning, som var av någon omfattning, så kunde detta förhindra utvecklandet av en rådighet för samerna över jakten och fisket, grundad på urminnes hävd.²⁸⁷

²⁸⁵ Holmbäck, SOU 1922:10, s. 7 f.

²⁸⁶ Lycksele lappmark kallades dock vid den tiden för Ume lappmark och Åsele lappmark för Ångermannalappmark.

²⁸⁷ NJA 2020 s. 3, p. 201

För Girjasområdets del anlades, fram till år 1750, två nybyggen (Neitisuando, cirka år 1680, och Killingi, år 1725). Domstolen uttalade att om det över huvud taget förekom några särskilda skattläggningar till förmån för nybyggare eller kustbönder måste dessa antas ha varit få. Det fanns därför inte anledning att räkna med att vare sig nybyggen eller andra skattläggningar gav upphov till någon beaktansvärd konkurrerande markanvändning på området före mitten av 1700-talet. Tvärtom fick den samiska jakt- och fiskeutövningen enligt domstolens mening antas ha varit den helt dominerande på området.²⁸⁸

4.1.1 Nybyggen

När det gäller nybyggen framgår således av Girjasdomen att domstolen ansåg att två nybyggen inom det omtvistade området inte gav upphov till någon beaktansvärd konkurrens. Domstolen tycks därmed ha gjort en samlad bedömning av samtliga nybyggen i förhållande till det omtvistade området i dess helhet. Det kan noteras att endast ett av de två nybyggena, Neitisuando, ligger på mark som står under statens omedelbara disposition, medan det andra, Killingi, ligger på mark som i dag är privatägd. Detta förhållande har dock inte kommenterats i Girjasdomen. Huruvida det var föremål för någon rättslig diskussion framgår inte heller av utredningen i målet.

Med ledning av Girjasdomen kan man sluta sig till att några enstaka nybyggen inte ska anses hävdobrytande, ens lokalt för det område där nybygget är beläget. Däremot finns inga givna svar på hur bedömningen ska göras vid flera nybyggen. En utgångspunkt vid denna undersökning är att en beaktansvärd konkurrens kan föreligga vid flera nybyggen, särskilt om de utgör en bebyggelsekoncentration; ett kluster. En annan utgångspunkt är att nybyggena i ett sådant fall i första hand bör anses ha brutit upp arbetandet av en hävd på själva nybyggena och på ett område i en radie däromkring, men inte nödvändigtvis bryter hävden på resterande delar av en samebys område. Detta har särskild betydelse eftersom nybyggen, vilket kommer att framgå, ofta är belägna på mark som i dag är privatägd. Utgångspunkten i denna undersökning är alltså att ett kluster av nybyggen på ett större område helt inom privat mark inte nödvändigtvis inverkar på den mark som nu utreds, det vill säga mark under statens omedelbara disposition. Däremot kan bedömningen bli en annan vid ett större antal konkurrenskluster eller om den mark där det funnits en konkurrens är avsevärd i förhållande till övrig

²⁸⁸ Ib. p. 202 och p. 180

mark. I ett sådant fall skulle man kunna tänka sig att en lokal konkurrens, även inom privat mark, skulle kunna påverka ett större område. Denna fråga ställs dock inte på sin spets i de nu undersökta områdena.

En ytterligare notering som bör göras utifrån Girjasdomen är att ett av de två redovisade nybyggena, Neitisuando, anlades av en same. Detta förhållande behandlas inte särskilt i Girjasdomen och det är okänt om förhållandet alls uppmärksammades under rättsprocessen. Det kan diskuteras hur sådana nybyggen ska bedömas i konkurrenshänseende. I denna kartläggning har dock även sådana samiska nybyggen redovisats som konkurrens. Detta för att ge en fullständig kartläggning över vad som möjligen skulle kunna uppfattas som konkurrens i varje enskilt fall. Skulle förutsättningarna för ensamrätt brista i något område finns med en sådan metod möjlighet att undersöka konkurrensen i det området mer i detalj.

4.1.2 Andra skattläggningar

Förutom de skattlagda nybyggena förekom att fiskevatten var skattlagda till förmån för personer bosatta utanför Lappmarken. Denna skattläggning beskrivs sist i avsnittet.

Dessutom kunde det finnas områden utanför ett nybygge som var skattlagda för att tillgodose nybyggets försörjningsbehov. Tillhörande nybyggena kunde nämligen vissa slätterängar vara insynade, det vill säga ängar där nybyggarna kunde skörda högt gräs.

Den rätt dessa nybyggare kunde ha till slätterängarna vid den här tiden beskrivs i lappmarksreglementet. Upparbetad åker- eller ängsland kunde inte fränkännas äldre nybyggare och tilläggas annan utan hans goda vilja och mot betalning. I fråga om vad som avses med upparbetad mark föreskrevs i reglementets sjunde paragraf att

”ej må någon räkna sig hafva uppodlat och nedlagt arbete å sådane ställen, hvarest han upprest en eller annan höstack, hässja eller lada, till inrymmande av det hö och foder, som sjelfve naturen, utan dikning eller rothuggning, gifver. Men för uppodlad må den trakt och lägenhet anses, som igenom kärrens och mossars uppdikande samt träns barkande och rothuggande gjorts nyttig och brukbar till Åker och Äng. I följe deraf äger ock ingen större rätt till Hö- och Skogmyror, hvaraf en nybyggare kan hafva tillfälle och nödigt, sig i första början af Nybyggets inrättande att betjäna, än så vida brist

vara kan på andre närbelägnare och till röjning duglige platser, och ingen annan Nybyggare tillkommer, som slika myrar bättre betarfva torde.”²⁸⁹

Rätten till de spridda slätterängarna avsågs enligt lappmarksreglementet vara en annan och sämre än den, som tillerkändes nybyggarna i fråga om de egentliga inägorna. Av reglementets bestämmelser framgår nämligen, att slätterängarna lämnades till nybyggarna i syftet att med höavkastningen stödja jordbruket, medan detta ännu befann sig på ett tidigt stadium. Meningen var att, sedan för ett nybygges bestånd tillräcklig mark brutits och odlats vid gården, bruket av utängarna skulle upphöra och ängarna — även om de till en början avstods till ett annat nybygge — slutligen skulle återfalla till kronan, varvid något vederlag till nybyggaren inte skulle utgå. Sådant skulle enligt reglementet tillerkännas nybyggaren endast för den händelse han måste avstå mark, varpå verkligt odlingsarbete var nedlagt, något som så gott som aldrig torde ha varit fallet i fråga om utängarna.²⁹⁰

En fråga som har lyfts är om ströängar kan ha utgjort en hävdbrötande konkurrens under den period som denna undersökning avser.

Begreppet ströängar uppkom i samband med avvitrningen, det vill säga långt efter den berörda perioden. Begreppet syftar på vissa utängar som hemmanen och nybyggarna tills vidare fick behålla utanför sina gränser efter avvitrningen.

Före avvitrningen kallades ängarna för slätterängar; det var ängsmark som insynats vid nybygget och som ibland kunde ligga upp till en mil ifrån nybygget, där nybyggarna hade nyttjanderätt till slätter. De kunde också ha rätt att ta virke och bygga kojor på ängarna.²⁹¹ Lundmark beskriver att nybyggaren inte kunde förmenas rätt till fiske intill de stränder där han idkar höslog eller odling, och anger Bylund som källa.²⁹²

²⁸⁹ Kongl. Reglemente den 24 November 1749 för dem, som antingen redan bo och bygga i Lappland eller ock hädanefter till landets upbrukande derstädes sig nedsätta vilja

²⁹⁰ SOU 1957:30, *Ströängar*, s. 22, med hänvisning till KF d. 19 sept. 1723 och 21 febr. 1789 samt KK d. 15 dec. 1848, tr. hos Lilienberg, D., KBr d. 6 maj 1817, 10 febr. 1824, 17 sept. 1846, 17 febr. 1847 och 15 dec. 1848, KK d. 8 maj 1863, Kammarkollegiets kung. d. 7 juli 1876 och KK d. 26 sept. 1879, tr. hos Lilienberg, D. II o. III. samt Kolonisationskommittén, s. 28 o. 29

²⁹¹ De markrättigheter som kunde finnas på ströängarna diskuteras ingående i betänkandet "Ströängar", SOU 1957:30, s. 28–31

²⁹² Lundmark, SOU 2005:97, s. 18

Bylund skriver i sin tur att vidden av ett nybygges fiskerätt tolkades restriktivt på 1770-talet, med hänvisning till ett rättsfall där nybyggarens fiskerätt definierades som först ”ett notvarp i träsket nedanför nybygget, och sedan ”ifrån yttersta gräset i träsket vara trettio famnar brett och långt mitt nedanför nybyggarens gård”. Men denna restriktiva definition av husbehovsfiskets omfång på 1770-talet kom sedermera, allteftersom fisket blev mindre givande, att ändras och den tillåtna fiskevattensarealen kom att utvidgas undan för undan. Det juridiska stödet för denna utvidgning vanns till en början på så sätt att ängsmark till ett nybygge ibland kunde få insynas på ända upp till omkring en mils avstånd från nybygget på grund av svårigheten att erhålla full foderbärgning. Och enligt en skrivelse från Konungens befallningshavande år 1815 ansågs att en nybyggare inte kunde förmenas rätt till fiske ”intill de stränder, där han idkar höslog eller odling”. För att fiskerätten skulle vinna laga kraft var det dock nödvändigt att i syneprotokollen namnge de fiskevatten nybyggaren ämnade utnyttja. Från Arjeplog finns ett exempel på att en nybyggare fick fiskerätt på över en mils avstånd från nybygget år 1822. Så stora avstånd har inte registrerats i Arvidsjaur, möjligen med undantag för Ånäset år 1852.²⁹³

Den slutsats som dras av det ovanstående är att slätterängar med tillhörande jakt- och fiskerättigheter sannolikt endast förekommit från slutet av 1700-talet och framåt, det vill säga efter den nu undersökta perioden. Detta framstår som rimligt också mot bakgrund av att det då blev fler nybyggare och mer konkurrens om markerna; för de första nybyggarna var sannolikt inte behovet så stort av att låta insyna slätterängar på några större avstånd från nybygget för jakt eller fiske.

Gudrun Norstedt har inom ramen för sitt konsultuppdrag för Renmarkskommittén gått igenom ett urval av insyningsprotokollen från äldre nybyggen i olika delar av Lappland, de flesta ovanför odlingsgränsen (totalt fjorton²⁹⁴). Hon har vid den undersökningen kunnat konstatera att de slätterängar som insynats eller skattlagts oftast, men inte alltid, ligger inom byarnas nuvarande områden. En del av dem är dock att beteckna som ströängar med ett sentida språkbruk. Vidare räknas de fiskerättigheter som hör till nybyggena alltid upp separat i protokollen. Det finns inget i det

²⁹³ Bylund, 1956, s. 270, se även s. 268 med hänvisning till Norrbottens läns handlingar 13 oktober 1817, 3:e provinskont., KKA

²⁹⁴ Närmare bestämt nybyggena Idivuoma, Palojoensuu, Soppero, Kurravaara, Vuotnavuoma, Killinge, Avvakko, Vettasjärvi, Stainas, Nebreluokta, Randijaur, Tjåmotis och Västra Ormsjö. För dessa har Norstedt redovisat ett utförligt material ur domböckerna i den mån sådant funnits.

undersökta materialet som enligt Norstedt tyder på att bruk av slätterängar i sig medförde någon fiskerätt. Jakträttigheter omtalas ytterst sällan i insyningsprotokollen. I fråga om Avvako nämns flakaland, alltså områden där man sätter ut fällor. Avvako är dock ett specialfall, eftersom nybyggaren där har köpt hela lappskatteländet.²⁹⁵ Av de övriga undersökta nybyggena är det endast för Kurravaara som det finns uppgifter om jakträttigheter, där flakaland också nämns. Det finns enligt Norstedt inget som tyder på att bruk av slätterängar i sig medförde jakträtt.²⁹⁶

Slutsatsen ovan om att slätterängar med tillhörande jakt- och fiskerättigheter sannolikt inte förekommit under undersökningsperioden bekräftas alltså av Gudrun Norstedts undersökning. Tilläggas kan också att det i Girjasmalet inte fanns någon utredning om vilka slätterängar som hörde till nybyggena i Girjas byområde.

När det gäller skattläggning för andra än nybyggare består konkurrensen som nämnts även av fisketräsk skattlagda till förmån för kustbönder. Dessa stannade ibland månadsvis vid sina fjällträsk, och dessa träsk var under perioder viktiga för kustböndernas försörjning. Grunden för fiskerätten kunde, vilket behandlas i det följande, skilja sig åt, men klart är att bönderna i vissa fall hävdade egen rätt av urminnes hävd till vissa fisketräsk, eller i vart fall en med samerna delad rätt.

4.1.3 Konkurrens grundad på överenskommelser

Såväl beträffande nybyggena som fisketräskan visar det historiska materialet att den konkurrerande markanvändningen inte alltid utgjorde ett intrång i den samiska markanvändningen, utan i många fall skedde med samernas samtycke. I sådana fall kan man egentligen inte tala om en konkurrens i verklig mening.

När det gäller fiske har det tveklöst förekommit både fiske med samernas goda minne och fiske som samerna betraktade som ett intrång. Exakt vilka fjällträsk som ursprungligen krävt samiska fiskeupplåtelser har inte kunnat

²⁹⁵ Eftersom det handlar om en försäljning av ett lappskatteländ redovisas i tingsprotokollen hela proceduren när landet uppbjuds, vilket innebär att man kungör försäljningen under tre på varandra följande år så att eventuella arvtagare eller andra rättighetshavare ska kunna protestera. Efter genomförd köp har nybyggaren samma rätt till landet som en samisk landinnehavare skulle ha haft, inklusive rätt till jakt och fiske över ett stort område. Det antecknas att säljaren tillstår sig ha försålt "till Mikael Henriksson i Keinosuando all den hävd som han till den tiden ägt och besuttit uti Kieppowuoma, vare sig uti mossatäkt, fiskevatten, flakaland och kåtor eller annat som han lagligen innehåft, så att Mikael Henriksson må obehindrat där tillträda och evärdeligen utan hans och dess efterkommandes åtal, samma Kieppowuoma besitta och bäst han förmår bruka och nyttja", K.B. Wiklunds avskriftssamling, 911, 937 och 970.

²⁹⁶ Norstedt, *Utredning om ströängar*, 2022, finns i Renmarkskommitténs digitala arkiv

kartläggas. Den redovisning som gjorts av fjällträskan är alltså en bruttolista, och innehåller dessutom fiskevatten som bönderna inte var skattlagda för men som de åberopade egen hävd till.

På samma sätt förhåller det sig med nybyggena; de anlades i många fall efter uppgörelser med lappskattelandsinnehavaren. Det finns exempel både på rena köp av mark från lappskattelandsinnehavaren och på andra typer av överenskommelser om villkoren för nybygget, såsom om fiskevatten och villkor för annan markanvändning. I kartläggningen är sådana fall inte undantagna eller särredovisade, utan samtliga nybyggen redovisas som konkurrens.

I det sammanhanget ska noteras att birkarlarnas jakt och fiske i Lappland i den mån det inte var fråga om skattlagda fisken inte innebar någon beaktansvärd konkurrens; det finns skäl att utgå ifrån att birkarlarna jagade och fiskade med samernas samtycke. Birkarlarna levde på att handla med samerna och hade intresse av att hålla sig väl med dem. Dessutom var de få i relation till den samiska befolkningen och deras resor i Lappland var av tillfällig karaktär.

4.1.4 Något om kyrkplatser och bergverk

Det inflytande som kyrkan och kyrkans ämbetsmän, som institution sett, utövade över nybyggesverksamheten, beskrivs i avsnitt 3. Kyrkoherdarna utgjorde dock även personligen ett inslag i markkonkurrensen, på så sätt att de själva fick tillgång till mark och vatten i anslutning till prästbostäderna som därmed kom att innebära en konkurrerande markanvändning. De präster som bosatte sig i Lappmarken fick nämligen tillgång till mark och vatten för sin försörjning, så kallade prästbord, vilka inrättades i samband med kyrkplatsernas tillkomst. Prästborden i Lappmarken var i allmänhet stora, eftersom de måste rymma såväl fiskevatten som naturslättermarker, precis som nybyggarnas ägor.²⁹⁷ Det har därför varit relevant att kartlägga samtliga kyrkplatser.

Några ord kan här sägas om de tidiga kyrkplatsernas placering och prästbordens inrättande generellt sett. Norstedt har undersökt dessa bägge

²⁹⁷ Norstedt, 2016, s. 838

förhållanden och beskriver dem i ett delavsnitt i Svenska kyrkans vitbok om de historiska relationerna mellan Svenska kyrkan och samerna.

När det gäller placering lyfter Norstedt särskilt fram tillgänglighet och tillgång på naturresurser som de viktigaste skälen för de tidiga kyrkornas placering. I flera fall anvisades den närmare platsen för kyrkan av samer med hänvisning till att platsen hade gott om fiske, ängar och renbete och därmed var en lämplig samlingsplats.²⁹⁸

I fråga om hur prästborden inrättades skriver Norstedt att i områden som dominerades av nybyggare skedde detta genom väldokumenterade uppgörelser. Där nybyggen var obefintliga eller sällsynta togs hela lappskatteland eller ibland delar av dem i anspråk som prästbord. Det finns inga kända centrala förordningar om detta. I stället verkar det som om prästborden tillkom genom lokala uppgörelser mellan prästen och samerna, vid vilka det kunde förekomma att myndighetspersoner och landshövdingen agerade för prästens sak. Det kan ha utövats mer eller mindre hårda påtryckningar på enskilda samer att lämna ifrån sig sina land. Troligen var detta mindre vanligt under det tidiga 1600-talet, när samerna satt ganska säkert på sina land, än under det sena 1600-talet och 1700-talet, när deras rättigheter blev mer ifrågasatta.²⁹⁹

Att jakt- och fiskerätt hörde till prästborden framgår exempelvis av ett rättsfall där två personer i januari år 1657 ställdes inför rätta vid tinget i Åsele för att ha fällt djur på kyrkans skog. Exempel finns också från Arjeplog, där kyrkoherden Johan Læstadius år 1684 besvarade sig över att en man hade fiskat inom kyrkobordets område. I Arvidsjaur klagade kyrkoherden Johan Beckius vid tinget den 26 januari 1692 över att länsmanen hade lagt beslag på två fisketräsk som hörde till prästbordet.³⁰⁰

Utöver kyrkplatser bör även de tidiga malmbruk som förekom i Lappmarken beaktas i konkurrenshänseende. Under perioden fram till år 1750 var det visserligen inte fråga om några storskaliga eller särskilt framgångsrika verksamheter. De tidiga bruken drevs tvärtom med stora praktiska problem och dålig lönsamhet, varför de i de allra flesta fall blev kortvariga. De ledde dock onekligen till en lokal närvaro av bönder och andra som arbetade i

²⁹⁸ A.a. s. 828 ff. särskilt s. 831 f.

²⁹⁹ A.a. s. 848

³⁰⁰ A.a. s. 838

gruvorna och som sannolikt bedrev jakt och fiske i närområdet. När gruvorna lades ner stannade vissa som nybyggare. Som exempel kan nämnas Svappavaaragruvan i närheten av Kiruna, där malmutvinning påbörjades år 1656 men i det närmaste hade upphört redan några decennier senare. Gruvan besöktes år 1736 av landshövding Gabriel Gyllengrip, som beträffande gruvan beskrev ett långt gånget förfall, och om de gruvarbetare som fortfarande fanns kvar att de levde huvudsakligen på boskapsskötsel, fiske och jakt. I vissa fall ledde bruken till att varaktiga samhällen etablerades. Som exempel kan nämnas Kvikkjokk och Gällivare; där i bägge fall kyrkor och anslutande bebyggelse uppfördes i anslutning till malmbrukens uppkomst.

Som nämnts innebar den tidiga bruksverksamheten även en direkt påverkan på den lokala samiska befolkningen på så sätt många tvångsrekryterades till körslor, det vill säga till tunga och riskabla transporter av malmen. Frukten för att bli tvingade att utföra brukskörslor till bergsbruken föranledde att många samiska familjer flydde från områden där malmbruk anlades.

4.1.5 Sammanfattning

Ovanstående bildar en bruttolista över all typ av konkurrens som aktualiseras i det historiska materialet. Den avser att ge en typbaserad utgångspunkt för en mer detaljerad bedömning om en sådan erfordras för något enskilt område.

4.2 Övergripande beskrivningar av konkurrerande markanvändning för hela Lappland

Nedan följer en detaljerad genomgång av konkurrensen om områden i de enskilda lappmarkerna. Vissa förhållanden kan dock redovisas mer översiktligt för hela Lappland.

Markanvändningen i Lappland under perioden 1500–1750 är väl utredd av forskare. Det går alltså att dra säkra slutsatser om vilken konkurrens som varit, med reservation för att en del av konkurrensen inte kan anses vara hävdbrötande om den vilat på upplåtelse från samer.

Flera forskare har studerat de träskfisken som kustbönder och Tornedalsbönder tidigt bedrev i lappmarkerna. En av dem är lokalhistorikern

Åke Berggren som skrivit särskilt om fisket i Piteå.³⁰¹ Han beskriver angående fjällträskfisket i allmänhet att kustbönderna beskattades för fisket, och att kronans stora skatteinkomster i form av torkad fisk tyder på att fisket var betydande. I Västerbotten fiskade varje år omkring trehundrafemtio bönder i lika många fjällträsk under 1500-talet. Fisket var mest utbrett i Torneå, Skellefteå och Umeå socknar, men bedrevs i stor utsträckning även i Luleå och Piteå socknar. Det stora antalet sjöar som brukades och det faktum att samma sjöar fortsatte att brukas under hela 1500-talet tyder på att detta fiske inte var nytt när det började beskattas.³⁰²

Nicolaus Lundius beskrev på 1670-talet hur böndernas fjällträskfiske i Lycksele lappmark gick till. Där färdades man med båt upp till träskan, där man vistades mellan påsk och midsommar. Sedan kunde man lätt ta hem fisken i båten. Båtarna var sömmade med hamptråd, och var så lätta att en person kunde bära båten.³⁰³

Sannolikt har samma mönster rått på andra platser. Forskaren Ulf Lundström tror att båtlederna som användes i fjällträskfisket kan ha varit en del av en kommunikationsled som gick längre västerut. Under 1500-talet hade man kunskap om de trakter som låg väster om de västligaste fjällträskan ända mot Norge, vilket framgår av en förteckning från 1500-talet.³⁰⁴ De bönder och birkarlar som var sysselsatta med fjällträskfiske torde, enligt Lundström, ha haft god kännedom om Lappmarkens geografi.

Ingela Bergman och Per H. Ramqvist har i en artikel från år 2017 listat alla träskfisken som förekom i skattelängder under perioden 1553–1558. De noterar att Torneå och Umeå socknar särskiljer sig på så vis att träskfiskena där ligger på betydligt längre avstånd från hemmanen än vad som gäller i övriga Norrland. De fisken som användes av bönder och som ligger längst västerut ligger normalt vid lappmarksgränsen, men för Torne och Ume förekommer även fisken långt in i Lappmarken.³⁰⁵ Varje hembys bönder fiskade i ett särskilt kluster av sjöar, och fiskerätten tycktes höra samman med bymedlemskapet och alltså vara kollektivt; om någon flyttade till en

³⁰¹ Berggren, *Fisket i Piteå från medeltid till tidigt 1900-tal*, 1995, Piteå museum

³⁰² A.a. s. 65

³⁰³ Återgett av Lundström, 1997, s. LXIV, originaltexten handlar om bönderna i Umeå och finns i Lundius, *Description Lapponiae*, 1670-tal, s. 34

³⁰⁴ Lundström, 1997, s. LXV

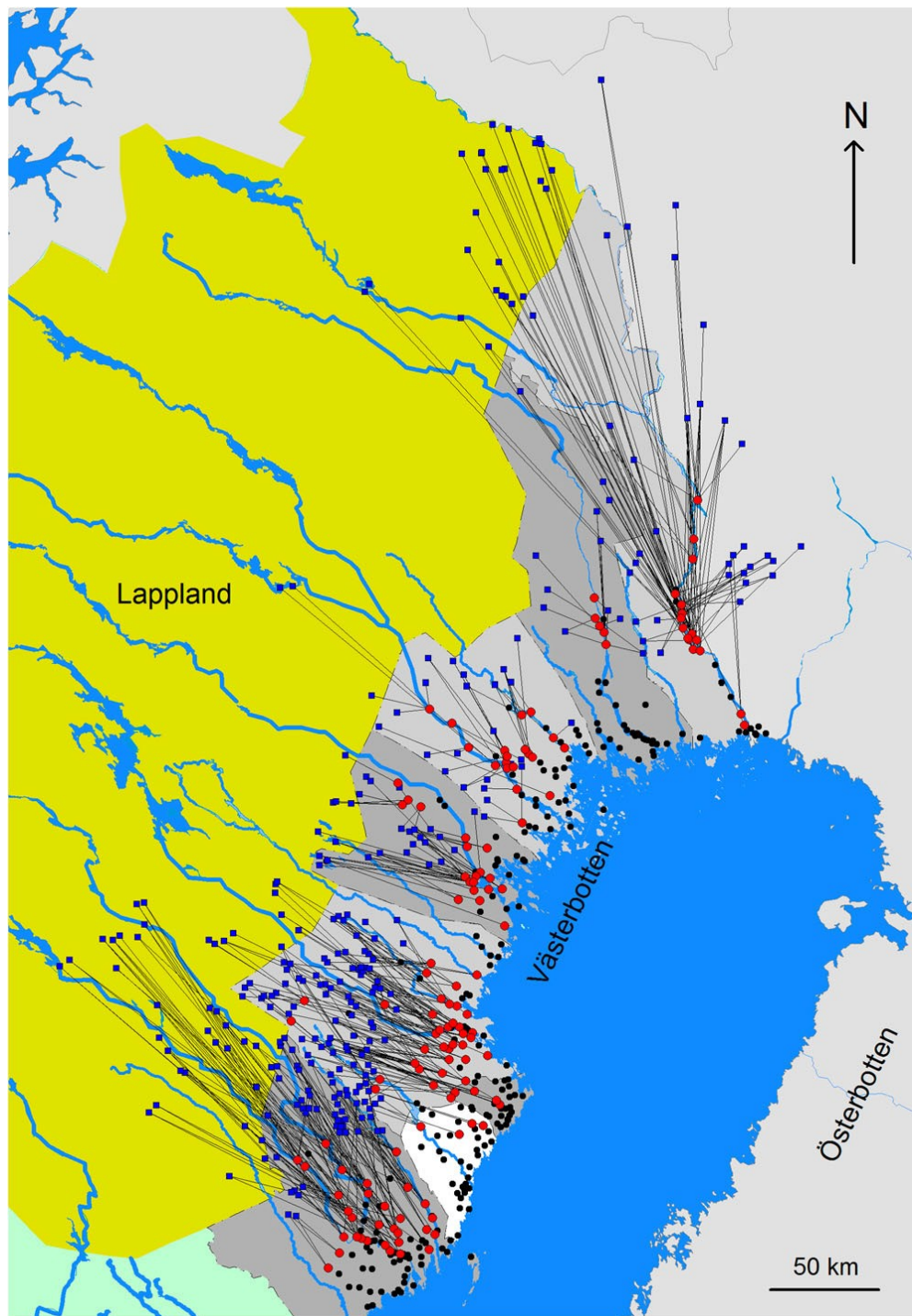
³⁰⁵ *Farmer-fishermen: interior lake fishing and inter-cultural and intra-cultural relations among coastal and interior Sámi communities in northern Sweden AD 1200–1600*, Acta Borealia, 34:2, s. 142 f.

annan by följde inte fiskerätten med. Fisket skedde ofta i fiskelag; grupper, där det förekom att även kvinnor ingick, från olika byar gav sig gemensamt ut på längre fiskefärder.³⁰⁶

I taxeringsuppgifterna förekommer uppgifter om att samer och bönder fiskade i samma sjöar, och det finns också flera uppgifter om att detta skedde med samernas samtycke. Författarna skriver att det tveklöst är så att fiskesjöarna i lappmarken endast kunde användas av bönderna med samernas samtycke.³⁰⁷ Bilden nedan kommer från författarnas fisketräskundersökning.

³⁰⁶ A.a. s. 147

³⁰⁷ A.a. s. 153

Figur 8 i Ingela Bergman & Per H. Ramqvist, 2017, *Farmer-fishermen: interior lake fishing and inter-cultural and intra-cultural relations among coastal and interior Sámi communities in northern Sweden*, s. 144, som visar kustbyarna (svarta prickar) länkade till deras utnyttjade fjällfiske (blå prickar). Byar som inte bedrev fjällträskfiske är markerade med svarta prickar.

Enligt Bylund kan man förutsätta, att lapparna såg med mycket oblida ögon, på att bönder trängde sig in på deras domäner. Särskilt var det deras jakt- och fiskefärder, som blev konflikthanledning, och därmed även en av anledningarna till att den slutliga fixeringen av gränsen mellan kustbygden och Lappmarken företogs mellan år 1749 och 1753.³⁰⁸

Göthe skriver en del om böndernas fiskerätt och hur den såg ut att te sig år 1647. Kyrkoherden i Skellefteå hade inte någon lappmark i sin församling, men däremot bönder, som fiskade i fjällträsk uppe i Lappmarken. Dessa bönder betalade tionden till Skellefteå sockens kyrkoherde, och inte till den kyrkoherde under vilken den lappmark som de fiskade i låg. Detta menar Göthe är ett exempel på att man inte tänkte sig Lappmarken som ett särskilt område med gränser runtomkring och inom, i den mån det var fråga om kustbönderna; för dem var det ännu blott kronans allmänning. Det var de fiskande som lydde under en församling, inte fiskevattnen. Men detta förhållande ändrades, när en kyrkoherde blev tillsatt i Arjeplog och i andra orter i samband med silververket i Nasafjäll. Samerna gav nu tionde åt dessa kyrkoherdar. Landshövdingen uttrycker det i en skrivelse som att ”sedan pastorererna blevo satta i lappmarkerna, hade lapparna intagit fjällträskan ifrån bönderna, som där tillförne hade brukat”.³⁰⁹

Liksom för fjällfisket, finns även beträffande nybyggenas utveckling ett omfattande källmaterial. Inledningsvis kan nämnas geografen Sten Rudberg, som undersökt orsakerna bakom denna utveckling med särskilt fokus på naturgeografiska orsaker till att det på vissa platser uppkom jordbruksbebyggelse och på andra inte.³¹⁰ Till verket finns bifogat kartor över samtliga nybyggen och hemman i Lappmarken under olika tidsperioder (dessa benämns av Rudberg samlat ”bebyggelseenheter”). Rudberg beskriver denna bebyggelses utbredning i lappmarkerna fram till år 1750 enligt följande.

Bebyggelsen i Lappland var fram till år 1750 fördelad på två större områden med ett par isolerade grupper av bebyggelseenheter emellan. Bosättningen var av ungt datum. En karta för år 1700 skulle endast ha visat skillnader i ett litet antal bebyggelseenheter. De äldsta nybyggena i söder är Örträsk och

³⁰⁸ Bylund, 1956, s. 228

³⁰⁹ Göthe, 1929, s. 92 f., med hänvisning till verifikationsböckerna den 5 aug 1647, Norrlands Copiebok IV, fol. 24 ff.

³¹⁰ Rudberg, *Ödemarkerna och den perifera bebyggelsen i inre Nordsverige*, 1977

Gafsele, båda upptagna av finnar på 1670-talet och belägna nära lappmarksgränsen. I Norrbotten finns den äldsta bebyggelsen ovanför lappmarksgränsen i Kuoksu, som existerade år 1643. Strax före år 1750 har ett isolerat bosättningsområde börjat uppstå i Arjeplog. Den största luckan i spridningsbilden noteras i Arvidsjaur, en annan i Fredrika socken.³¹¹

Omkring år 1700 avstannade invandringen från det nuvarande Finland, vilket enligt Bylund hade till följd, att denna nybyggesverksamhet i lappmarkerna ebbade ut framåt 1750.³¹²

År 1750 är bebyggelsen inom den södra delen av lappmarkerna utspridd längs älvarna samt i gynnsamma sjö- och lidlägen däremellan. De översta spetsarna i spridningsbilden ligger vid eller nära randsjöarnas östända (randsjö är en sjö som är belägen vid foten av ett berg – här syftar Rudberg på de stora randsjöarna i förfjällsområdet). Bebyggelsen har inte nått några klimatiskt utsatta lägen. I norra Norrbottens län är fördelningsbilden i stort sett likadan, men extremare positioner ur klimatets synpunkt har intagits i flera fall. Nybygget Killinge ligger på nära femhundra meters höjd. Efter Lilla Lule älvdal har bebyggelse uppstått inom fjällregionen, men i lägen som sannolikt inte kan betraktas som utsatta. Rudberg sammanfattar att nybyggesverksamheten fram till år 1750 har varit föga intensiv inom större delen av det område han undersökt, men att den i Lappland efter lappmarksplakatets tillkomst gjort märkbara framsteg.

Under perioden från år 1750 till år 1800 beskriver Rudberg följande. Uppdelningen mellan ett nordligt och ett sydligt bosättningsområde i Lappland kan fortfarande observeras, men luckan mellan dem – lokaliserad kring Piteälven – har minskat avsevärt genom att nybyggen börjat anläggas i Arvidsjaur. Påtagligast är förändringarna dock i söder. Nuvarande Vilhelmina socken, som år 1750 saknade fast bebyggelse, har koloniserats upp till Vojmsjöns sydostända och till övre delen av Malgomaj. Luckan i Fredrika har fyllts ut, så att ingen skillnad märks mot omgivningen. De högsta spetsarna i spridningsbilden når väl inte så mycket längre än år 1750, men bosättningen har genomgående nått fram till randsjöarna och fortsatt ett stycke upp efter deras stränder. En enda gård har tillkommit i fjällområdet med Övre Sandsele i Vindeldalen. Nybyggesanläggningarna har i övrigt resulterat i en utfyllning av tomrummen mellan de äldre mycket glest

³¹¹ A. a. s. 131 f.

³¹² Bylund, 1956, s. 69

liggande habitationerna. De högre delarna av Stöttingefjället har börjat koloniserats. Risträsk, den högst belägna av Stöttingefjällbyarna, har anlagts år 1796. Nybyggesområdet i Arjeplog har utvecklats vidare, med några anlagda nybyggen i fjällområdet. I Jokkmokk har nybyggen uppstått på spridda ställen och är inte längre så starkt bundna till Lilla Lule älvs sjödal som förut. I nordöstra Norrbotten är förändringarna ganska märkbara. Ett tiotal skattlagda hemman uppräknas i 1825 års jordebok för Lainio och Svappavaara, och föga mindre är antalet i Karesuando, Kuttainen och Parakka.³¹³

Rudberg fortsätter med att sammanfatta bebyggelseutvecklingen: År 1800 är hela Lapplands fjällområde en sammanhängande ödemark, om man bortser från några enstaka, isolerade gårdar. Nybyggesverksamheten har särskilt i Västerbotten trängt fram på bred front och har med sina spetsar nått ungefär lika långt in i förfjällregionen inom respektive dalgångar. Arvidsjaur visar fortfarande en viss eftersläpning jämfört med övriga delar av Lappland.³¹⁴

De första nybyggarna uppsökte främst slätterängar och fiskrika sjöar.³¹⁵ Vid insyn av nybyggen räknades såsom viktiga ”biförmåner” tillgången till betesmark, skog och fiskevatten. Alla dessa tre naturtillgångar ansågs ”omistliga” för ett nybygges bestånd. Enbart som undantagsfall kunde det hända, att ett nybygge anlades utan tillgång till fiskevatten.³¹⁶

4.3 Torne lappmark

Markanvändningen i Torne lappmark under undersökningsperioden har beskrivits av kulturgeografen Nils Arell i dennes klassiska avhandling *Om rennomadismen i Torne lappmark*, som särskilt behandlar Enontekis. Även rättshistorikern Kaisa Korpijaakko-Labbas forskning utgör ett viktigt underlag för förståelsen av de historiska förhållandena i Torne lappmark, liksom rättshistorikern Nils-Johan Päiviös studier. När det gäller fisket har forskaren och docenten i arkeologi Ingela Bergman tillsammans med sin forskarkollega Per H. Ramqvist som ovan nämnts särskilt undersökt bönders tidiga fiskande i fjällträsk utifrån år 1553 års skattelängder. Dessutom finns

³¹³ Rudberg, 1977, s. 134 f.

³¹⁴ A.a. s. 136

³¹⁵ Bylund, 1956, s. 196

³¹⁶ A.a. s. 267

för lappmarken flera reseskildringar och tjänstemannaanteckningar från 1600- och 1700-talen, som ger betydande information.

4.3.1 Geografiska förhållanden

På 1500-talet sträckte sig Torne lappmark långt in i nuvarande Finland och Norge och gränsade i öster till Kemi lappmark. I Torne lappmark fanns då fyra lappbyar som enbart skattade till Sverige: Siggevaara, Tingevaara, Suonttavaara och Rounala. Dessutom fanns fem byar som även skattade till Danmark och ibland även till Ryssland: Lappajärvi, Kautokeino, Aviovaara, Teno och Utsjoki.³¹⁷

På kartografen Andreas Bures karta³¹⁸ från år 1626 markeras Rounala strax norr om Kilpisjärvi, Swondawara (Suonttavaara) vid Lätäseno nordväst om Karesuando, Peldojervi (Peltojärvi) vid Anes T. (Ounasjärvi, nära dagens Hetta i Finland), Tingwara (Tingevaara) öster om Torneträsk, Segwara (Siggevaara) lite längre nedströms vid Torneälven, Kautakeni (Kautokeino) nordost om Rounala samt Tenoby och Utsjoki vid Tana älv. Peltojärvi låg vid den tidpunkten i Kemi lappmark men överfördes från 1642 till Torne lappmark.³¹⁹

På Andreas Bures karta över Norden från år 1626

³¹⁷ "Berättelse om Lule och Torne lappmarker och de dithörande Lappbyarnes olika skattskyldighet till Sverige, Norge eller Ryssland". Handlingar rörande Skandinaviens historia XXXIX. 1858 [1597?]. s. 156–161

³¹⁸ Kartan finns här http://www.kb.se/f1700/BuKa_start.htm

³¹⁹ Tegengren, 1952, s. 56

När riksgränsen mellan Norge och Sverige fastställdes genom Strömstadstraktaten år 1751 tillföll Kautokeino, Aviovaara och Teno Norge. När Sverige år 1809 förlorade Finland förlorade man också Peltojärvi och Utsjoki medan Suonttavaara och Rounala delades av den nya riksgränsen.

I Torne lappmark fanns redan på 1500-talet en kyrka i Rounala vid Könkämäälven. I samband med Karl IX:s kyrkplatsreform år 1606 ersattes denna med en ny kyrka i Enontekis (Markkina) på den nuvarande finska sidan av Muonioälven samt en kyrka i Jukkasjärvi. Till Enontekis kyrkplats hörde Rounala, Suonttavaara och Peltojärvi, medan Siggevaara och Tingevara hörde till Jukkasjärvi. Efter år 1809 blev den svenska delen av Enontekis Karesuando socken.

Siggevaara hade på 1500-talet sina marker och fiskevatten i den södra och östra delen av Jukkasjärvi socken, medan Tingevara hörde hemma kring Torneträsk. I början av 1600-talet förändrades indelningen så att gränsen i huvudsak kom att gå längs Torneälven, med Tingevara i norr och Siggevaara i söder.³²⁰

Efter tillkomsten av Gällivare kyrka år 1742 överfördes den sydligaste delen av Siggevaara, motsvarande det som senare kom att heta Norrkaitum, till den nya socknen och därmed också från Torne till Lule lappmark.³²¹ Samtidigt överfördes de nybyggen som upptagits inom Jukkasjärvi socken söder om Kalixälven: Ullatti, Keinosuando (nuvarande Nilivaara), Soutujärvi (nuvarande Skaulo och Puoltikasvaara), Killinge, Vettasjärvi, Avvako och Moskojärvi.³²² Gränsen mellan de båda lappmarkerna fick därmed sin nuvarande sträckning i stort sett längs Kalixälven.³²³

Under 1700-talet delades Tingevara upp i Saarivuoma och Talma medan Siggevaara delades upp i Rautasvuoma och Kaalasvuoma.³²⁴

Efter 1809 delades de svenska delarna av Rounala och Suonttavaara upp i Könkämä och Lainiovuoma.

³²⁰ Ruong, 1937, s. 19–20

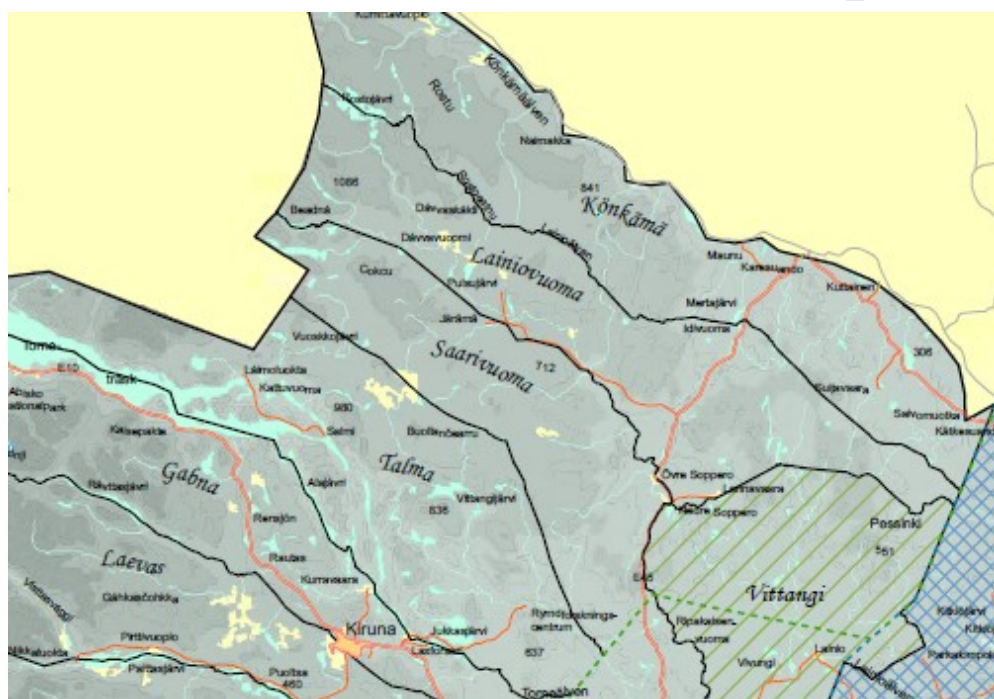
³²¹ Ruong, 1937, s. 20

³²² Sköld, 1992, s. 2

³²³ Sköld, 1992, s. 2 med hänvisning till Ruong, 1937

³²⁴ Ruong, 1937, s. 20

I dag motsvaras Torne lappmark av Kiruna kommun. Könkämä och Lainiovuoma samebyar har sina åretruntmarker inom Karesuando socken, medan Saarivuoma, Talma, Gabna (före detta Rautasvuoma) och Laevas (före detta Kaalasvuoma) har sina åretruntmarker i Jukkasjärvi socken. Vittangi skogssameby har merparten av sina åretruntmarker i Jukkasjärvi men sträcker sig också in i Karesuando samt in i Junosuando socken 1500–1650. Nuvarande samebyar finns markerade på nedanstående karta.

Bilden kommer från Sametingets karta över samebyarna

4.3.2 1500-talet fram till 1650

I Torne lappmark förekom tidigt att Tornedalsbönder fiskade i fjällfiskevatten. Fiskefärderna är för såväl Enontekis som Jukkasjärvi belagda sedan 1500-talet och fortlevde från generation till generation.³²⁵ Vid 1600-talets början sträckte sig Tornedalsböndernas fiskefärder, framför allt från det område av Torne socken som senare bröts ut i Övertorneå socken, till sjöar uppe i nuvarande Karesuando och Enontekis.³²⁶

Bergman och Ramqvist har i sin forskning kartlagt fisketräsk utifrån 1553 års skattelängd. För Torne lappmark har de identifierat sextiotvå fisketräsk, såväl

³²⁵ Arell, 1977, s. 15 och s.138

³²⁶ Rudberg, 1957, s. 19 med hänvisning till Hoppe, 1954, pl. III

på den svenska som den sedermera finska sidan. Materialet visar på ett drygt tjugotal fisketräsk ovanför lappmarksgränsen inom samiskt bosättningsområde i mitten av 1500-talet.³²⁷ Även Petter Antti, medlem i Materangi forskarförening i Övertorneå, har kartlagt och beskrivit dessa fisken.³²⁸

Att fisket utgjorde en viktig försörjningskälla för Tornedalsbönderna står klart. Antti finner i sin undersökning att det i Torneå fanns fler träskfiskare per by än i andra socknar. Fiskets omfattning visas också i fångsterna – fyrtio procent av den totala fångsten i hela Västerbotten år 1553 togs av bönderna i Torneå.³²⁹ Enligt skattelängderna dominerade gädda och sik fångsten ovanför lappmarksgränsen.³³⁰

Bönderna fiskade flera mil innanför lappmarksgränsen och upp till trettio mil hemifrån. I jämförelse med älvdalarna söderut var exploateringsavstånden till fisket (det vill säga de avstånd kustbönderna tog sig upp i lappmarken) vanligen flera gånger längre.³³¹ Det kan noteras att exploateringsavstånden var längst i Enontekis (mellan sexton och trettio mil) och något kortare i Jukkasjärvi (mellan fem och fjorton mil). Av avgörande betydelse för skillnaden var enligt Arell troligen att Muonio-Könkämä-dalen i egenskap av äldre handelsled blev tidigt känd av Tornedalsbönderna och att älvdalen var lättfaren, älven grund och med få naturliga hinder.³³² Arell lyfter som en betydande faktor även fram den i Tornedalen utvecklade färdigheten att staka uppför forsar och lugnvatten.³³³

Hur reglerades fisket mellan bönder och samer inom samiskt bosättningsområde? Korpjaakko-Labba skriver att de källor som hon har granskat beträffande Torne lappmark ger ”otaliga antydningar om att de sjöar som bönderna brukade hade förvärvats genom *keip* av lappar”.³³⁴ Antti skriver att det i vissa fall handlade om upplåtelser från lappar via arrendeavtal och att i åter andra fall fisket i skattlagda sjöar delades efter uppgörelser mellan parterna. Antti har vid genomgången av fiskeregistren från år 1553

³²⁷ Lista över träskfisken inskickad till utredningen av Bergman & Ramqvist i januari 2022

³²⁸ Antti, Materangi forskarförening, medlemsblad nr 20, 2018, s. 7

³²⁹ A.a. s. 13

³³⁰ A.a. s. 18

³³¹ Arell, 1977, s. 137, med hänvisning till Bylund, 1956, s. 61 f.

³³² Arell, 1977, s. 137 f.

³³³ A.a. s. 138, med hänvisning till Hoppe, 1954, s. 33 ff.

³³⁴ Korpjaakko-Labba, 1994, s. 296

funnit att majoriteten av dem som hade fiskerätt ovan lappmarksgränsen var birkarlar och poängterar att de hade kännedom om de samiska förhållandena och hade de kontakter som krävdes för att åstadkomma uppgörelser.³³⁵ Som exempel på sambruk nämner han att sjön Vaikkojärvi (Waihkojärvi) var belägen inom Siggevara lappbys rå och samnyttjades år 1553 till hälften var av samerna och av birkarlen Jöns Olsson Kyrö i Päkkilä ”halft boo men och halft Lappa”, eller som det uttrycks i fiskeregistret år 1556 ”Lappan och böndren ihop”.³³⁶

Att det tidiga fjällfisket dock inte alltid var konfliktfritt visar ett fall från år 1549 där sju Tornedalsbönder dömdes för att ha fiskat ”innan Lapperåå uthann lappanes Låff och minne”.³³⁷ Ett annat exempel är det tidigare nämnda klagomål som framfördes från lappar i Suonttavaara lappby till kungen om störningar från Torneåbönder. Som svar fick de år 1584 motta ett brev från Johan III, där kungen uppmanade bönderna från Torne socken att inte göra lapparna ”förfång på deras ägor”. Johan III klargjorde i brevet att ”förenämde lappar som boo uti Sondowara by och inga andra måge och skola niuta, bruka, fika och fahra dhe ägor som ligga inom förberörda Songamotka rå uti lappmarcken”.³³⁸ Brevet bevarades i bygden och kom att citeras i häradsrättens protokoll i senare marktvister ännu under 1700-talet.

Mot slutet av 1500-talet minskade böndernas fjällfiske drastiskt i flera av de söderut liggande lappmarkerna. Även i Torne lappmark skedde en nedgång i fjällfisket, men utvecklingen tog här längre tid. I det fiskeregister som upprättades år 1617 återstod för Torne lappmark visserligen endast ett fåtal av de sjöar ovanför lappmarksgränsen som bönderna hade tillgång till år 1553.³³⁹ Det fiske som fortgick blev dock föremål för tvister som intensifierades under slutet av seklet, vilket utvecklas närmare nedan.

Utöver fjällträskan ska till tidig icke-samisk närvaro läggas de äldre kyrkplatserna i området. En av de äldsta kyrkobyggnaderna i hela lappmarcken var som tidigare nämnts kyrkan i Rounala vid Könkämäälven i den nordligaste delen av Torne, byggd före år 1600. Kort därefter tillkom

³³⁵ Antti, 2018, s. 20

³³⁶ A. a. s. 20

³³⁷ Bergman & Ramqvist, 2017, s. 17 och Antti, 2018, s. 18

³³⁸ Tryckt i Dokument angående flyttlapparna m.m., 1912, finns digitalt här [Dokument angående flyttlapparna m.m Dokument rörande flyttlapparna : tillägg till den genom Renbeteskommissionen af år 1907 utgifna dokumentsamlingen/5 | Digitala samlingar \(umu.se\)](#)

³³⁹ Antti, 2018, s. 26

kyrkan i Jukkasjärvi. Bakgrunden till byggandet av Jukkasjärvi kyrka var att samerna i Tingevara och Seggevara hade protesterat mot att kyrkan placerades i Enontekis som de tyckte låg alltför ocentralt. Kungens utsände Daniel Thordsson Hjort konstaterade också att det var besvärligt för samerna i dessa byar att sommartid föra sina döda till Enontekis. Han berättade att samerna hade begärt att på egen bekostnad få bygga ett kapell vid Simojärvi mitt emellan de berörda byarna. Detta godkändes av Karl IX år 1606. Kyrkplatsen fick sedermera namnet Jukkasjärvi.³⁴⁰

4.3.3 1650–1750

Arell har undersökt källmaterial, i huvudsak domböcker, för Enontekis och Jukkasjärvi under fyra delperioder: 1660–1709, 1730–1765, 1780–1810 och 1840–1878. När det gäller källmaterialet från den första delperioden i slutet av 1600-talet återspeglar det enligt honom äldre tids förhållanden, där det utmärkande draget var fiskets stora betydelse, inte bara för samerna och bönderna från Tornedalen utan även för de första nybyggarna.³⁴¹

Om det samiska fisket under denna tid, men även om jakten, finns att läsa i flera reseskildringar från denna tid och efterföljande decennier.

I sin beskrivning av Torne lappmark från år 1684 skriver Torneus följande om fisket:

”FiskeRedskap hafwa de intet annat än Not och Andra små Nät, lika som i Sverige. Gud hafwer ock så företett Lapparne, at när Fisken uti det ena Träsket igenwänder leka, så begynner han i det andra Träsket, tredje och fjerde, så at de hinna föra sin NotRedskap ifrån det ena Träsket til det andra.” Om jakten skriver han bland annat att ”De lappar som i Fiällar bruka, hafwa tillforene brukat handbogar som alla Lappar än hafwa. Men nu bruka de långa Bössor, som föra stort Loudh och skjuta långt”. Torneus skriver också om vilka djurslag som ”wandra uti Lappmarken”, bland annat ”Will-Renar, blå-Räfwar, hwit-Räfwar, Röd-Räfwar eller Fjäll-Rackor, Mårdar, Ekornar, Lekattor, Wargar, Biörnar, Järfwar eller

³⁴⁰ Norstedt, 2016, s. 826 f.

³⁴¹ Arell, 1977, s. 127

Fjel-fros, (Viel-Frass) Lo, Uttrar, Bäfwar, allenast i Kemi mark. Elgar hafwa fordom warit; men nu intet mera, allenast uti Kemi marck.”³⁴²

Några decennier senare skriver kronofogden och kartografen Anders Hackzell om jakten och fisket i Torne lappmark, men även om de samiska förhållandena i övrigt. Han förklarar noggrant hur topografi, jordbesittnings-, odlings- och bosättningsförhållandena ser ut i Torne lappmark (och i Kemi) vid denna tid.³⁴³ Där finns en förteckning över avstånd mellan olika orter i Torne lappmark och hur man tar sig fram på älvarna.³⁴⁴ Han fortsätter med vilka bygränser som gäller efter gammal sed, och förklarar att det för Jukkasjärvis del finns två byar i lappmarken; Siggewara och Tingewara. I dessa byar finns totalt etthundraelva respektive åttioåtta skattelappar. För Enontekis del beskriver han byarna Rounala och Suonttavaara och Peltojärvi; alla tre skattar till svenska kronan. Rounala har enligt Hackzell fyrtiofem lappeland eller skattelappar, medan Suonttavaara har tretton. Av lapparna som reser till Norge fordras ingen köpskatt, skriver han, men av den fisk som de där fångar betalar de tionde till prästen.³⁴⁵ Om sommaren händer sällan att någon reser mellan Jukkasjärvi och Torneå stad, skriver Hackzell, inte heller mellan Jukkasjärvi och Luleå eller Enontekis lappmarker, eftersom där inte finns någon landsväg. Om vintertiden kan man däremot ”med renar komma fort till hwilken ort en behagar”.³⁴⁶

En ytterligare beskrivning av de samiska förhållandena ges något senare häradsdomaren Sandelin i ”Beskaffenheden av Torne och Kemi lappmarkers jurisdiktion” från år 1740. I den beskriver han fjälllapparnas renskötsel och årliga vandringar över norska gränsen. ”Sådanne Lappar hafwa wäl egne arfweland hwar på de af och an flytta med Creatureu, för Ren Måssan skull wintertiden; men efter Maria bebodelsse, förfoga de sig om våren, öfwer till Saltsjön eller Wästra hafwet (alltså norska kusten, vår anmärkning), hwar ifrån de ej förr återkomma, än då Renarne Brunna i September för Matthei dag.” Sandelin beskriver även fjälllapparnas arbete och jaktvanor enligt följande. ”Desse Lapländares handteringar, består merendels hela året igenom i flyttningar, Renwajjornas mjölkande Sommartiden, samt winter och

³⁴² . Prostens och kyrko-herdens i Tornå mag. Johannis J. Tornæi *Beskrifning, öfwer Tornå och Kemi lappmarker*, år 1681, tryckt i Stockholm, uplagd uti kongl. finska boktryckeriet, hos Joh. Arv. Carlbohm, 1772, s. 43 f. och s. 58 (skildringen fortsätter med många praktiska detaljer om hur vildrensjakt går till).

³⁴³ Hackzells beskrivning av Torne och Kemi lappmarker 1738, tryckt av Isak Fellman i *Handlingar och uppsatser angående finska lappmarken och lapparnas leverne*, 1918

³⁴⁴ A. a. s. 114

³⁴⁵ A. a. s. 115

³⁴⁶ A. a. s. 116

Sommar att waka öfwer Creaturen.[...] Dock om hösten bruka manfolcken allahanda förwärff, såssom med slagjärn, giller, Båga och byssa at fälla allahanda slags fouglar, hermeliner, warg, gråwärck, åtskillige slagz räfwar, Björnar, uttrar och willa Renar.”³⁴⁷

Om de samiska förhållandena vittnar således flera samtida skildringar. Hur förhöll sig då dessa till konkurrerande markanvändning från bönders och nybyggares sida?

Vid slutet av 1600-talet började Tornedalsböndernas fiskefärder att ifrågasättas alltmer. Samer klagade över intrång i fisket från böndernas sida. Tvister om fiske mellan Tornedalsbönder och samer från Enontekis-Jukkasjärvi är enligt Arells undersökningar koncentrerade till 1600-talets sista decennier. Han redovisar arton sådana mål. Om dessa tvister kan enligt honom generellt sägas att häradsrätten skilde på krono- och skattevatten. Till skattevattnen, som låg på skatteländ i de flesta fall, hade skattelandsinnehavaren företrädesrätt (även om själva termen skatteländ inte förekommer i materialet förrän några år in på 1700-talet). Mycket tyder även på att sådana vatten av samerna betraktades som innehavarens eller möjligen lappbyns egendom. I de fall fisket var av krononatur och taxan vederbörligen betalats förelåg rättighet för Tornedalsbönder att bedriva fiske.³⁴⁸

Som redan nämnts menar Korpijaakko-Labba att sjöar som bönderna brukade i många fall hade förvärvats genom köp av samer. Bevis på detta finner man enligt Korpijaakko-Labba bland annat i samband med ett tvistemål som handlades i Jukkasjärvi år 1690. Anders Kovoinen från Övertorneå berättade då om Lainiobon Olof Klemetson, som utan tillstånd brukat hans fiskesjö och andra ägor som hörde till dem. Anders berättade att han köpt sjön med angränsande skog och mark av en lapp för längesedan. Olof genmålde, att han med stöd av ett tillstånd som domstolen beviljat, brukat endast sådana ägor som legat öde. Han hade även betalat skatt till kronan för dessa. Domstolen beslöt att Olof skulle betala till Anders samma pris för dennes sjö som denne en gång i tiden erlagt, varefter sjön skulle vara i Olofs bruk. Grund för detta beslut var bland annat det faktum att Anders ”af Lapperne ägor dessutom åtniuter otta stycken träsk”. Korpijaakko-Labba

³⁴⁷ Sandelin, 1740, tryckt i Fellman I s. 178

³⁴⁸ Arell, 1977, s. 68, 136 f. och s. 142

ger även andra exempel på mål där det framgår att bönder köpt fisketräsk av lappar.³⁴⁹

Ett ytterligare exempel ger såväl Arell som Päiviö från tinget i Enontekis år 1674. Allmogen besvärade sig över att några finnar ifrån Torneå hade köpt ”af Lapparne deras bästa fisken och träsk, varigenom de bliva av sig komne och utarmade och nödgas gå på bygden och tigga eller och boflytta till Norge”. Detta hade gått till så att köparna först ”fyller [Lapparje] med brännvin, och när de bliva druckna narra de av dem deras bästa fisketräsk och lägenheter”. Detta förbjöds strängeligen och allvarligen av kungen. Målet visar enligt Päiviö på ett missförhållande samtidigt som det ger en fingervisning om den rättsliga status som samerna hade.³⁵⁰

Som nämnts kunde utfallet dock bli ett annat i de fall böndernas fiskande var av krononatur. Ett exempel ger ett fall från år 1667 då samnen Olof Peterson, som var länsman i Peltojärvi by, klagade över att en bonde från Övertorneå försökte tränga honom från fisket i ett par sjöar (Ketkesuando och Perilajärvi strax ovan lappmarksgränsen väster om Muonio älv). Svaranden hänvisade till ett gåvobrev från år 1609. Rätten ansåg i sitt utslag inte brevet som ett vägande skäl, men fann att det faktum, att bonden och hans förfäder ”av urminnes hava brukat bemälte träsk och därför utgjort taxan”, motiverade att parterna delade fiskevattnen lika. Enligt Arell kan utslaget tolkas så, att kärandens företrädesrätt till vattnet i och för sig inte ifrågasattes, men att Tornedalsbondens hänvisning till urminnes hävd, som kan ha motsvarat drygt hundra år, var ett så tungt argument, att man kunde tvinga käranden att avstå halva fiskevattnet. Avgörande torde emellertid ha varit, fortsätter Arell, att bonden betalat taxan för vattnet, som var ett kronovatten.³⁵¹

Vid sidan av fisket som främsta motiv för Tornedalsböndernas långa färder till lappmarkerna, förekom även andra nyttigheter som lockade. Att tvister med bönder även kunde avse jakt visar ett exempel från år 1684. Då klagade samerna Mickel Hindersson med flera i Siggevaara på tinget i Jukkasjärvi över några bönder från Torneå, vilka redan under flera års tid tillfogat kärandena stor skada och ohägn ”inom theras rätta råå och röör”, speciellt genom att jaga ekorre och fågel. Bönderna förbjöds vid vite på fyrtio mark

³⁴⁹ Tinget i Jukkasjärvi 29.1.1690, FRA FR 655 f 344v-345, återgett av Korpijaakko-Labba, 1994, s. 296

³⁵⁰ Arell, 1977, s. 95 och Päiviö, 2001, s. 49

³⁵¹ A.a. s. 128 f.

att ytterligare röra sig i andras skog utan tillstånd eller att där gillra fällor och snaror för skogens djur och fåglar.³⁵²

Arell frågar sig vilka motiv häradsrätten hade att respektera samernas starka rätt gentemot Tornedalsbönder såsom beskrivits. Det måste enligt honom ses mot bakgrund av lappmarkspolitiken. Vid slutet av 1600-talet var kronans intresse främst knutet till nybyggesverksamheten. Detta fick sitt uttryck i att man från kronans sida började bli mer restriktiv mot Tornedalsböndernas fiske i lappmarken. Dess resurser borde förbehållas dem som bodde där, nämligen samerna och presumtiva nybyggare som ville slå sig ner där; inte mer tillfälliga exploatörer.³⁵³

Tornedalsböndernas fiske fortsatte att minska och hade framåt år 1730 i princip upphört.³⁵⁴ År 1738 beskriver nyss nämnde Hackzell endast fem fisketräsk i Torne lappmark där ”någre bönder i Öfwer Torneå sochn betala åhrl: taxa til Cronan”. Tre av dessa är belägna inom nuvarande Sverige. I övrigt ”Elljest äro i denne Lappmarck inga särskilt Taxerade fiskerien”, skriver han, utan ”nyttjas de öfrige af Nybyggarne men största delen af Lapparne utan någon vidare afgifft än deras ordinarie skatt.”³⁵⁵

Samtidigt som böndernas fiske minskade, hade under den senare delen av 1600-talet de första nybyggarna dykt upp. De första nybyggena i Enontekis etablerades i Karesuando (1660–70-talet), Kuttainen (1660–70-talet), Idivuoma (omkring år 1690) och Palojoensuu (1690-talet). Några år senare tillkom Maunu (Wickuriniemi) och Mertajärvi.³⁵⁶

Av Arells forskning framgår att det inte finns särskilt många tvister redovisade mellan samer och nybyggare under 1600-talet, vilket inte är särskilt förvånande med tanke på att nybyggesverksamheten endast låg i startgroparna. De första kontakterna mellan samerna och nybyggarna gav dock upphov till några mål, som belyser de nyttjanderättsliga förhållandena. Liksom i förhållande till Tornedalsbönderna var det i första hand fisket som

³⁵² Om så skedde, förpliktades de att återbörda till skogsägaren bytets värde samt dessutom betala böter i tre mark med stöd av byggningsbalkens 20 kap. Tinget i Jukkasjärvi 30.1.1684, FRA FR 653 f 910-910v, återgett av Korpijaakko-Labba, 1994, s. 322

³⁵³ Arell, 1977, s. 142

³⁵⁴ A. a. s. 144

³⁵⁵ A. a. s. 119 och 124 f. De fisken som han anger att bönder skattar för är i Jukkasjärvi Waikojärvi (Vaihojärvi vid Vivungi) och i Enontekis Puitasjärvi (troligen Paittasjärvi NV Saivomuotka), Muotkojärvi (Muotkajärvi i nuvarande Finland), Aunisjärvi (Ounasjärvi i Finland) och Iddewoma (Idijärvi vid Idivuoma). Texten inom parentes är Petter Anttis tolkningar.

³⁵⁶ På den senare finska sidan anlades tidigt Hetta (1690-talet) och senare Vuontisjärvi. Arell, 1977, s. 172

figurerade i dessa rättsliga sammanhang, eller en kombination av tvister om mark och fiske. Av Arells redovisning framgår inte något mål om jakt mellan samer och nybyggare under 1600-talet.

De mål Arell har granskat visar exempel både på fall där nybyggen tagits upp på skatteländ med skatteländsinnehavarens samtycke och i strid med dennes vilja. Ett exempel på det senare förhållandet är ett mål från år 1696, där samerna Hindrik Asa och Olof Tomason klagade över att Samuel Olson ”byggt och bor på deras ägor vid den övre ändan eller norra delen av Idevuoma träsk, som de och deras förfäder possiderat och varit tillhörigt och Samuel Olsson gjort dem stort förfång”. Allmogen intygade dock att ”Idevuoma med skog och mark räcker åt dem alla tre”. Därför fick Samuel Olsson tillstånd att ”sig vid nedre eller södra ändan husligen nedsätta enligt 1695 års Placat...men han skulle inte göra de andra skattlapparna inpass”. Ett exempel på skatteländsinnehavarens medgivande är ett mål från år 1707, där ”Mickel Pärson Asa och Henrik Pärson Asa i Suondavara by beviljade och samtyckte det kläckaren här i Enontäckis Mickel Johanson må husligen nedsätta sig uppå deras skattland vid en ort Märtjärvi Idewuoma, varå deras svärfader Henrik därvid försäkrade det hans måg Mickel Johansson skall till hälften få nyttja och bruka, uti det honom tillhöriga och under samma skattland lydande träskfiske”. Det kan noteras att samme skatteländsinnehavare, Henrik Pärson Asa, förekommer i bägge målen och att han alltså under en tioårsperiod fick se två nybyggen uppföras under olika förutsättningar på hans skattland. Dessa nybyggen kom senare att utvecklas till byarna Mertjärvi och Idivuoma.³⁵⁷

Arell har i sin undersökning av målen funnit att de tidiga nybyggarna kunde behöva köpa en större eller mindre del av de nyttigheter (bland annat fiske), som skulle utgöra grunden för nybygget av skatteländsinnehavaren. Ett exempel kan nämnas från tinget i Enontekis där nybyggaren Peder Hindersons änka, Agnet Hindersdotter i Tullingesuando (Kuttainen) ville sälja de ängsland under ”Tullingesuando lydande”, som hon år 1669 (eller möjligen år 1670; Arell anger bägge dessa årtal) köpt av Peder Erson och Olof Hanson i Suonttavaara. Erson och Hanson var lappar och Erson dessutom innehavare av skatteländet Tullingesuando, där så småningom byn

³⁵⁷ Arell, 1977, s. 104 f.

Kuttainen växte fram. I överenskommelsen mellan nybyggaränkan och Peder Erson ingick även en indelning av Tullingesuando träsk.

Eftersom mål av detta slag är få, är det knappast meningsfullt att diskutera om detta var det vanliga förfaringssättet. Det är dock av vikt att sådana mål förekom, enligt Arell även i tiden efter det första lappmarksplakatet. Förhållandet pekar enligt Arell på att skattelandsinnehavarna betraktade sig som ägare av nyttigheterna i fråga. Detta ”ägandes” egentliga natur är enligt honom sannolikt omöjligt att avgöra. Faktum kvarstår dock, fortsätter han, att vederbörande skattelandsinnehavares rätt att sälja de nyttigheter som fanns på hans skatteland, inte ifrågasattes av kronan. Att nyttigheterna ansågs starkt knutna till innehavaren och hans familj framgår av att de kunde ärvas samt köpas och försäljas.³⁵⁸ Även Korpijaakko-Labba, vars undersökningar särskilt gällde de nordligaste delarna av gränsen mot Finland, har funnit att den familj som brukade skattelandet i princip hade ensamrätt till nyttigheterna. Hennes slutsatser har beskrivits i redovisningen beträffande Lappmarken i stort.³⁵⁹

Nybyggesverksamheten ökade under 1700-talets gång. De tidigare existerande bebyggelseenheterna i Enontekis fick ytterligare tillskott, bland annat i Karesuando, Kuttainen, Idivuoma, Maunu och Palojoensu.³⁶⁰ Tidigare nämnde Anders Hackzell beskrev år 1738 utförligt förhållandena i Torne lappmark, inbegripet nybyggena. Han angav att det fanns elva nybyggen i Enontekis, varav sex inom nuvarande Torne lappmark (och fem på den i dag finska sidan). På den i dag svenska sidan redovisar han, med delvis andra benämningar än Arell: Palojoensu, Tullingesuando, Karesuando, Kunnari, Könkämä och Idivuoma.³⁶¹ För Jukkasjärvi angav Hackzell åtta nybyggen, varav fem fortfarande ligger i Torne lappmark: Kockswando (Kuoksu), Vittangi, Taborsberg (Parakka), Lainio och Soppero.³⁶² Övriga tre överfördes senare till Lule lappmark och beskrivs därför i avsnittet om den lappmarken.³⁶³ Enligt Bylund var såväl Taborsberg (Parakka) som Soppero

³⁵⁸ Arell, 1977, s. 143 f.

³⁵⁹ Se ovan i avsnitt 3.3.2

³⁶⁰ Arell, 1977, s. 172

³⁶¹ Hackzell, 1738, tryckt 1918 i Fellman, s. 122 f. I Arells kartläggning finns delvis andra benämningar på samma nybyggen. Tullingesuando är i Arells kartläggning Kuttainen, Kunnari anges i Arell som ett tillskott till Karesuando, Könkämä är i Arells kartläggning Maunu. När det gäller den finska sidan benämns Aunisjärf, Wändisjärf, Peldojärf, Aunisjoki och Sundojärf i Arells kartläggning Hetta, Vuontisjärvi, Peltovuoma, Kyrö respektive Sundajärvi (på gällande kartor stavat Suonttajärvi).

³⁶² Hackzell, 1738, tryckt 1918 i Fellman, s. 117 f.

³⁶³ Hackzell, 1738, tryckt 1918 i Fellman, s. 117 f. De tre i Lule lappmark är Ullati, Keinosuando (nära nuvarande Nilivaara) och Killingisuando (Killingi)

nybyggen anlagda av samer.³⁶⁴ Kuoksu anger dock att Soppero anlades av Erik Tomasson Mämmi från Muonionniska (nuvarande Muonio i Finland).³⁶⁵

Hackzell redogör detaljerat för vart och ett av de ovanstående nybyggena i Jukkasjärvi och Enontekis. Till exempel beskrivs att Vittangi nybygge hade Åbo Hindrich Michelson Kyro ”som hafwer 3 tun:s utsäde av muld samt och stenig jordmåhn, kan föda nitton kor av myrängar och Starrhöö med något litet Hårdwallshöö”.³⁶⁶ Hackzell förklarar att nybyggena i de allra flesta fall hade en eller två åbor; för tre nybyggen anger han tre eller fyra brukare.³⁶⁷

Utvecklingen i Torne lappmark beskrivs av Arell som en inre kolonisation, innebärande att det inte skedde någon särskilt stor inflyttning utifrån och att nybyggesverksamheten skedde i lugn takt.³⁶⁸ Liksom beträffande de första nybyggena uppfördes de flesta nybyggena även senare på eller i anslutning till ett skatteländ.³⁶⁹ Det är, konstaterar Arell, inte så förvånande, eftersom de nyttigheter som skattelandsinnehavaren var intresserad av – fiske, lättillgänglig mark för bostad och båtplats – var ungefär detsamma som lockade en presumtiv nybyggare att välja ut platsen för sin nybyggesanläggning. Inte sällan hade platsen för nybygget valts ut av skattelandsinnehavaren.³⁷⁰ Som nämnts har Arell funnit mål även under 1700-talet och efter lappmarksplakatets utfärdande där nybyggaren köpt nyttigheter, inklusive fiske, av skattelandsinnehavaren i fråga.

När det gäller tvister med nybyggare förekom det vid mitten av 1700-talet enligt Arells forskning knappast några utpräglade konflikter orsakade av markkonkurrens mellan rennomadism och nybyggesverksamhet.³⁷¹ Av de tjugofem mål om fiske som Arell redovisar för tiden fram till år 1765, har

³⁶⁴ Bylund, 1956, s. 49, Fig. 2, I nr 34 respektive nr 41

³⁶⁵ Kuoksu, 2011, s. 176. Nybyggarsläkter i Torne Lappmark fram till år 1800. 1. uppl Göteborg: Erik Johansson Kuoksu, s. 176

³⁶⁶ A.a. s. 117

³⁶⁷ A.a. s. 117 ff. Lainio, Taborsberg och Aunnisjocki beskrivs ha 3, 4 respektive 3 brukare.

³⁶⁸ Detta kan jämföras med Kemi lappmark på den finska sidan av gränsen, där det snarare var fråga om invasionsvägar av nybyggare, som gjorde att den gamla halvnomadiserande lappkulturen i stort sett utplånades på 1700-talet. Arell, 1977, s. 17

³⁶⁹ Norstedt har vid genomläsning av texten reagerat på att Arells beskrivning av nybyggen ”i anslutning till” lappskatteländ är något märklig, med tanke på att skatteländen omfattade stora områden och att merparten av landskapet var indelat i skatteländ.

³⁷⁰ Arell, 1977, s. 243

³⁷¹ A.a. s. 161

tjugoen mål samer på både kärande- och svarandesidan. Beträffande jakt avser de sjuutton redovisade målen för samma tid i de flesta fall vildrensjakt och har även de nästan uteslutande samer i båda partsrollerna.³⁷²

Att några tvister om markförhållanden dock förekom visas inte minst i Korpijaakko-Labbas undersökningar. Bland annat beskriver hon ett mål vid tinget i Jukkasjärvi år 1721, där nybyggaren Ersson i Keinosuando hävdade att han hade rätt att fiska i sjön Vettisjärvi utan att någon kunde klandra honom för det, eftersom sjön var en allmänning. Läns-, nämndemän och andra bybor intygade dock att sjön ingalunda var en allmänning utan att, förutom att nybyggarens hustru hade del i den, den tillhörde lappen Johansson Kejsare och dennes son, som betalade skatt för det omkringliggande landet. Nybyggaren förbjöds vid laga påföljd att bruka Johansson Kejsars varp- och fiskeställen.³⁷³

Korpijaakko Labba beskriver även en tvist om Torneåbönders fiske år 1728. I tvisten protesterade lappar från Suonttavaara lappby när Torneåbönder återigen påstod sig ha fiskerätt ovanför lappmarksgränsen. Lapparna stödde sig i målet på det tidigare beskrivna skyddsbrev de fått av Johan III år 1584. Korpijaakko Labba beskriver att Suonttavaaralapparna noggrant hade bevarat dokumentet och att de enligt tingsprotokoll åberopade dess innehåll i flera tvister under 1700-talet.³⁷⁴

Utöver fisken och nybyggen ska till tidig icke-samisk närvaro läggas de tidiga malmbruken i området. Redan år 1642 hade järnmalmsförekomst upptäckts i Masugnsbyn, i nuvarande Vittangi distrikt strax väster om lappmarksgränsen. Platsen kallades vid denna tid Junosuando. Några år senare uppfördes masugn, gruvfogdebostad och bruksgård i närheten av gruvan. Efter krossning och rostning smältes malmen i masugnen till tackjärn, varefter detta transporterades till Torneälven och fördes till Kengis (nedanför lappmarksgränsen), där en hammarsmedja anlades. Verksamheten hade dålig lönsamhet och gick knackigt trots många ägarbyten och upprustningsförsök. Ändå fortsatte gruvan att vara i bruk fram till en bit in på 1800-talet.³⁷⁵

³⁷² A. a. s. 154

³⁷³ Korpijaakko Labba, 1944, s. 448, med hänvisning till tinget i Jukkasjärvi 11–14 och 16.11.1721, FRA FR 663 f. 283 v.

³⁷⁴ A. a. s. 306, med hänvisning till tinget i Enontekis 26 –28.1.1727

³⁷⁵ Masugnsbyn, Wikipediaartikel författad huvudsakligen av Norstedt, https://sv.wikipedia.org/wiki/Masugnsbyn#Junosuando_gruva_och_masugn, besökt den 27 februari 2022

Ytterligare en gruva anlades år 1656 i Svappavaara, fyra mil sydost om nuvarande Kiruna. Denna koppargruva blev den första gruvan i Malmfälten. I skogen nedanför gruvberget byggdes bostadshus för gruvarbetarna, fåhus och stallar. Vid Kotijoki, bäcken som rinner ner mot Hyttjärvi väster om det nuvarande samhället, anlades två hyttor och rostugnar. Ytterligare en kopparhytta anlades i anslutning till järngruvan och masugnen i nyssnämnda Masugnsbyn. Malmutvinningen ökade inledningsvis snabbt i omfattning, och med den växte också samhället Svappavaara. Fram till år 1671 ökade antalet mantalsskrivna varje år tills det blev närmare hundra. Till detta kom indelade soldater som tjänstgjorde en begränsad tid. Verksamheten hade dock stora problem med bland annat vatten och ras och redan år 1684 upphörde brytningen, med följd att merparten av befolkningen flyttade därifrån. Viss kopparutvinning och guldutvinning fortsatte och bruksaktivitet förekom ända till slutet av 1700-talet, men någon blomstrande verksamhet blev det aldrig. När landshövding Gabriel Gyllengrip år 1736 besökte Svappavaara beskrev som tidigare nämnts ett långt gånget förfall och stor brist på skog.³⁷⁶

Den något senare påbörjade järnmalmstutvinningen i Malmberget i Gällivare beskrivs nedan i avsnittet om Lule lappmark.

4.3.4 1750–1800

Runt 1750-talet inföll enligt Arells forskning en brytningsperiod för rennomadismen i Torne lappmark. Under perioden förekom alltjämt renskötsel med små renhjordar med starkt inslag av jakt och fiske. Men renskötsel med ett större antal djur blev alltmer dominerande, vilket minskade behovet av övriga nyttigheter och möjligen också försvårade utnyttjandet av dessa.³⁷⁷ De större renhjordarna gjorde att man tvingades till längre flyttningar, skattelanden blev för små och det blev naturligt med ett kollektivt utnyttjande av framför allt betesmarkerna. Landindelningen i skatteland blev då mer löslig, och efterhand minskade möjligheterna att upprätthålla något slags individuell landindelning. Enligt Arell försvann begreppet skatteland helt ur det historiska materialet för Torne lappmark mot slutet av 1700-talet.³⁷⁸

³⁷⁶ Svappavaara, Wikipediaartikel författad huvudsakligen av Norstedt, <https://sv.wikipedia.org/wiki/Svappavaara#Gruvhistoria>, besökt den 27 februari 2022

³⁷⁷ Arell, 1977, s. 152 f. Arell skriver först om Kautokeino men senare att förhållandena sannolikt varit desamma i Enontekis.

³⁷⁸ A. a. s 248 ff. och s. 272

Den mer nomadiserande fjällrenskötseln medförde enligt Arell att i stort sett samtliga samehushåll i Torne lappmark vid mitten av 1700-talet utnyttjade sommarbeten i Norge, relativt långt från riksgränsen. I det här hänseendet skiljer sig förhållandena i Torne lappmark från sydligare lappmarker. I till exempel Gällivare flyttade endast en del samer ner till kusten på sommarbete, och renarna stannade vanligen i närheten av riksgränsen.³⁷⁹ Under 1760- och 1770-talen valde dessutom många samer, främst från Jukkasjärvi, att också stanna i Norge, vilket föränleddes av en rad dåliga år på hemmaplan främst på grund av rensjukdomar, flen (isbark som omöjliggör renbetet) och vargangrepp.³⁸⁰

Även Päiviö beskriver, efter en undersökning av material rörande Jukkasjärvi, en förändring i bruket av lapps katteländen från mitten av 1700-talet. Man började sambruka landen i allt större utsträckning inom ramen för den gamla lappbyn som var den kamerala enheten. Päiviö anger gränsdragningen mot Norge år 1751 och osäkerheten om vad den skulle komma att innebära som troligt skäl till förändringen. Den kan enligt Päiviö ha medfört att grunderna för det gamla samiska markanvändningssystemet i princip försvann eller att man av rent pragmatiska skäl började anpassa sig till en helt ny situation som man insåg skulle komma. Konsekvenserna det fick var att förutsättningarna för den individuella anknytningen till katteländen minskade och utvecklingen gick mot ett kollektivt brukande av lappbyn.³⁸¹

Samtidigt som de samiska förhållandena alltså förändrades, började mot slutet av 1700-talet nybyggarverksamheten ta fart på allvar i de olika delarna av Torne lappmark. I 1765 års jordebok är trettio nybyggen noterade (inräknat även det område som senare kom att hamna på den finska sidan).³⁸²

Även viss gruvverksamhet förekom under denna tid. År 1747 fick Nils Petter Fougts mutsedel på kopparfyndigheten i Gruvberget i Kurravaara. Hyttan var då förfallen, men år 1750 fick Fougts tillstånd att anlägga en ny. Han anlade då ett nybygge i Kurravaara och utvann malmen på Gruvberget

³⁷⁹ A.a. s. 308 f., se även sammanfattning på s. 314

³⁸⁰ A.a. s. 20

³⁸¹ Päiviö, 2001, s. 69 och 126

³⁸² Arell, 1977, s. 172

under några år, med som mest tretton anställda. År 1754 upphörde brytningen och smältningen av kopparmalm i Kurravaara.³⁸³

I och med den ökande nybyggesverksamheten ökade också marktvister mellan rennomader och nybyggare i omfattning.³⁸⁴ Mot slutet av 1700-talet började tvister om höskador dyka upp, det vill säga tvister mellan samer och nybyggare om höskador orsakade av renar. Dessa tvister speglar en ökad trängsel från och med denna tidsperiod. Höskadorna tvingade myndigheterna till ett principiellt ställningstagande i regleringen av relationerna mellan de båda näringarna. Den lösning på problemet som Kungl. Maj:t. beslutade sig för innebar i princip att man frångick tankegången i lappmarksreglementet. Reglementet innehöll som bekant att nybyggarnas rörelsefrihet begränsades i fråga om jakt i första hand men även i fråga om fiske. På 1790-talet började ett närmast omvänt tillämpande av reglementets bestämmelser, på så sätt att halvmilsgränsen även användes som avståndsgrens för samernas rörelsefrihet gentemot nybyggena i syfte att skydda nybyggarnas behov.³⁸⁵ Samerna fick inte uppehålla sig inom ett visst avstånd från nybyggena för att undvika renskador på nybyggarnas hö.³⁸⁶

Enligt Arells undersökningar innebar 1780-talet och framåt också en positionsförändring när det gällde fisket – medan tvister runt mitten av 1700-talet ofta hade samer på bägge sidor hade fisket vid denna tid mer blivit ett tvistefråga dels mellan samer och nybyggare och än mer nybyggare emellan.³⁸⁷ Samtidigt beskriver Arell att det förefaller vara nybyggarna som nu i första hand engagerade sig i fisket, och att materialet pekar på att fisket inte spelade samma roll som tidigare för nomaderna.

Arell beskriver att det av källmaterial från slutet av 1700-talet och framåt framgår att vissa fiskevatten som tidigare av allt att döma tillhört kategorin skattevatten (det vill säga hörde under ett skatteland) nu synes ha behandlats som krononatur.³⁸⁸ Denna förändring medförde dock enligt hans bedömning inte någon försvagning av samernas dispositionsrätt till de nyttigheter de hade behov av. I det hänseendet förefaller tillgängligt

³⁸³ Awebro, 1989

³⁸⁴ Arell, 1977, s. 163

³⁸⁵ A.a. s. 199

³⁸⁶ A.a. s. 179 f.

³⁸⁷ A.a. s. 164

³⁸⁸ Arell skriver "fiskevatten som tidigare betraktats som skattevatten", men i texten har lagts till "vissa" eftersom vi uppfattar att han inte menar att det gällde samtliga skattevatten.

domboksmaterial enligt Arells mening vara entydigt. Häradsrätten agerade strikt efter lappmarksreglementets bestämmelser.³⁸⁹ Enligt Arell var det i stället sannolikt så, att vissa fiskevatten övergavs av samer i samband med rennäringens nämnda utveckling mot större hjordar och ett mer extensivt markutnyttjande. De lämnade nyttigheterna kom att i stället utnyttjas av ett stigande antal nybyggare. Arell konkluderar att denna förändring i rennäringen bidrog till en, trots de tvister som redovisats ovan, i jämförelse med andra lappmarker konfliktfri utveckling och omställningsprocess under första delen av 1800-talet.³⁹⁰

Det kan slutligen noteras, att även om nybyggarnas antal ökade under denna tid, så utgjorde de ännu på 1830-talet endast en tredjedel av socknens befolkning i Enontekis. I Jukkasjärvi var situationen likartad.³⁹¹

4.3.5 Slutsatser om konkurrerande markanvändning i Torne lappmark

De historiska förhållandena i Torne lappmark är som framgått väl beskrivna av historiker och andra forskare. De nybyggen som anlades inom undersökningsperioden finns redovisade, liksom skattlagda fisketräsk från 1500-talets mitt. Att samer bosatta i området ägnade sig åt fiske och jakt framkommer tydligt i materialet och att särskilt fisket utgjorde ett dominerande inslag visas inte minst i tvister gentemot såväl bönder som, i ett senare skede, nybyggare.

Ett utmärkande drag för Torne lappmark är Tornedalsböndernas fjällfiske, som är belagt sedan birkarlarnas tid och som förekom i relativt stor omfattning. Torne lappmark är tillsammans med Lycksele lappmark de lappmarker där fiskefärderna företogs längst från byarna vid kusten och förhållandevis långt upp i lappmarkerna, jämfört med kustbönders fiske i de övriga lappmarkerna. Fjällfisket minskade visserligen markant redan under början av 1600-talet, men ledde till en del tvister mellan samer och bönder ännu i slutet av seklet och upphörde inte helt förrän framåt 1730-talet.

Det historiska materialet visar att fjällfisket i många fall var ett resultat av överenskommelser mellan samer och bönder. Sådana överenskommelser kan svårigen betraktas som konkurrerande inslag vid en bedömning av

³⁸⁹ A. a. s. 181

³⁹⁰ A. a. s. 200 f.

³⁹¹ A. a. s. 20

eventuellt upparbetande av urminnes hävd. Det handlar i så fall snarare om samiska upplåtelse.

Det förekom dock tvister som visar att fisket inte alltid var konfliktfritt. Tvisterna grundade sig som utgångspunkt i klagomål från samiskt håll om intrång från bönders sida.

Trots att fjällfisket alltså var förhållandevis omfattande i Torne lappmark och förekom under något längre tid där än i flera av de övriga lappmarkerna, kan det konstateras att det rör sig om ett fåtal utnyttjade fisken i det område som är i fråga. Ovanför odlingsgränsen förekom flera skattlagda fisken längs Könkämä och Muonio älvar i Karesuandoområdet samt en bit söderut. Som strax kommer att beröras var det även där den tidiga nybyggesverksamheten kom att koncentreras. Detta område utgörs i dag till största delen av privatägd mark; konkurrensen inverkar alltså inte nödvändigtvis på bedömningen av den nu undersökta, av staten direkt disponerade, marken. Även de skattlagda fisketräsk som fanns öster om Kiruna och invid Lainioälven är belägna på vad som i dag är privat mark. Därutöver förekom ett fåtal fisketräsk på av staten disponerad mark; dessa är utspridda över området. Som nämnts var det endast några enstaka fisketräsk ovanför odlingsgränsen som kvarstod i fiskeregistren i 1617 års skattelängd.

Mellan odlingsgränsen och lappmarksgränsen visar de kartläggningar som gjorts också på ett fåtal fisketräsk, med en koncentration i nordöstra delen av området. Mellan odlings- och lappmarksgränsen finns endast ett mindre område som staten direkt disponerar. Det finns därutöver flera områden under Sveaskogs disposition. Dessa marker omfattas dock inte av kommitténs uppdrag inom ramen för det första delbetänkandet utan kommer att utredas i ett senare skede. Samtliga redovisade skattlagda fisken var här belägna inom vad som i dag är privat mark.

Under samma tidsperiod som bönders fjällfiske minskade dök de första nybyggarna upp i Torne lappmark. De första nybyggarna från slutet av 1600-talet och 1700-talets första halva finns noggrant beskrivna, inte minst tack vare Arells forskning och Hackzells 1700-talsskildring.

Liksom beträffande bönders fjällfisken finns flera exempel på överenskommelser mellan skattelandsinnehavare och nybyggare. Sådana kunde innebära att nybyggaren köpte nyttigheter, däribland fiske, av

skattelandsinnehavaren, eller att de nyttjade en resurs tillsammans. Det finns dock även exempel på att nybyggen anlades mot skattelandsinnehavares vilja.

Jordbruksbebyggelsen var till största delen belägen i norr längs Könkämä och Muonio älvar. Utöver denna bebyggelsekoncentration finns på mark ovanför odlingsgränsen endast några få nybyggen förtecknade för tiden fram till år 1750. Samtliga dessa, även de längs Könkämä och Muonio älvar, ligger i områden som i dag utgörs av privatägd mark.

Vad gäller mark mellan odlingsgränsen och lappmarksgränsen finns i källmaterialet fem äldre nybyggen förtecknade, varav två anlagda av skattelandsinnehavare. Samtliga var belägna på vad som i dag är privat mark. Som nämnts finns i området endast en mindre bit statligt disponerad mark. Mark som ägs av statens bolag kommer att utredas senare.

Redan med tanke på träskfiskenas och nybyggenas antal kan slutsatsen dras att markkonkurrensen från bönders och nybyggares sida inte kan anses ha varit hävdobrytande i det område och under den tidsperiod som undersökningen gäller.

Såväl nybyggena som fisketräskan ovanför odlingsgränsen var koncentrerade till området uppe vid Könkämä och Muonio älvar och något söderut, vilket ligger i Könkämä och Lainivuoma samebyars respektive östra områden. Det rör sig om förhållandevis täta kluster som i och för sig utgör en beaktansvärd konkurrens. Dock avser konkurrensen mark som är privatägd. Den bedömning som görs är att denna konkurrens inte kan anses ha hindrat ett upparbetande av urminnes hävd på samebyarnas övriga områden inom av staten disponerad mark.

Sammanfattningsvis gör sekretariatet på grundval av det undersökta materialet följande bedömning såvitt avser det område som var Torne lappmark. De samebyar som verkar på mark under statens omedelbara disposition i området kan på goda grunder göra gällande att de har upparbetat en ensamrätt grundad på urminnes hävd till småviltsjakt och fiske under perioden fram till omkring år 1750 och att tillräcklig konkurrens för att hindra upparbetande av en hävd inte kan påvisas. Bedömningen innebär att staten bör räkna med att dessa samebyar skulle få framgång i en eventuell tvist mot staten om

ensamrätt till småviltsjakt och fiske. Dessa samebyar är Könkämä, Lainivuoma, Vittangi, Saarivuoma, Talma, Laevas och Gabna.

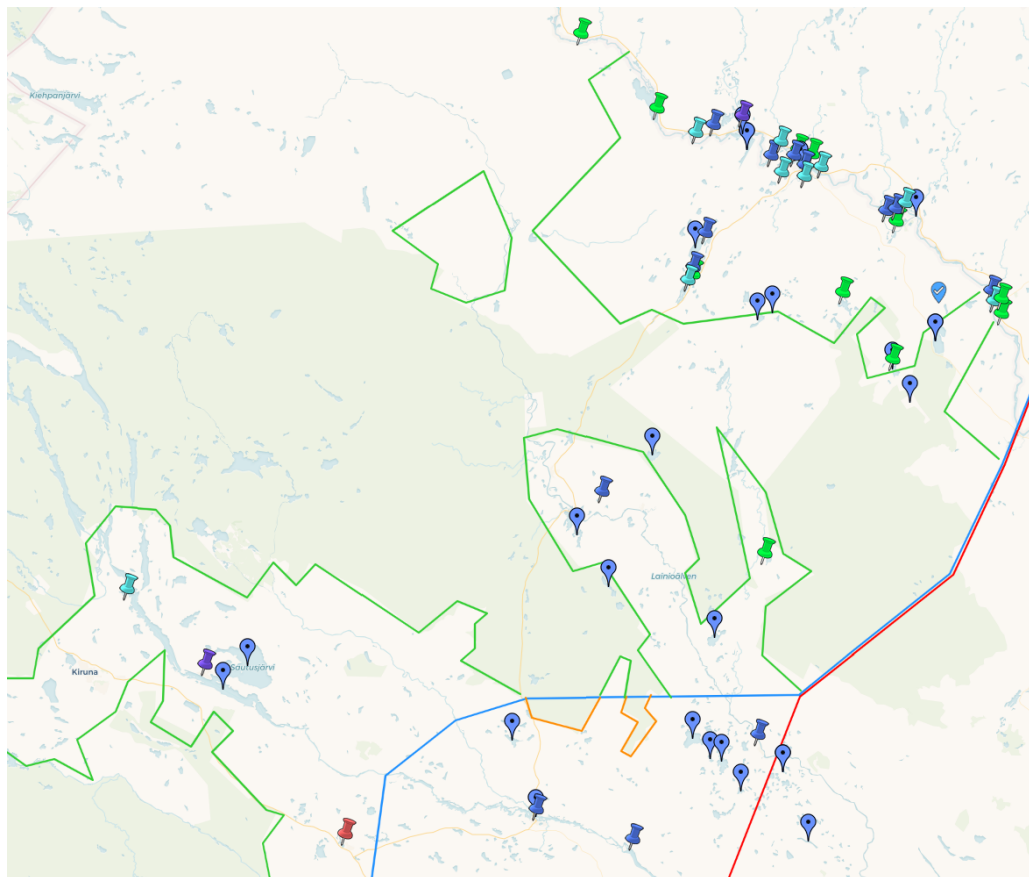

Bild från kartläggningen av markkonkurrens i Torne lappmark. De blå knappnålarna är nybyggen före 1750, de turkosa är nybyggen från 1750–1760, de gröna är nybyggen från senare än 1770, de lila är kyrkplatser, de röda är bergverk. De droppformade blå symbolerna är fisken skattlagda före 1750. Den röda linjen är lappmarksgränsen, den blå linjen är odlingsgränsen. De gröna linjerna ovanför odlingsgränsen markerar gränserna för privatägd mark, de orangea linjerna nedanför odlingsgränsen markerar gränserna för statligt ägd mark, med utgångspunkt i Jakt och fiskerättsutredningens karta om markägarförhållanden, bilaga till SOU 2005:116.

4.4 Lule lappmark

Lule lappmarks historia har beskrivits utförligt av Hultblad, Lundmark och Sköld – var och en med något olika infallsvinkel. Här finns därför ett gott underlag om den konkurrerande markanvändning som förekommit mellan samer och andra. Nybyggarverksamheten finns detaljerat beskriven, liksom de skattlagda fiskena.

4.4.1 Geografiska förhållanden

På 1500-talet bestod Lule lappmark av fyra lappbyar: Tuorpon, Sirkas, Jokkmokk och Sjukksjokk.³⁹² På Andreas Bures karta från år 1626 placeras Tuorpon vid Kalixälven, vilket inte överensstämmer med övriga historiska källor där Tuorpon låg längst i söder och gränsade mot Pite lappmark. Suchsijoki, Jokomuka, Sirkislucht och Sijte Sijtouoma placeras på kartan vid Luleälven.

Andreas Bures karta från 1626

År 1647 delades Sirkasbyn i två, varvid den norra fick namnet Kaitum.³⁹³

Jokkmokk blev lappmarkens kyrkplats år 1606. Sedan järnfyndigheten i MalMBERGET börjat exploateras i början av 1700-talet anlades också en kyrka i Gällivare, och år 1742 bröts Gällivare socken ut ur Jokkmokk. Till den nya socknen fördes Kaitumbyn och merparten av Sjukksjokk. Kaitumbyn utökades samtidigt med den sydligaste delen av Siggevaara som dittills legat helt och hållet i Torne lappmark. Dessutom överfördes nybyggena Ullatti, Keinosuando (nuvarande Nilivaara), Soutujärvi (nuvarande Skaulo och Puoltikasvaara), Killingi, Vettasjärvi, Avvakko och Moskojärvi från Torne lappmark till den nya socknen. Gränsen mellan de båda lappmarkerna har sedan dess i stort sett gått längs Kalixälven.³⁹⁴

³⁹² Hultblad, 1936, s. 16

³⁹³ A. a., s. 78

³⁹⁴ Sköld, 1992, s. 2

Kaitumbyn delades i början av 1800-talet i Norrkaitum och Sörkaitum, och i slutet av 1800-talet delades den sistnämnda i Sörkaitum och Mellanbyn.³⁹⁵

I dag motsvaras Lule lappmark av Jokkmokks och Gällivare kommuner. Fjällsamebyarna Girjas, (tidigare Norrkaitum), Baste čearru (tidigare Mellanbyn) och Unna tjerusj (tidigare Sörkaitum) har sina åretruntmarker i Gällivare kommun. Det har även Gällivare skogsameby, som disponerar den del av den gamla Sjokksjokksbyn som fördes till Gällivare.³⁹⁶ I Jokkmokks kommun har fjällsamebyarna Sirges, Jåhkågasska tjielde och Tuorpon sina åretruntmarker. Jåhkågasska tjielde bildades år 1945 genom en utbrytning ur Sirges och Tuorpon.³⁹⁷ Samma år bildades skogsamebyarna Serri (numera Slakka) och Udtja av den nordligaste respektive sydligaste delen av dåvarande Jokkmokks lappby, medan den mellersta delen undantogs från skogsrenskötsel.³⁹⁸ Både Slakka och Udtja har åretruntmarker i Jokkmokks kommun, men Udtja även i Bodens kommun, nedanför lappmarksgränsen.

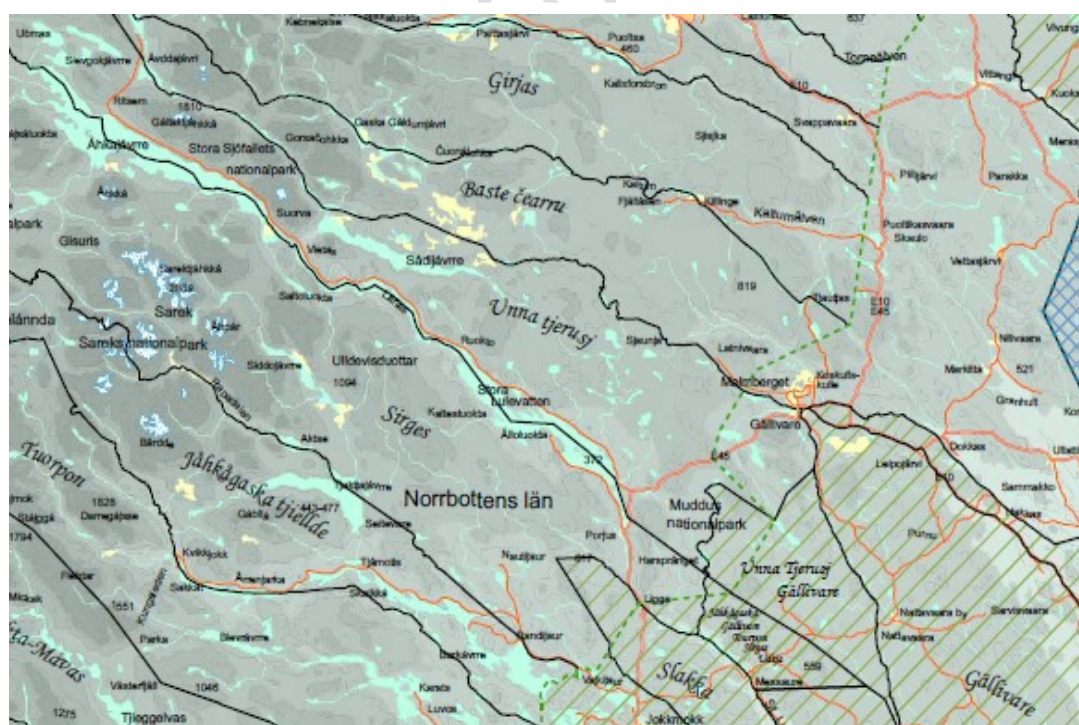

Bild från Sametingets karta över samevarna

³⁹⁵ Hultblad, 1936, s. 16, 39

³⁹⁶ A. a. s. 17 sista meningen

³⁹⁷ Manker, 1947, s. 466

³⁹⁸ A. a. s. 156

4.4.2 1500-talet fram till 1650

Liksom i flera av de andra lappmarkerna nyttjade bönderna i kustlandet tidigt, redan under medeltiden, lapska fiskevatten, ofta belägna på betydande avstånd från huvudbygden. Troligen uppförde bönderna enklare boplatser med eldstad vid fiskevattnen, såsom var fallet i Lycksele lappmark (se avsnitt 4.6), eftersom samma fiskevatten besöktes år efter år och sannolikt även tillfällen till jakt tillvaratogs. Under 1500-talets senare del upphörde dock flertalet av de långa fiskefärderna, sannolikt på grund av hård beskattning.³⁹⁹ Inget i det historiska materialet tyder på att fisketurerna gav upphov till någon verklig bosättning; de flesta upphörde hundra år innan nybyggesrörelsen kom i gång.

Ännu i början av 1600-talet var renhjordarna i Lule lappmarker små.⁴⁰⁰ Därefter skedde en snabb utveckling mot renskötsel och helnomadism; tidigare i fjällappbyarna och något senare i skogslappbyarna.

4.4.3 1650–1700

Några få nybyggen anlades i Lule lappmark under 1660-talet. År 1661 anlades smälthytta, brukshus och prästhemman i Kvikkjokk i samband med att silverutvinning påbörjades i området, samt Storbacken, som anlades för att underlätta transporter till och från gruvdriften.

Silverutvinningen kom till efter att gruvanläggningarna i Nasafjäll förstörts år 1659 och verksamheten vid Piteå silververk följaktligen hade fått avbrytas. Gruvor togs upp vid Kedkevare och Alkavare på kalfjället i nuvarande Jokkmokks kommun. Intill gruvhålen i Kedkevare byggdes en proviantbod, som till att börja med också fick fungera som raststuga åt arbetsfolket. Därefter tillkom ett större hus med rum för gruvfogden respektive arbetarna samt smedja, kolhus och bastu. Lönsamheten var hela tiden dålig. Sedan verksamheten lagts ner år 1702 förföll anläggningarna snart och driften återupptogs aldrig. Den mest bestående konsekvensen av silververket var

³⁹⁹ Sköld, 1992, s. 42. Sköld skriver att fiskefärderna upphörde, vilket vi har ändrat till att "de flesta" av fiskefärderna upphörde, eftersom vi hittat uppgifter i andra källor om några fiskerier som nyttjades av kustbönder så sent som 1738, se mer om det nedan. Belägg för att fiskena oavsett vilket var få finns för Luleå socken där Ulf Lundström publicerat en avhandling där han gått igenom fisketräskan i Luleå och Piteå socknar 1553–1567. Han har inte med några fiskerier ovanför lappmarksgränsen från den perioden i sin kartläggning, se Lundström, 1997, *Bönder och gårdar i Skellefteå socken 1539–1650*, Umeå 1997, s. 38.

⁴⁰⁰ Hultblad, 1968, s. 124

tillkomsten av byn Kvikkjokk, som utöver det nyssnämnda prästhemmanet med brukspredikant så småningom också fick egen kyrka.⁴⁰¹

Efter lappmarksplakatets utfärdande år 1673 anlades ett antal nybyggen i Lule lappmark. Dessa var Soutujärvi (nuvarande Skaulo och Puoltikasvaara), Satter, Nattavara, Mårdsel, Moskojärvi, Ullati, Skröven, Keinosuando (anlagt av lappar; sedermera Nilivaara), Neitusuanto, Purkijaur, Porsi, Kuouka, Randijaur, Tjåmotis och Vaikijaur. Flera av dessa anlades troligen av finnar eller finsktalande, bland annat Mårdsel, Porsi, Kuouka, Randijaur och Tjåmotis. Det fanns alltså ett påfallande finskt inslag bland de första nybyggarna i Lule lappmark.⁴⁰²

Hälften av de ovan nämnda nybyggena låg dock ganska snart åter öde. Av de återstående har flertalet så småningom växt ut till betydande byar. Hultblad skriver att det visserligen är omöjligt att följa alla byars tillkomsthistoria i detalj, men att flera omständigheter talar emot att byarna skulle kunna misstänkas ha en högre ålder än efter lappmarksplakatets utfärdande år 1673. I 1660 års jordebok upptas nämligen många lappar, men ingen nybyggare. Av försiktighetsskäl gör Hultblad förbehåll för att det kan vara en eller annan by i östra Gällivare som är ännu äldre.⁴⁰³ Hultblad tycks också ha feldaterat ett nybygge i området. Det nybygge som Hultblad daterat till efter år 1750, Neitusuando, tycks vara betydligt äldre än så (i Girjasdomen anges att det anlades cirka år 1680⁴⁰⁴), och har även gått under namnet Neitisniefwa.⁴⁰⁵

Hultblad går igenom varje nybyggarfamilj i Jokkmokk och Gällivare i detalj fram till år 1750. Han uppmärksammar i sin genomgång att en skogslapp vid namn Lars Rim med familj också idkade åkerbruk enligt en uppgift av år 1678. De benämndes trots detta inte som nybyggare i domboken. Hultblad frågar sig därför om fler skogslappar varit jordbrukande, men har inte hittat belägg för det i det material från 1700-talets senare del som han undersökt,

⁴⁰¹ Luleå silververk, Wikipediaartikel författad huvudsakligen av Norstedt, [Luleå silververk – Wikipedia](#) besökt den 25 februari 2022

⁴⁰² Hultblad, 1968, s. 162 och 163

⁴⁰³ Hultblad, 1940, *De första nybyggarna i Jokkmokks och Gällivare socknar*, s. 34 f., se även Sköld s. 42, hänvisar till Strand 120–122, Hoppe 88 f.

⁴⁰⁴ NJA 2020 s. 3, p. 180

⁴⁰⁵ Nybygget beskrivs kort i Andersson, *Ett bidrag till historien om byn Satter/Järämä i Lule lappmark*, 1992, s. 7 och 28.

även om han hittat exempel på att en och annan skogslapp tangerade nybyggjarlivet.⁴⁰⁶

I Stora Lule älvs dalgång begärde några nybyggare år 1689 att få slå sig ner på lappskatteland. Samerna protesterade men deras protester avvisades av rätten, som ansåg, att de sökande borde tillåtas slå sig ned, då de med sitt jordbruk och sin boskapsskötsel inte behövde hindra samerna i deras näringar. Nybyggarna skulle ”få uppbruka något laxebruk i forsen, som lapparna tillföre intet brukat”. Rättens motivering är enligt Hultblad typisk för tidens syn på lappfrågan, där lappar och nybyggare ansågs ha så olika näringsfång att anledning till tvistigheter mellan dem inte borde förekomma.⁴⁰⁷

År 1691 tilläts ytterligare två nybyggare att på samma villkor bosätta sig vid Stora Lule älv och där ”possidera land och fiskevatten”. På tinget i Jokkmokk år 1696 anhöll nybyggaren Pedersson om att få bosätta sig vid sjön Swobat, och fick tillstånd för det med förpliktelse att ”icke tillfogades dee nästomliggande Skattelappar något meen eller förfångh uppå deras Skatteägor”.⁴⁰⁸ Vid 1600-talets slut hade sex nybyggare bosatt sig vid Stora Lule älv, men år 1738 tycks bara tre av dem finnas kvar.⁴⁰⁹

Hultblad beskriver vidare nybygget Randijaur, som tillkom omkring år 1691 när nybyggaren Nilsson fick tillstånd att uppta ett boställe på ett lappskatteland där. I slutet av 1700-talet fanns två åbor där.⁴¹⁰ Hultblad beskriver också hur det år 1699 uppläts ett för tillfället öde lappskatteland vid Vaikijaur vid Lilla Lule älv till en nybyggare, som det senare inte tycktes ha blivit något av, möjligen för att nybyggaren tycks ha övergått till lappmannanäringar.⁴¹¹

Såväl Hultblad som Korpijaakko-Labba beskriver en upplåtelse av ett nybygge år 1699. Det var lapparna Nilsson, Nilsson och Andersson som kom till tinget och berättade att de efter noggrant övervägande och av fri vilja hade beslutat att låta tolken Nilsson Finne få slå sig ner på deras skatteland i Natanjarka (i Tjåmotis). Tolken fick nyttja skogar och fiskevatten

⁴⁰⁶ Hultblad, 1940, s. 37

⁴⁰⁷ A.a. s. 35 f.

⁴⁰⁸ Korpijaakko-Labba, 1994, s. 441 f.

⁴⁰⁹ Hultblad, 1940, s. 36

⁴¹⁰ A.a. s. 38

⁴¹¹ A.a. s. 36 f.

med samma rätt som de själva men var i gengäld skyldig att betala dem två riksdaler i skatt. Avtalet stadfästes av rätten med en förpliktelse om att tolken efter frihetsårens slut också skulle betala skatt för de ägor han brukade som nybyggare och ingalunda ”skyla” över denna skatt med den skatt han betalade till lapparna.⁴¹² Inte förrän i början av 1800-talet tillkom i Tjåmotis ytterligare en åbo.⁴¹³

Ända från mitten av 1600-talet lär lappräster ha bott i Jokkmokk, där ett kyrkhemman anlades.⁴¹⁴

I Gällivare socken grundades ett nybygge i Nattavaara under 1670-talets mitt av nybyggaren Mickel Ryss, som hamnade i tvist med en lapp om fiskerätten i sjön Attjekjaure, ett mål som avgjordes till nybyggarens fördel. För Suotjärvi finns belägg för ett nybygge från i vart fall år 1698.⁴¹⁵

De fjällträsk som användes av kustbönder i Luleå socken nyttjades inte på samma sätt som förr. I ett dokument från år 1647 står det om dessa att ”vid ovanbemälte träskfisken föres väl namnen på träsken in i längden, men likväl skall vara mången träsk, som ingen haver brukat på tio år, alldenstund bonden haver intet folk eller nät, där han kan fullfölja med”.⁴¹⁶ Även Göthe har beskrivit hur bristande tillgång på folk påverkade fiskeanvändningen i Lycksele lappmark, se mer om det i avsnitt 4.6. Skälen till folkbristen var sannolikt krigen som pågick under perioden 1625–1719.⁴¹⁷

4.4.4 1700–1750

Ovannämnda nybygget Vaikijaur återkom i domboksmaterialet år 1712, då en annan nybyggare nämndes där, vars sonson så småningom ärvde nybygget, och ännu i början av 1800-talet var den ende åbon på orten.⁴¹⁸

I Purkijaur brukade den ovan nämnde skogslappen Rim åker, och år 1721 nämns nybyggarna Persson och Jonsson i domboken, men när Carl von Linné besökte orten år 1732 fanns där bara en åbo. Ännu år 1800 fanns där

⁴¹² Korpjaakko-Labba, 1994, s. 442, se även Hultblad 1968, s. 319

⁴¹³ Hultblad, 1968, 1940. s. 38

⁴¹⁴ A.a. s. 38 f.

⁴¹⁵ A.a. s. 40

⁴¹⁶ Citat ur Enequist, 1937, s. 55, återgett av Bylund, 1956, s. 63

⁴¹⁷ Bylund, 1956, s. 63

⁴¹⁸ Hultblad, 1940, s. 36 f.

endast två åbor.⁴¹⁹

Killinge nybygge (som omnämns i Girjasdomen) anlades omkring år 1725. Orten kom att bli ett viktigt centrum för lappmissionen i Gällivare och var år 1742 säte för missionären. På 1740-talet tillkom ett nybygge på Gällivare kyrkplats, och ungefär samtidigt flyttade kyrkoherden in i prästgården där, som förlagts nära gruvan.⁴²⁰

I början av 1700-talet flyttades en kyrkoherde från Luleå socken till Kvikkjokk, medan en komminister stationerades i Jokkmokk. I Kvikkjokk hade redan tidigare funnits en brukspredikant. Fram till 1700-talets mitt tillkom i Jokkmokk ytterligare tre nybyggen: Stensträsk, som upptogs av lappen Andersson på hans skatteland, Juggijaur, som grundades av nybyggaren Lundius, och Vuollerim, som anlades 1756 av komministern Högling.⁴²¹

Skröven hör också till de äldsta byarna i Lule lappmark. Byn omnämns år 1733 i ett mål där gammal hävd åberopas, men benämns då Lainisjoki. I närheten av Skróven låg också nybygget ”Sattarim” eller ”Satajärv”. Från år 1730 omtalades nybygget Kilvo med nybyggaren Olsson. I Ulatti by fanns nybyggaren Grelsson år 1714, och år 1738 ytterligare två nybyggare; Ulat som sannolikt var ett lapskt namn, och Mickelsson. År 1760 fanns tre nybyggen i byn.⁴²²

Vid Vettasjoki låg nybygget Keinosuando år 1721 (sedermera flyttat till ett högre läge, nuvarande Nilivaara), och på Vettäsjarvi lappland uppgavs år 1738 att lappen Mattsson Heiva ”begynt idka landleverne”. I Moskojärvi skattades för ett nybygge år 1714. I Avvakko fanns nybyggaren Hindersson som köpte nybygget av lappen Jönsson år 1739.

Tidigare nämnda Nattavaara som anlades av nybyggaren Ryss växte ovanligt hastigt till den största byn i Lule lappmark, och år 1749 fanns där sex byamän. Vidare nämns ett nybygge i Mårdsel år 1701, då nybyggaren Andersson hamnade i tvist med några lappar som ville hindra hans fiske i

⁴¹⁹ A.a. s. 38

⁴²⁰ A.a. s. 42

⁴²¹ A.a. s. 38 f.

⁴²² A.a. s. 41 f.

Krokträsket. Han efterträddes av en nybyggare Hansson, som var ensam åbo ännu i mitten av 1700-talet.⁴²³

Efter att Hultblad redovisat alla nybyggen detaljerat beskriver han hur nybyggarna sannolikt levde sitt liv i den karga lappmarken. De inriktade sig på boskapsskötsel baserad på skogsbeten och primitiv foderfångst från myrar och lavhedar. Antalet kor per hushåll var mellan sex och tio. Åkerbruk idkades av alla nybyggare. Om jaktens betydelse vittnar den vikt man lade vid att varje nybygge hade sitt flakaland – en skogsmark där nybyggaren kunde lägga ut fångstredskap. Vildren var allmän i skogarna, men älg saknades helt. Fisket var oundgängligt för alla och torde ha gett god avkastning, särskilt i Stora och Lille Ule älv. Fiskevattnen måste dock delas med de talrika skogslapparna och med kustbönder. En del nybyggare idkade skogsrenskötsel eller höll skötesrenar i lappars vård, även om det är svårt att bedöma renskötselns betydelse för nybyggarna vid denna tid. Eftersom denna extensiva hushållning krävde stort utrymme är det inte förvånande att nybyggaren ofta kände sig besvärad av ”grannar” som bodde ett par mil från hans gård. Rivaliteten om fiskevattnen och myrslätter föranledde många tvister med andra nybyggare. Ännu vanligare var stridigheter med de kringboende skogslapparna. Anledningen till det var oftast renens benägenhet att göra skada på ängar och hö, men även bägge parters behov av flakaland, fiskevattnen och lavmark. lappmarkens ”populering” kunde sålunda endast ske på bekostnad av skogslapparna, vilka antingen tvingades att lämna sina fäderneärvda skatteländor eller att själva bli nybyggare.⁴²⁴

Hultblad har fått många av sina uppgifter från den utförliga beskrivningen av Lule lappmark som författades av kronofogden Lars Wallman under första hälften av 1700-talet. Lars Wallmans beskrivning är mycket detaljerad. Han redogör noggrant för familjerna i Lule lappmark och lägger särskild vikt vid kommunikationerna, nämligen vägar och vattendrag, och hur många dagsresor det tog att ta sig mellan olika delar av lappmarken. Avstånden mellan olika lappmarker, möjligheten (eller omöjligheten sommartid) att resa dit, och bristen på kända gränser och råmärken mellan de olika lappmarkerna beskrivs också av Wallman. ”Om fiällens längd och bredd är ogörligen att få den minsta underrättelse. Allmänningarna kan intet fås rätt på. Orsaken Allmogen föregifwer, at alla Tracter bebos” skriver Wallman – något som Hultblad i en not förklarar att detta innebär att hela Lule lappmark var

⁴²³ A.a. s. 40

⁴²⁴ A.a. s. 44

indelad i lappskatteländ som var upplåtna åt enskilda. Allmänningar – med vilket menas områden som inte var lappskatteländ – fanns inga.⁴²⁵ ”Derat at intet wisst Rå, är imillian Socknarne, och de nästgränsande Lappmarker, klagar allmogen sig ofta blifwa oroade på sine land”.⁴²⁶

Wallman beskriver också att största delen av Lule lappmarks allmoge om sommartiden är med sina renar i fjällen vid norska gränsen. Wallman går igenom de fjorton nybyggen som vid den tidpunkten fanns i lappmarken och de familjer som bodde där i tur och ordning. Några av dem hade fisken och ”ringa diurfång”, men några beskrivs som att de hade ”mycket ringa fiskewatten” eller ”intet diur- eller fogelfänge”.

Om fiskena i hela Lule lappmark skriver Wallman att ”Jinga fiskerijer äro taxerade i denna lappmark, som lappallmogen och nybyggare bruka” och redogör sedan för de fisken som bönder använder. Det är lappfisket Wuollerim som två skattebönder betalar skatt för, fisket Hwitbergsträsk, beläget inom lappmarksrå (numera utanför lappmarken i sydvästra hörnet av nuvarande Bodens kommun) som brukas av två bönder från Harads mot skatt i gäddor, samt fisket Holmträsket beläget i lappmarken som också brukas av två bönder från Harads jämte en lapp från Sjokksjokk.⁴²⁷

De djur som fångas i Lule lappmark förtecknas också noga av Wallman: ”Biörnar årligen mer och mindre men intet till stort antahl, wargar fås en del åhr mer och mindre åfwenledes till ringa antahl... Bäfrar fås i denna lappmark inga. Utrar fås mer och mindre, nogorlunda wacker, en del mycket ringa. Elg, fångas aldrig i denna lappmark” och ”Tamma renar äro till antahlet i Lappmarken mer och mindre til 20 000 stycken; Willa Renar finns ock, som efterjagas och fållas åhrligen.”⁴²⁸

Lappmarksplakaten fick inte avsedd effekt i Lule lappmark.

Nybyggerverksamheten i Kaitum lappby var som ovan beskrivits i stort sett obefintlig före år 1750 och mycket sparsam i Sjokksjokk lappby.⁴²⁹ Under 1700-talets första hälft avstannade kolonisationen i Lule lappmark nästan helt. Det är oklart varför utvecklingen blev negativ; det är dessutom inte

⁴²⁵ Lars Wallman, *Beskrifning af Luleå lappmarch i Wästerbottns lähns tredie fögderie*, 1738, avskriven av Filip Hultblad i *En lappmarksbeskrivning från år 1738*, 1942, s. 6 och 14

⁴²⁶ A. a. s. 6

⁴²⁷ A. a. s. 12 f.

⁴²⁸ A. a. s. 13 f.

⁴²⁹ Sköld, 1992, s. 137

typiskt för Lappmarken som helhet.⁴³⁰ Den stora ofreden borde snarare ha gynnat nybyggarverksamhet, i det att finnar flydde mot norr och att befrielsen från knektutskrivning, som hörde till lappmarksprivilegierna, då var särskilt lockande.⁴³¹

Ett utmärkande drag i jordbruksbebyggelsen före år 1750 var att den samlade sig vid de stora sjöarna i Lilla Luleälvs sjökedja och vid den av forsar uppfyllda delen av Stora Luleälv, medan älvens mot lappmarksgränsen belägna nedre del, trots sitt mildare klimat, inte hade lockat till sig några jordbrukare. Denna lokalisering tyder på att fisket spelade en mycket viktig roll vid valet av nybyggesplats. Än klarare framgår detta av att inte mindre än sex nybyggare på kort tid slog sig ner vid den laxrika Storluleforsen.⁴³²

När det gäller konflikter mellan samer och nybyggare behandlar studier främst tiden efter år 1750, då både nybyggen och konflikter var fler. Tidiga konflikter var enligt Sköld fler när det gällde kontakterna mellan skogssamer och nybyggare och rätten till jakt- och fiskemarker, än mellan fjällsamer och nybyggare och tvister om arealer i skogslandet nedanför fjällen. I skogslandet var renskötseln fram till mitten av 1700-talet alltför obetydlig för att förorsaka tvister, medan fisket var den främsta näringskällan. Betesmarker fanns med andra ord i överflöd i förhållande till tamrenantalet, medan det rådde knapphet om fiskevattnen.⁴³³

Sköld har vid genomgång av fisketvister i Sjukksjokk lappby funnit att framför allt den som sades erlägga skatt för sjön i fråga ansågs vara den rättmätiga brukaren. Skattesummans storlek avgjorde hur många fiskerätter man hade rätt till, vilket även gällde nybyggarna. I de sjöar som låg i gränstrakterna mellan olika lappskatteland delades vanligen fisket så att man brukade olika delar av sjön.⁴³⁴

Från 1700-talets mitt framträder enligt Hultblad allt klarare bevis på skogsrenskötsel, medan fiskets roll i tvistemålen avtar.⁴³⁵ Även Sköld konstaterar vid genomgång av tvister rörande Sjukksjokk att fisketvisterna dominerade fram till 1720, då landtvisterna blev allt vanligare, vilket han

⁴³⁰ A.a. s. 44, med hänvisning till Hultblad, 1968, s. 163–164 och Strand s. 123–126

⁴³¹ Hultblad, 1968, s. 163

⁴³² Hultblad, 1968, s. 164

⁴³³ Sköld, 1992, s. 137

⁴³⁴ A.a. s. 49

⁴³⁵ Hultblad, 1968, s. 141

menar förklaras av renskötelsens allt ökande betydelse i området.⁴³⁶ Enligt Hultblad övergick även jaktens betydelse under 1700-talet till en binäring.⁴³⁷

I sin genomgång har Sköld inte återfunnit några mål om fiske i Kaitum lappby. Detta får enligt Sköld tolkas så att fiskevattnen där var tillräckliga och att man kunde samsas om dem.⁴³⁸ Men man måste också utläsa att fisket haft en klart underordnad betydelse jämfört med Sjukksjokk lappby.⁴³⁹ Däremot är tendensen densamma i Kaitum när det gäller stridigheter om landområden, på så sätt att sådana tvister ökar i antal framåt mitten av 1700-talet.⁴⁴⁰

Jesper Larsson, docent i agrarhistoria, och Eva-Lotta Päiviö Sjaunja, agronom och forskare, har tillsammans publicerat en artikel om självförvaltning och tidigmodernt samiskt naturresursutnyttjande där de gått igenom ett stort antal rättsfall från Lule lappmark under perioden 1699 till 1780 med särskilt fokus på tvister om jakt, fiske och renskötsel.⁴⁴¹ Vid sin genomgång hittade de inga rättsfall där fiskerättigheter såldes mellan samer men däremot flera exempel där samer ärvde fiskerättigheter av varandra, på annat sätt delade upp dem inom sina familjer, eller hävdade ensamrätt med stöd av arv, urminnes hävd eller beskattning.⁴⁴²

De hittade endast ett fall, som de anger vara från år 1699, där två samer hade sålt ett fiske till en bonde i Luleå.⁴⁴³ Fisket låg i Vuollerim och har även beskrivits av forskare tidigare; sannolikt är det rätta årtalet för försäljningen 1676.⁴⁴⁴ Larsson & Päiviö Sjaunja hittade också ett exempel från år 1773 på att ett fiske delats upp säsongsvist mellan en same och en nybyggare.⁴⁴⁵ Rättsfallen om jakt var få, men de hittade ett fall från år 1741 där en nybyggare som placerat ut en vildrensfälla i östra Sjukksjokk förpliktades att

⁴³⁶ Sköld, 1992, s. 50 och s. 136

⁴³⁷ A.a. s. 31, hänvisar till Hultblad, 1944, s. 106 f.

⁴³⁸ Sköld, 1992, s. 130 f.

⁴³⁹ A.a. s. 131

⁴⁴⁰ A.a. s. 130 f.

⁴⁴¹ J. Larsson and E.-L. Päiviö Sjaunja, *Self-Governance and Sami Communities Transitions in Early Modern Natural Resource Management*, 2022, Creative Commons, s. 62–65. Verket finns tillgängligt digitalt här [Self-Governance and Sami Communities | SpringerLink](#).

⁴⁴² A.a.

⁴⁴³ A.a. s. 104, med hänvisning till HRA (1699, pp.86–89) och s. 106–108, 110

⁴⁴⁴ Hultblad, 1968, s. 325, Norstedt, 2020, s. 302. Fisket omnämns visserligen i domboken från år 1699, men det såldes redan år 1676.

⁴⁴⁵ J. Larsson and E.-L. Päiviö Sjaunja, 2022, A.a. s. 104, med hänvisning till HRA 1699, pp. 86–89 och s. 106–108, 110

ersätta ägarna till de renar som gick i fällan.⁴⁴⁶ Några rättsfall handlade om fågeljakt, där domstolen bedömde långvarig användning av fällor som ett giltigt argument av den part som gjorde gällande jakträtt på ett område.⁴⁴⁷ Lapps kattelandsinnehavarna hade enligt det undersökta materialet jakträtten på sina skatteland, både till rovdjur och annat vilt, och behövde stora områden för att kunna bedriva extensiv jakt med hjälp av olika sorters strategiskt utplacerade fällor. Ett hushåll kunde ha hundratals fällor utplacerat på sitt lapps katteland.⁴⁴⁸

På 1740-talet började järnmalm utvinnas ur Malmberget i Gällivare-trakten. Verksamheten led dock av omständliga och dyra transporter av malmen, varför den länge förblev liten. Samer anlätades för att transportera malmen med ren och ackja till lappmarksgränsen, där bönder tog vid. Malmbrytningen kunde utvecklas till fullo först sedan Malmbanan färdigställdes år 1891.⁴⁴⁹

4.4.5 1750–1800

Från cirka år 1750 ökade nybyggarnas antal raskt. Storrenskötselns genombrott i skogsområdet var alltså samtidig med nybyggarrörelsen där, och denna kan därför ses som en pådrivande faktor. Den har nämligen genom att inkräkta på skogslapparnas gamla näringsfång, fiske och jakt, tvingat dem att effektivisera sin hushållning. Möjligen kan nybyggarna även direkt ha främjat renskötseln genom att själva skaffa sig renhjordar som de vanligen lämnade i lapparnas vård som skötesrenar.⁴⁵⁰ Efter hand från 1770-talet började också domstolsbesluten i jakt- och fisketvister ibland gå samerna emot; marken uppläts allt oftare till nybyggare i takt med deras ökade arealefterfrågan.⁴⁵¹

Vid 1700-talets slut var jordbruksbebyggelsen dock fortfarande gles med stark tendens till spridning. Man vakade ängsligt över att grannar inte slog sig ner alltför nära. I Jokkmokks socken fanns enligt Hultblad totalt fyrtyotere åbor fördelade på trettioen orter. Solitärbebyggelsen dominerade fortfarande med tjugotvå orter och endast nio orter hade mer än en åbo (Jokkmokk

⁴⁴⁶ A. a. s. 135

⁴⁴⁷ A. a. s. 140

⁴⁴⁸ A. a. s. 145–148

⁴⁴⁹ Malmberget, Wikipediaartikel författad huvudsakligen av Norstedt, <https://sv.wikipedia.org/wiki/Malmberget#Malmfyndigheten>, besökt den 27 februari 2022

⁴⁵⁰ Hultblad, 1968, s. 142

⁴⁵¹ Sköld, 1992, s. 44 f. och 137

kyrkby, Juggijaur, Kuouka, Kvikkjokk, Mattisudden, Pieski, Porsi, Purkijaur och Randijaur) – av dessa hade sex orter två åbor och tre orter tre åbor. Beträffande lokaliseringen märktes den skillnaden mot tidigare, att sjöplåtarna och dödislanden, myr- och berglanden samt myrplåtån började koloniserars.⁴⁵²

Den icke gårdsbrukande lappbefolkningen decimerades efter hand. De nomadiserade skogslapparna försvann nästan helt under 1800-talet, och även fjälllapparna minskade till en bråkdel av vad de varit århundradet innan.

4.4.6 Slutsatser om konkurrerande markanvändning i Lule lappmark

Markkonkurrensen i Lule lappmark är som ovan angetts grundligt utredd av historiker. Samtliga tidiga nybyggen finns redovisade, liksom samtliga fisken som användes av kustbönder under mitten av 1500-talet och under början av 1700-talet. Som nämnts i avsnittet om lappskatteländ finns utförlig dokumentation om en stor del av lappskatteländ i området genom Skölds och Hultblads arbeten. Det historiska materialet visar genomgående och entydigt att samer sedan urminnes tider kontinuerligt har använt marken i Lule lappmark för jakt, fiske och renskötsel. Kustbönderna har också gjort fiskefärder i Lule lappmark som har inneburit en konkurrens om samernas fiske, men dessa har minskat betydligt i omfattning under 1500-talets senare del, och på 1700-talet utnyttjades endast ett litet antal fisken av kustbönder ovanför lappmarksgränsen. Några fisken ovanför odlingsgränsen som utnyttjats av kustbönder har inte kunnat identifieras.

Från 1600-talets mitt fram till år 1750 har det anlagts ett antal nybyggen i Lule lappmark, även ett fåtal ovanför odlingsgränsen, där nybyggarna i viss utsträckning konkurrerat med samerna om jakt och fiske. För några av dessa har nybyggarnas fiskerätt grundat sig på överenskommelser med samerna, men inte i samtliga fall. Nybyggena har alltså i någon mån inneburit en konkurrens med samerna om jakt och fiske, även före 1749 års lappmarksreglemente.

Att det har förekommit att samer har upplåtit jakt och fiske framgår av det ovan beskrivna domboksmaterialet, och det finns också exempel på att

⁴⁵² Hultblad, 1968, s. 170

villkor tagits in vid anläggandet av ett nybygge om att nybyggaren fick jaga eller fiska på lappskatteländ mot ersättning till skatteländets innehavare.

De nybyggen som anlagts ovanför odlingsgränsen ligger samtliga i dag i områden med privatägd mark. Detta är helt naturligt; nybyggena, i den mån de bestått, har så småningom utvecklats till byar och i några fall till tätorter – i sådana områden är det givetvis så att huvuddelen av marken är privatägd. På de områden som i dag disponeras direkt av staten har det alltså inte förekommit några nybyggen som skulle kunna hindra upparbetandet av en samisk ensamrätt till jakt och fiske av urminnes hävd.

Girjasdomen handlar om områden i Lule lappmark. I domen ansågs att två anlagda nybyggen inte kunde hindra upparbetandet av en ensamrätt för samebyn. Fler nybyggen än så har inte förekommit i någon samebys område i Lule lappmark.

Det historiska material som värderas i Girjasålet är vidare inte begränsat till Girjas samebys område utan rör fler samebyars tidiga historia. Girjas sameby låg ursprungligen i Sirkas lappby, som år 1647 delades upp i Sirkas och Kaitum lappbyar. Denna indelning bestod till år 1887 då Kaitums lappby delades i tre; nämligen Sörkaitum, Mellanbyn och Norrkaitum.

Norrkaitum är den by som år 1971 blev Girjas sameby. Den historia som ligger till grund för Girjas framgång i tvisten mot staten delar samebyn med Sörkaitum och Mellanbyn, som i dag motsvaras av samebyarna Unna tjerusj och Baste-čearru. Även Sirkas lappby har en gemensam historia med de nämnda byarna. Sirkas lappby motsvaras i dag av Sirges sameby.

De övriga samebyarna i området – Jåhkågasska tjielde, Tuorpon och delar av Slakka, Gällivare och Udtja, ligger i områden där det endast har förekommit ett fåtal utnyttjade fisken och anlagda nybyggen, vilka i dag alla ligger på betydande avstånd från den mark som disponeras direkt av staten.

På området mellan odlingsgränsen och lappmarksgränsen finns en nationalpark där Sirges sameby och Unna tjerusj har betesmarker. Dessutom finns ett område som ägs av Fortifikationsverket som ligger på Udtjas åretruntmarker och övriga byars vinterbetesmarker. Även i dessa områden saknas evidens för markkonkurrens av betydelse.

I övrigt finns ingen mark som disponeras direkt av staten enligt Jakt- och fiskerättsutredningens karta från år 2005.⁴⁵³ Däremot finns stora arealer som ägs av Sveaskog, vilka kommer att behandlas under utredningens nästa del. Någon större konkurrens om jakt och fiske än den som redovisats i Girjasmålet har det dock inte varit fråga om i någon del av Lule lappmark, bortsett från inom områden som i dag är helt privatägda.

I nationalparksområdet kan finnas fastigheter som under någon period varit i privat ägo men som sedan köpts tillbaka av staten. Hur sådan mark ska bedömas rättsligt är inte givet, eftersom det är osäkert vad den tillfälliga privatiseringen kan ha för betydelse för en upparbetad ensamrätt. Eftersom det rör sig om i sammanhanget begränsade arealer föreslår sekretariatet att marken behandlas på samma sätt som den mark som alltid varit i statlig ägo, det vill säga att ingen särskild åtskillnad görs för sådan mark i delbetänkandet.

Sammanfattningsvis gör sekretariatet på grundval av det undersökta materialet följande bedömning såvitt gäller det område som var Lule lappmark.

De samebyar som verkar på mark under statens omedelbara disposition ovanför odlingsgränsen i området kan på goda grunder göra gällande att de har upparbetat ensamrätt grundad på urminnes hävd till småviltsjakt och fiske under perioden fram till omkring år 1750 och att tillräcklig konkurrens för att hindra upparbetandet av en hävd inte kan påvisas. Bedömningen innebär att staten bör räkna med att dessa samebyar skulle få framgång i en tvist mot staten om ensamrätt till småviltsjakt och fiske. Dessa samebyar är Baste-čearru, Unna tjerusj, Sirge, Jåhkågasska Tjieldje, Tuorpon och delar av Slakka, Gällivare och Udtja.

Sekretariatet gör vidare bedömningen att även samebyarna i området mellan odlingsgräns och lappmarksgräns skulle ha framgång i en tvist mot staten om jakt- och fiskerätt på områden som står under statens omedelbara disposition, det vill säga på Fortifikationsverkets mark på Udtjas åretrunmarker och i nationalparksområdet som används av Sirges och Slakka.

⁴⁵³ Karta över markägarförhållanden, bilaga till Jakt och fiskerättsutredningens slutbetänkande SOU 2005:116

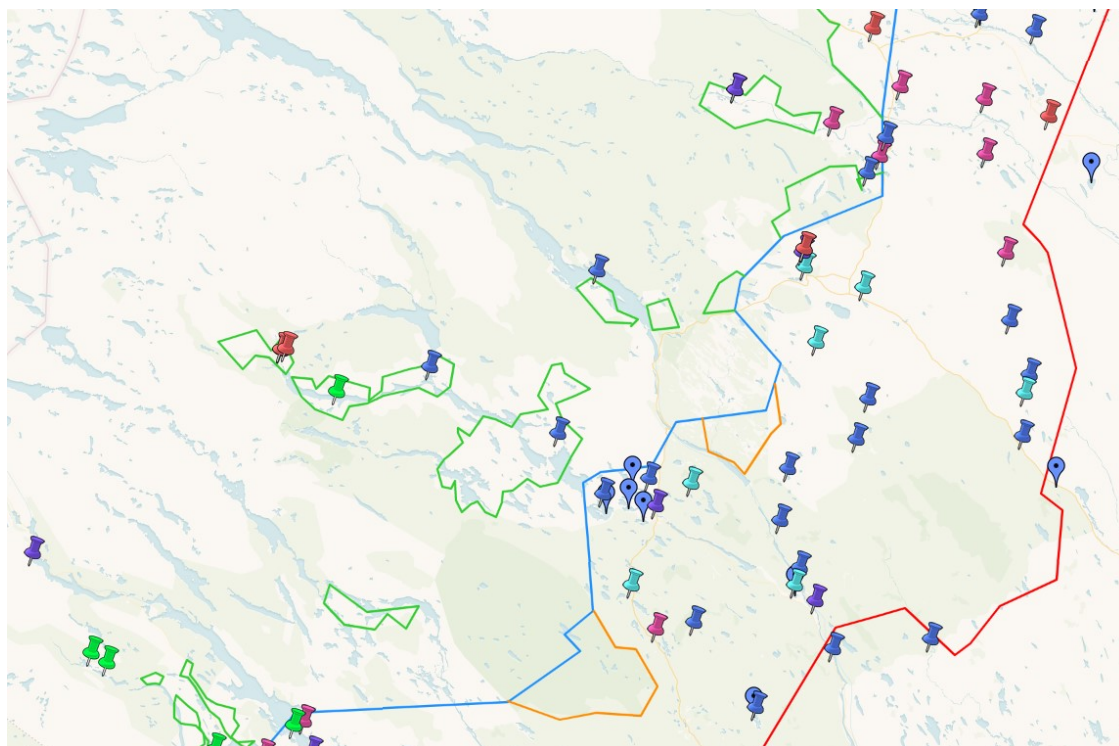

Bild från kartläggningen av markkonkurrens i Lule lappmark. De blå knappnålarna är nybyggen före 1750, de turkosa är nybyggen från 1750–1760, de gröna är nybyggen från senare än 1770, de rosa är samiska nybyggen, de lila är kyrkplatser, de röda är bergverk. De droppformade blå symbolerna är fisken skattlagda före 1750. Den röda linjen är lappmarksgränsen, den blå linjen är odlingsgränsen. De gröna linjerna ovanför odlingsgränsen markerar gränserna för privatägd mark, de orangea linjerna nedanför odlingsgränsen markerar gränserna för statligt ägd mark, med utgångspunkt i Jakt och fiskerättsutredningens karta om markägarförhållanden, bilaga till SOU 2005:116.

4.5 Pite lappmark

Hur Pite lappmark koloniserades har beskrivits utförligt av professor Erik Bylund, som forskade i kulturgeografi, i hans klassiska avhandling *Koloniseringen av Pite lappmark t.o.m. 1867* från år 1956. Den följande framställningen bygger i stora delar på uppgifter hämtade ur detta verk.

För fiskenas del finns dessutom ett gediget utredningsunderlag i form av språkvetaren Ulf Lundströms mycket detaljerade kartläggning av bönders liv i gamla Skellefteå storsocken. I den har han gått igenom ett enormt material bestående av landskapshandlingar, jordeböcker, tiondelängder, domböcker, fiskelängder, mantalslängder med mera.⁴⁵⁴ Dessutom har lokalhistorikern Åke Berggren gjort en noggrann genomgång av fjällfisken som bönder från

⁴⁵⁴ Lundström, 1997, *Bönder och gårdar i Skellefteå socken 1539–1650*

Piteå socken fiskade i. I och med detta finns uppgifter att tillgå om alla fisken som användes av kustbönder i Pite lappmark.

4.5.1 Geografiska förhållanden

På 1500-talet var Pite lappmark mycket större än i dag och omfattade även fjällområdet i nuvarande Lycksele och Åsele lappmarker, ner till Jämtland. Pite lappmark bestod då av lappbyarna Arvidsjaur, Luokta, Semisjaur och Lais, varav den sistnämnda omfattade hela fjällområdet.

När en kyrkplats inrättades i Lycksele år 1606 överfördes den södra delen av Laisbyn dit från Pite lappmark, som då fick sin nuvarande utsträckning.

På Andreas Bures karta från år 1626 placeras Arnijerfell (Arvidsjaur) vid Byskeälven, Lochtari (Luokta) och Semisjerfi (Semisjaur) vid Skellefteälven samt Laisbij (Lais) vid Vendeles T., alltså Storvindeln i nuvarande Lycksele lappmark.

Andreas Bures karta från 1626

I 1695 års jordebok återfinns förutom Arvidsjaur, Luokta och Semisjaur också Norrvästerbyn och Sörvästerbyn, som tillsammans utgjorde den del av Laisbyn som blivit kvar i Pite lappmark, samt Arjeplogs lappby.

År 1606 utsågs Arvidsjaur till lappmarkens kyrkplats. Av samtida handlingar att döma hade där även tidigare funnits ett kapell, om vilket ingenting är

känt.⁴⁵⁵ Efter att gruvbrytningen inletts i Nasafjäll anlades också en kyrkplats i Arjeplog år 1640.

År 1927 slogs Mavasvuoma (tidigare Norrvästerbyn) och den västra delen av Luokta samman till Luokta-Mávas lappby, medan Njarg (Sörvästerbyn) och Semisjaur slogs samman till Semisjaur-Njarg.⁴⁵⁶ Den östra delen av den gamla Luoktabyn hade blivit Stákke skogssameby.⁴⁵⁷ Den gamla Arvidsjaurby hade delats upp i skogssamebyarna Östra och Västra Kikkejaure, Mausjaur och Malå. Arjeplogs lappby hade en fjällsamisk och en skogssamisk del, varav den förstnämnda år 1946 blev Svaipa.⁴⁵⁸ Av den skogssamiska delen överfördes samma år de delar av Arjeplogsbyn som låg öster om Storavan till Västra Kikkejaure och Mausjaur, varvid återstoden blev Maskoure.⁴⁵⁹ Fram till 1946 fanns också Malmesjaur lappby, som delades upp mellan Östra Kikkejaure och Udtja.⁴⁶⁰

Pite lappmark utgörs historiskt av Arjeplogs och Arvidsjaur socknar. Numera består den av Arjeplogs, Arvidsjaur och Malå kommuner, eftersom Malå år 1862 bröts ut ur Arvidsjaur. Fjällsamebyarna Luokta-Mávas, Semisjaur-Njarg och Svaipa har sina åretruntmarker i Arjeplogs kommun, liksom skogssamebyarna Stákke och Maskoure. I Arvidsjaur kommun har skogssamebyn Östra Kikkejaure sina åretruntmarker, samt även Västra Kikkejaure och Mausjaur till största delen. Malå skogssameby har sina åretruntmarker huvudsakligen i Malå kommun, men till en del också i Lycksele kommun.

⁴⁵⁵ Thordsson Hjort, Daniel, 1606, Daniel Thordsson Hjorts berättelse; dat. Hornötorp den 28 April 1606". *Handlingar rörande Skandinaviens historia* vol. 29, 1858, s. 189–207

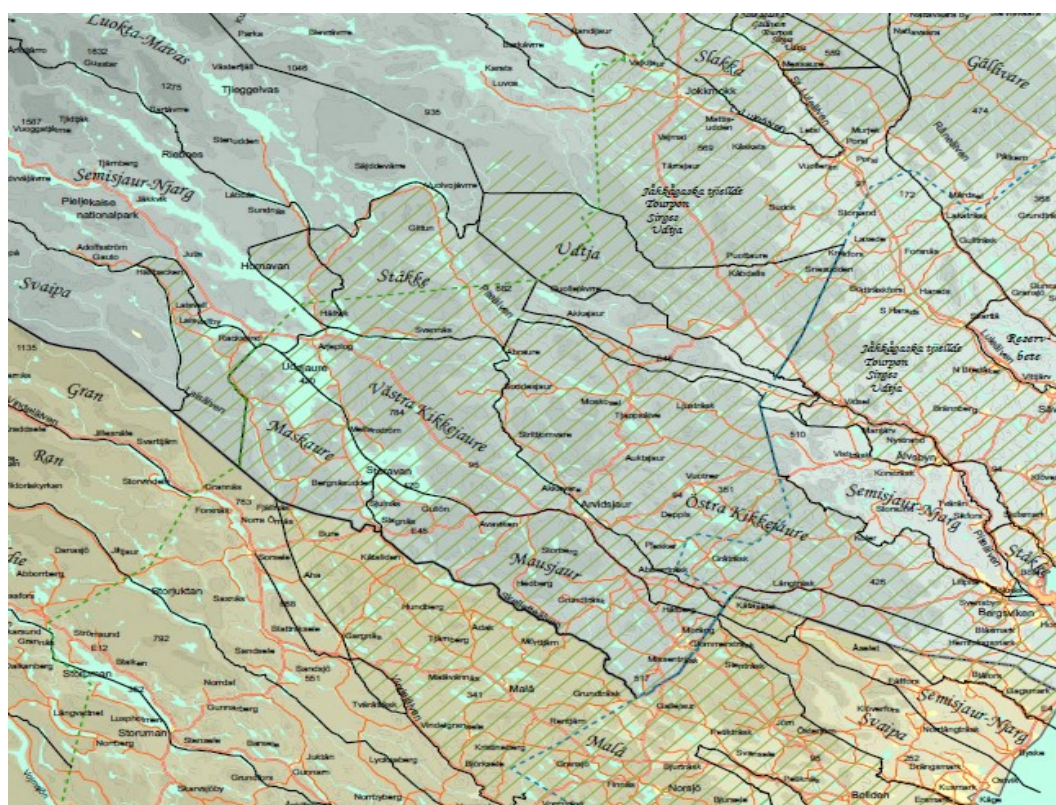
⁴⁵⁶ SOU 1936:23 Betänkande angående åtgärder för avhjälpande av de inom vissa delar av Norrbottens läns lappmark yppade missförhållanden samt rörande de kostnader som därav kunde föräntas m.m.

⁴⁵⁷ Manker, 1968, s. 86

⁴⁵⁸ Manker, 1947, s. 479

⁴⁵⁹ Manker, 1968, s. 88

⁴⁶⁰ A.a. s. 157

Området i dag på Sametingets karta

4.5.2 1500-talet fram till 1650

Lokalthistorikern Åke Berggren har gått igenom alla fjällträsk som kustbönder i Piteå socken skattade för under perioden 1553–1586, och har kunnat identifiera nästan samtliga. Sammantaget fiskade bönder från Lillpite, Sjulnäs, Roknäs, Sikfors, Visträsk, Öjebyn och Svensbyn i ett fyrtiotal sjöar, och av dessa låg det stora flertalet öster om lappmarksgränsen, alltså utanför lappmarkerna. Sex sjöar låg dock strax väster om lappmarksgränsen.⁴⁶¹ Till stor del var det samma bönder som fiskade i samma sjöar år efter år. Medelfångsten per bonde uppgick till 170 kg före torkning per år.⁴⁶²

De skattlagda fjällfiskena för gamla Skellefteå socken har beskrivits av Lundström från 1500-talet fram till år 1850. Under perioden 1553–1610 har Lundström listat varje fjällfiske med beskrivningar ur skattelängderna. Ett antal av dessa fisken ligger ovanför lappmarksgränsen, men inget ovanför odlingsgränsen. För några av dessa fisken är identifieringen osäker.

⁴⁶¹ Berggren, 1995 s. 65–67

⁴⁶² A.a. s. 70

Lundströms kartläggning av fjällträsk som nyttjas av bönder är som sagt mycket detaljerad och samtliga utnyttjade träsk redovisas i socknarna Arvidsjaur, Malå, Skellefteå, Bygdeå, Jörn, Norsjö och Burträsk. En del av dessa användes av både samer och nybyggare enligt fiskelängderna.⁴⁶³ Under den undersökta perioden minskade antalet använda fjällträsk i gamla Skellefteå socken och har under år 1617 gått tillbaka till endast sexton (bland fjällträsken låg alltså merparten nedanför lappmarksgränsen).

Dessutom har Lundström kartlagt de fisken som samer skattat för på samma noggranna vis. Denna kartläggning visar hur långt österut samerna bodde under 1500-talet, och visar kontaktpunkter mellan kustens bönder och inlandets samer. Men sjöarna är svåra att med säkerhet placera – dels på grund av det undersökta områdets storlek, dels på grund av att registren tycks utgå från översättningar till svenska av samiska sjönamn eller förvanskningar av de samiska namnen, skriver Lundström.⁴⁶⁴

Bylund skriver att kustbönders fiske i så kallade fisketräsk förekom i mindre mån i Pite lappmark än på andra håll och att det inte var fråga om något särskilt långt inträngande i Pite lappmark, som kustbönderna företagit.⁴⁶⁵ Detta stämmer alltså väl överens med vad Lundström och Berggren beskrivit.

Bylund noterar att enligt fiskeregistren från 1500-talets mitt var Kokträsk, Vågträsk, Malåträsk och Skeppträsk de fjällträsk som låg längst i väster i Pite lappmark; samtliga dessa i nuvarande Malå socken på ett avstånd av omkring sex mil från närmaste byn Norsjö.

Baktsjaur, Sand- och Järvträsk var belägna ungefär lika långt bort.

Sandträsk utnyttjades av en bonde i Tjärn; denne hade följaktligen åtta mil fågelvägen till sitt fiskevatten. Gråträsk nedanför lappmarksgränsen och Pjesker och Östra Kikkejaur strax innanför denna skattades för av bönder i Blåsmark, Roknäs och Lillpite på nio mils avstånd.

⁴⁶³ Lundström, 1997, s. LIV-LXXX

⁴⁶⁴ A. a. s. LX f.

⁴⁶⁵ Bylund s. 61 f. med hänvisningar

I fiskeregistret år 1553 upptas även Nile Jerffuitt och Kedge Jerff, vilka troligen är Njallejaur och Tjäggejaur (eller Städdjejaur) i Arvidsjaurns socken på en dryg mils respektive tre kilometers avstånd från lappmarksgränsen.⁴⁶⁶

Den senare delen av 1500-talet karaktäriseras enligt Bylund av en allmän flykt från de längst bort belägna fiskevattnen. Flertalet fjällträsk i Pite lappmark ströks ur kustlandets fiskeregister, och i början av 1600-talet tycks endast Östra Kikkejaur och Pjesker i Arvidsjaurns socken med säkerhet ha nyttjats.⁴⁶⁷

Någon egentlig nybyggesverksamhet fanns inte i Pite lappmark förrän på 1700-talet. I samband med driften av Nasafjälls silververk, år 1635–1658, kom emellertid män från kustsocknarna och arbetade med gruvbrytningen.⁴⁶⁸ Bruksrörelsen spelade dock en mindre roll för bebyggelsens uppkomst och fortbestånd i Pite, jämfört med bruksrörelsen i andra lappmarker. Den bebyggelse som kom till under bruksdriften i Nasafjäll övergavs sedan arbetet vid gruvan hade upphört.⁴⁶⁹

I Pite lappmark skedde heller inte någon finsk inflyttning på samma sätt som norr och söder om denna lappmark. De enstaka tidiga finska nybyggare som fanns drog sig tillbaka efter att Nasafjällsdriften upphört. Bylund kallar bebyggelsen i anslutning till silvergruvan för en momentan 1600-talsbebyggelse som var osjälvständigt beroende av gruvdriften.⁴⁷⁰

Gruvverksamheten föranledde dock att kyrkan i Arjeplog uppfördes år 1641. Det främsta skälet till val av plats torde ha varit läget mellan de stora sjöarna Hornavan och Uddjaure, där gruvans transportleder gick såväl sommar som vinter.⁴⁷¹

I den västligaste delen av Pite lappmark byggdes även en kyrka vid smälthyttan i Silbojokk i början av 1640-talet. Kyrkan brändes ned i samband med att bruket förstördes av dansk-norska styrkor år 1659, men kyrkoherden bodde kvar och gudstjänster hölls för samerna i ett av brukshusen tills en ny kyrka byggdes upp år 1691. När kyrkan i Silbojokk återigen brunnit ned år

⁴⁶⁶ A.a. s. 61 f, med hänvisning i delar till Westin, 1953

⁴⁶⁷ A.a. s. 62, med hänvisning till Westin, 1953

⁴⁶⁸ Gruvan drevs även under perioden 1770–1810.

⁴⁶⁹ A.a. s. 138 f.

⁴⁷⁰ A.a. s. 71

⁴⁷¹ Norstedt, 2016, s. 829

1747 kom det nya kapellet i stället att byggas vid övre delen av Hornavan där det var god tillgång på timmerskog. Detta blev Lövmokks kapell som uppfördes året därpå och år 1885 flyttades till Jäkkvik.⁴⁷²

4.5.3 1650–1700

Under 1600-talet och början av 1700-talet fanns inte något befolkningsöverskott i kustlandet, som hade kunnat rekrytera nybyggare till Pite lappmark. Under perioden kan man i stället konstatera en vikande eller i stort sett konstant befolkningsnumerär i kustlandet. Följden blev att många gårdar lades öde och att nära hälften av åkerjorden på vissa håll låg obrukad.

Skälen för befolkningsutvecklingen utgjordes sannolikt av krigsperioden år 1625–1719. Knektutskrivningarna innebar en allvarlig avtappning av befolkningsunderlaget i kustbygden. Särskilt väl styrkt är tillbakagången under 1670-talets krig och Stora nordiska krigets år. År 1827 skriver kyrkohistorikern Holmström: ”De härjande krigen, under Konungarne Carl XII:s och Fredrik I:s regeringar, borttogo så mycket folk å nedra landsbygden samt lemnade de kvarblivna, efter fredernas avslutande, så goda tillfällen att tillträda öde hemman, att föga någon behövde flytta till Lappmarken”.⁴⁷³

4.5.4 1700–1750

Bylund skriver att kustbönderna framåt mitten av 1700-talet helt och hållet hade upphört att fiska i Pite lappmark. Således heter det i en lappmarksbeskrivning från år 1738 att inga ”särskildt skattlagde eller taxerade fiskerier” finns i denna lappmark, där ”bönderna ifrån bebyggda landet intet fiske” idkar.⁴⁷⁴ Uppgiften bekräftas även av Lundströms forskning. När lappmarksgränsen bestämdes år 1751 hade inte Skellefteå socken några fjällträsk i lappmarken, varför gränsläggningen gick utan problem, förklarar Lundström. Detta skilde sig alltså från gamla Umeå socken som fortfarande hade många fjällträsk i lappmarken vilket orsakade besvärligheter vid gränsdragningen.⁴⁷⁵

Från 1730-talet kan man tydligt skönja en återhämtning i befolkningstillväxten efter krigens verkningar och en stigande tendens i fråga

⁴⁷² A.a. s. 834

⁴⁷³ Holmström, 1829, s. 111, återgett av Bylund, 1956, s. 63

⁴⁷⁴ A.a. s. 61 f., med hänvisningar

⁴⁷⁵ Lundström, 1997, s. LXVIII f.

om gårdarnas antal; jordbruksbebyggelsen började definitivt att breda ut sig.⁴⁷⁶

Vid mitten av 1700-talet hade nybyggerverksamheten dock nått betydligt längre såväl i Umeå som Åsele lappmarker, än i lappmarkerna norr om Piteå. Pite lappmark utgjorde vid denna tid vad Bylund kallar ”ett ganska märkligt bebyggelsevakuum”.⁴⁷⁷ Vid denna tidpunkt fanns nämligen bara tre nybyggen i Pite lappmark, som samtliga låg i Arjeplogs socken och var anlagda av lappar.⁴⁷⁸ Det äldsta nybygget i Arjeplogs socken, Kasker, daterar sig tillbaka i tiden till 1700-talets första år. Även de andra två tycks ha tillkommit före år 1750.⁴⁷⁹

Därutöver var kyrkplatsen i Arjeplog som nämnts tidigt bebodd av präst och klockare. Att dessa utgjorde viss markkonkurrens visar en tvist från 1740-talet rörande slättermarkerna vid Rackträsk, söder om Arjeplog, som tilldömdes prästbordet. Den same som skattade för området hade då själv skördat slättermarkerna, eftersom han hade skaffat kreatur, men kyrkoherden Johan Læstadius hävdade att dessa ängar hade legat under prästbordet så länge kyrkan hade funnits i Arjeplog. Rätten gick på kyrkans linje och kyrkoherden fick formell rätt till slättermarkerna vid Rackträsk.⁴⁸⁰

Bylund frågar sig varför Pite lappmark, och särskilt Arvidsjaurs socken, visade sig mindre attraktiv för kolonisation än de andra lappmarkerna. En delförklaring som framhållits av historiker är att Pite lappmark var den minst lockande lappmarken ur kolonisationssynpunkt, eftersom det var den svår-tillgängligaste, förklarar Bylund. Pite, Byske och Skellefte älvar var nämligen mycket dåliga kommunikationsleder. Med sina forsar och fall redan i kustlandets övre delar gjorde de båtfärder inåt Lappland omöjliga.⁴⁸¹ Och de vägar som fanns, främst Nasafjällsvägarna, var bristfälliga. Nasafjällsvägarna förföll för övrigt snabbt efter att gruvdriften upphört år 1659.⁴⁸²

⁴⁷⁶ Bylund, 1956, s. 64

⁴⁷⁷ A.a. s. 50 och s. 3

⁴⁷⁸ A.a. s. 3

⁴⁷⁹ A.a. s. 72

⁴⁸⁰ Norstedt, 2016, s. 839 med hänvisning till Arjeplogs socken. Prästbord och prästgårdar, ENA 25:50:5, Foark, s. 371–374

⁴⁸¹ I de la Motrayes reseskildring, 1711–1725, tryckt 1988, s. 257, beskriver kyrkoherden i Gamla Piteå att det är svårt och kanske omöjligt att ta sig upp i lappmarken, eftersom man inte kan ro uppför älven mer än tre eller fyra mil.

⁴⁸² Bylund, 1956, 57 f., med hänvisningar

4.5.5 1750–1800

Några skattlagda fisken utnyttjade av kustbönder fanns som ovan nämnts inte längre i Pite lappmark efter år 1738. Fiskandet återupptogs inte heller senare, vilket framgår dels av att bönderna inte gjorde anspråk på fiskerättigheter ovanför lappmarksgränsen vid gränsdragningen år 1751, dels av en undersökning av Lundström där han gått igenom fjällträskfiskena som nyttjades av bönder i Skellefteå socken år 1820. Samtliga dessa låg även då nedanför lappmarksgränsen.⁴⁸³

När nybyggerverksamheten i Pite lappmark väl kom i gång skilde sig Arjeplogsområdet från Arvidsjaurområdet. Kolonisationen i Arjeplog skedde ”internt” utan samband med de flyttningsrörelser som riktades mot lappmarken från kustlandet efter 1700-talets mitt.⁴⁸⁴ Åtskilliga av nybyggarsläktena i Arjeplog härstammade från präster och klockare vid kyrkplatsen i Arjeplog, som var kontinuerligt bebodd sedan år 1641.⁴⁸⁵ Därutöver handlade det främst om samiska nybyggare samt ett fåtal inflyttade bruksarbetare.⁴⁸⁶

Arvidsjaur bebyggdes däremot genom inflyttning från kustbygden, i vart fall påbörjades nybyggerverksamheten så. De två första nybyggena i Arvidsjaur socken, Glommerträsk och Pjesker, kom till genom inflyttning av andra än lappar åren 1757 respektive 1759, och grundlades med rätt till de förmåner och enligt den praktiska procedurordning som hade kodifierats i 1749 års lappmarksreglemente, skriver Bylund.⁴⁸⁷

Arvidsjaur-nybyggarna rekryterades bland sådana yrkesutövare i kustlandet, som inte kunde rubriceras som jordbrukare i egentlig mening, utan i stället bland soldater och andra, som ofta betecknades som ”löst folk”. Faktiskt dominerades den första fasen av pionjärflyttning till lappmarken fram till år 1810 av de på en eller annan grund avskedade soldaterna, som inte kunde skaffa sig en egen jordbit i hembyn.⁴⁸⁸

⁴⁸³ Lundström, 2008, s. 157

⁴⁸⁴ Bylund, 1956, s. 85

⁴⁸⁵ A. a. s. 89

⁴⁸⁶ A. a. s. 202

⁴⁸⁷ A. a. s. 85

⁴⁸⁸ A. a. s. 202

Av det historiska materialet framgår att det ofta förekom konflikter om markanvändning mellan samer och icke-samer. Bylund beskriver hur häradsrätten i Arvidsjaur år 1756 fick ta emot klagomål från lapparna över svårt intrång, som kustbönderna tillfogat dem genom jakt och fiske i lappmarken. Lappallmogen menade att de borde ”fredas från allt intrång på de inom Lappmarksrådet liggande land och fiskerätt”. Häradsrätten höll med lapparna och bestämde dryga böter för dem, som gjorde intrång på lappmark.⁴⁸⁹ Överraskande nog fick nybygget i Glommersträsk, det första nybygget i Arvidsjaur socken, anläggas redan året efter detta utslag av häradsrätten utan att lapparna allvarligt protesterade. Bylunds förklaring till detta är att lapparna såsom goda realpolitiker hade insett det lönlösa i att streta emot utvecklingen. Det gällde för dem att ta det minst onda av de möjliga olika alternativen. Det vore bättre att få bofasta svenskar på bestämda platser, där man visste var man hade dem, än att låta dem ströva omkring var som helst i markerna på jakt- och fiskefärder. Bofasta svenskar skulle man kanske till och med kunna dra nytta av.⁴⁹⁰

När Bylund studerat insyningsprotokollen för nybyggena noterar han att lapparna sällan motsatte sig själva anläggningen av ett nybygge, men å andra sidan var mycket måna om att få sina renbetes- och fiskerättigheter hävdade och nybyggarnas motsvarande rättigheter samtidigt noggrant begränsade.⁴⁹¹ Så länge nybyggarna inte slog sig ner vid fiskrika sjöar utan i stället började bebygga till exempel en lid och där inrikta sig på jordbruk, förblev förhållandet mellan nybyggare och lappar gott. Svensk bosättning vid fiskrika vatten eller i omedelbar närhet till någon lappvall utlöste däremot nästan alltid svåra stridigheter.⁴⁹² Detta visar fiskets centrala betydelse för försörjningen.

Bylund har noterat cirka hundra exempel på fiskekonflikter mellan lappar och andra i det undersökta domboksmaterialet. Han redogör särskilt för en långdragen tvist mellan nybyggare vid Lappträsket (nuvarande byn Moräng) och deras lappgrannar på skattelandet Lappträsk eller Tjaktjeaur. Lappträsklappen Per Larsson hade själv försökt anlägga ett nybygge på sitt skatteland men misslyckats, och bevittnade några år senare, år 1769, hur en

⁴⁸⁹ Dmb Ajaur 27/1, 1756, HLA, återgett av Bylund, 1956, s. 228 – det här var alltså efter att lappmarksgränsen dragits, vilken som ovan nämnt syftade till att reglera markanvändningen i Lappmarken.

⁴⁹⁰ Bylund, 1956, s. 228

⁴⁹¹ A. a. s. 229

⁴⁹² A. a. Stridigheter uppkom till exempel vid de fiskrika sjöarna Pjesker, Hebbbersträsk, Myrträsk, Sandträsk, Järvträsk m.fl.

kustbo fick anlägga sitt nybygge nära hans eget huvudviste. Han bestred kustbons rätt att slå sig ner i Lappträsk, men häradsrättens utslag gick honom emot, frånsatt den reservationen att nykomlingen ”antydde att i fiskande och djurfång ej tränga lappen Per Larsson... eller sådant vidare än till husbehov nyttja”. Redan ett år senare anlades ytterligare ett nybygge vid Lappträsklapparnas gamla fisketräsk. Samma år, 1770, klagade också lapparna vid tinget över att den förste nybyggaren gjort intrång på deras fiske. Häradsrätten konstaterade att så verkligen måste ha varit fallet, och bestämde att nybyggaren måste låta sig nöja med ett notvarp i Lappträsket nedanför nybygget, under hänvisning till att nybyggaren endast hade rätt till fiske för husbehov.⁴⁹³

Twisten fortsatte i flera år, efter att nybyggarna i Lappträsket byggde en kvarn i Lappträskbäcken som förstörde fisket för Lappträsklapparna. Häradsrätten meddelade i ett utslag att kvarnen skulle rivas, men detta verkställdes inte av nybyggarna, varför Lappträsklapparna fick stämma dem igen. Nybyggarna värdjade då till kungens befallningshavande om att få slippa riva kvarnen. En utredning gjordes av kronofogden och en extra synenämnd besiktade kvarnen och förordade att den skulle stå kvar. Häradsrätten gick emellertid helt på lapparnas linje och förklarade att den extra synenämnden var jävig, eftersom den var sammansatt av nybyggare från Glommerträsk och Myrträsk. Rätten fann nybyggarna skyldiga på alla väsentliga punkter i anklagelseakten och fällde dem följaktligen såsom ansvariga till dryga böter.⁴⁹⁴

Bylund sammanfattar sin undersökning av tvister med att häradsrätterna regelmässigt skyddade lapparnas fiskerätt framför nybyggarnas mer begränsade fiskerätt för husbehov; ”emedan fiskebruk är Lappmäns, men ej Nybyggarens näring”. När isolerade fisketvister anhängiggjordes vid häradsrätten fick lapparna i allmänhet sina rättskrav väl tillgodosedda. Vid sina studier av tingsprotokollen från år 1770–1774 får Bylund intrycket av att häradsrätten med stor omsorg försökte vårda sig om lapparnas rättigheter, en omsorg som ibland förefaller ha sin djupaste upprinnelse i en tanke på att

⁴⁹³ Dmb Ajaur 1769, fol. 464 ff, vol. 44, RA, återgett av Bylund, 1956, s. 231 f.

⁴⁹⁴ A. a. s. 232 f. Under åren därefter fortsatte nybyggarna att vägra ta bort kvarnen och KB:s specialombud i lappmarkerna antecknade att skattelappen gått med på kvarnbygget; något som skattelappen kraftigt bestred vid häradsrätten. Häradsrätten hade inte informerats om KB:s åtgärder och kände sig säkert desavouerad. Rätten sköt upp tvistens avgörande och följden blev så småningom att hela frågan begravdes; nybyggarnas kvarn fick stå kvar och lapparna ställdes inför fait accompli, se s. 234.

så mycket som möjligt kompensera lapparna för att andra över huvud taget släppts in på deras skatteland.⁴⁹⁵

När emellertid i slutet av 1700-talet och i början av 1800-talet bevattning genom uppdamning eller uppgrävning av sjöar trädde i förgrunden, blev detta orsaken till allvarigare konflikter, eftersom fisket i många fall direkt offrades. Trots detta gick myndigheterna emot lapparna i de allra flesta sådana fiskemål. Bylund går igenom flera exempel på sådana tvister i Arvidsjaurs socken, närmare bestämt i Lappträsket, Boksel, Apejaur och Pjesker.⁴⁹⁶

Med andra ord – när det kom att handla om en avvägning mot nybyggarens jordbruksintressen sattes regelmässigt jordbrukets intressen främst, varvid lappska fiskerättigheter fick vika.⁴⁹⁷ För de lappar som var närmast berörda av denna utveckling, blev situationen ganska prekär. De uppmanades till exempel att utöva sitt fiske på andra håll inom skattelandet, men det var sannerligen inte alltid så lätt för dem att hitta en fiskrik sjö, där de fick vara ifred för nybyggesanläggningar. Dessvärre för dem blev de också i mycket hög grad tvingade att flytta, på grund av att fisket verkligen försämrades kraftigt genom åtgärderna från nybyggarnas sida.⁴⁹⁸ Men i isolerade fisketvister drog däremot lapparna alltjämt det längsta strået. När en fisketvist verkligen gällde uteslutande fisket och inte något jordbruksintresse fördes fram från nybyggerhåll, då betraktades lapparnas krav mindre ur näringspolitisk synpunkt än ur strängt juridisk av de dömande och decisiva myndigheterna med den följd, att lapparna hade större framgång.⁴⁹⁹

I Arjeplogs socken är bilden av fisketvisterna något annorlunda. Bylund har endast kunnat notera tolv fisketvister mellan nybyggare och lappar under samma undersökningsperiod. I de flesta fallen handlade tvisten enbart om fiske, varvid lapparnas rätt alltid tillgodosågs på samma gång som nybyggarens, oftast på så sätt, att nybyggare och lapp fick fiska tillsammans i samma vatten. Detta var typiskt för Arjeplog; även nybyggarna var ju där i stor utsträckning lappskattelandsinnehavare och striden om fiskevattnen

⁴⁹⁵ Bylund, 1956, s. 233

⁴⁹⁶ A. a. s. 234–243

⁴⁹⁷ A. a. s. 261 f.

⁴⁹⁸ A. a. s. 236

⁴⁹⁹ A. a. s. 235 och s. 243

skärptes därför inte av motsatsförhållandet nybyggare-lapp på samma sätt som i Arvidsjaur.⁵⁰⁰

4.5.6 Slutsatser om konkurrerande markanvändning i Pite lappmark

För Pite lappmark är markanvändningsförhållandena noggrant beskrivna av flera historiker. Noterbart är att den konkurrerande markanvändningen i Pite lappmark varit betydligt mer begränsad än i övriga lappmarker, både när det gäller nybyggen och kustbönders fiske. Det har inte funnits någon konkurrerande nybyggesverksamheten att tala om före år 1750 – de tre nybyggen som fanns var anlagda av lapps kattelandsinnehavare. Därutöver kan nämnas kyrkplatserna i Arjeplog och Arvidsjaur, bebodda av präst och klockare från 1640- respektive 1730-tal. Kustböndernas fiske sträckte sig aldrig långt in i Lappmarken och uppvisade en kraftig tillbakagång redan under början av 1600-talet.

Sannolikt berodde en stor del av den bristande konkurrensen, enligt vad som redovisats ovan, på svårigheterna att ta sig till Pite lappmark. Att där tidigt fanns ett samiskt långvarigt bruk av marken för renskötsel, jakt och fiske är uppenbart. I stora delar av Pite lappmark är dessutom den nybyggesverksamhet som ändå skett av samiskt ursprung; det vill säga nybyggena har anlagts av samer på deras egna skatteland.

Eftersom det funnits så få nybyggen före år 1750, har det inte förekommit särskilt många tvister mellan samer och nybyggare förrän under den senare delen av 1700-talet. I Arjeplogs socken där nybyggarna ofta var samiska var tvisterna färre än i Arvidsjaur socken. Av de tvister som undersökts för Arvidsjaur socken framgår att häradsrätten värnade om de samiska rättigheter till jakt och fiske som framgick av lappmarksplakatet, men att å andra sidan samiska fiskerättigheter ibland fick vika för nybyggarnas krav på utdikningar och kvarnbyggen, det vill säga de krav de framställde för sitt jordbruks skull.

Samtliga nybyggen som finns ovanför odlingsgränsen i Pite lappmark är sådana som anlades efter år 1760. Några skattlagda fisken fanns inte ovanför odlingsgränsen, och inte heller har några andra fisken identifierats som kustbönder påstått sig ha nyttjat så långt västerut.

⁵⁰⁰ A.a. s. 245

Sammanfattningsvis gör sekretariatet på grundval av det undersökta materialet följande bedömning såvitt gäller det område som var Pite lappmark. De samebyar som verkar på mark under statens omedelbara disposition ovanför odlingsgränsen i området kan på goda grunder göra gällande att de har upparbetat ensamrätt grundad på urminnes hävd till småviltsjakt och fiske under perioden fram till omkring år 1750 och att tillräcklig hävdbrytande konkurrens inte kan påvisas. Bedömningen innebär att staten bör räkna med att dessa samebyar skulle få framgång i en tvist mot staten om ensamrätt till småviltsjakt och fiske. Dessa samebyar är Svaipa, Semisjaur-Njarg, Luokta-Mávas och delar av Stákke och Maskaure.

När det gäller området mellan odlingsgräns och lappmarksgräns i Pite lappmark finns ingen mark under statens omedelbara disposition förutom ett jämförelsevis litet område sydost om tätorten Arvidsjaur som ägs av Fortifikationsverket. I det området har dock renskötselrätten upphävts.⁵⁰¹I övrigt finns ingen mark under statens omedelbara disposition mellan lappmarksgräns och odlingsgräns i Pite lappmark, men däremot stora områden som ägs av Sveaskog. Dessa kommer att utredas senare.

⁵⁰¹ Mål F 68-76 Luleå tingsrätt, dom meddelad 1988-08-29, regeringens beslut 1975-12-18

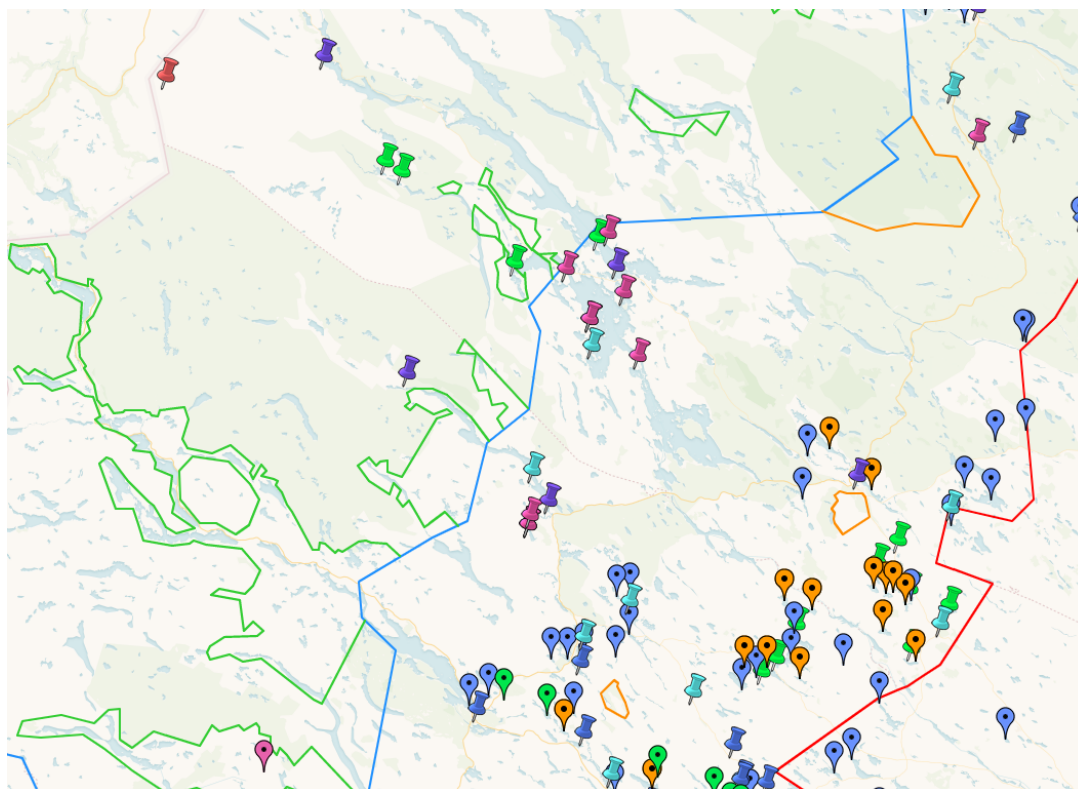

Bild från kartläggningen av markkonkurrens i Pite lappmark. De blå knappålarna är nybyggen före 1750, de turkosa är nybyggen från 1750–1760, de gröna är nybyggen från senare än 1770, de rosa är samiska nybyggen, de lila är kyrkplatser, de röda är bergverk. De droppformade blå symbolerna är fisken skattlagda före 1750, de orangea är fisken skattlagda före 1750 men där vi vet att skattläggningen upphört, de gröna är hävdade men inte skattlagda fiskevatten, de rosa är pärlfisken. Den röda linjen är lappmarksgränsen, den blå linjen är odlingsgränsen. De gröna linjerna ovanför odlingsgränsen markerar gränserna för privatägd mark, de orangea linjerna nedanför odlingsgränsen markerar gränserna för statligt ägd mark, med utgångspunkt i Jakt och fiskerättsutredningens karta om markägarförhållanden, bilaga till SOU 2005:116.

4.6 Lycksele lappmark

Lycksele lappmarks historiska förhållanden beskrivs detaljerat i historikern Gustaf Göthes nästan 500-sidiga avhandling *Om Umeå lappmarks svenska kolonisation från mitten av 1500-talet till omkring 1750*⁵⁰² (Ume lappmark är det gamla namnet för detta område, men det ändrades successivt till Lycksele lappmark efter att Lycksele anlagts år 1606). Det finns därmed ett robust utredningsunderlag för hela Lycksele lappmark, där de fisken som utnyttjats av kustbönder och samtliga nybyggen går igenom mycket detaljerat, genom bland annat beskrivningar av innehållet i domböcker och jordeböcker samt underlag från landshövdingeämbetet och Kungl. Maj:t.

⁵⁰² Uppsala, 1929, finns att läsa digitalt på www.diva-portal.org

4.6.1 Geografiska förhållanden

På 1500-talet var Ume lappmark betydligt mindre än nuvarande Lycksele lappmark. Den bestod av en enda lappby, Umbyn, som i stort sett motsvarade dagens Lycksele och Storumans kommuner nedanför Tärna.

När kyrkplatsen i Lycksele skulle anläggas år 1606, då som samlingsplats för samerna i både Ume och Ångermanna lappmarker, visade sig befolkningsunderlaget vara för litet. Därför överfördes den södra delen av Laisbyn, som dittills hade hört till Pite lappmark, till Ume lappmark. Laisbyn delades snart upp i Granbyn, ungefär motsvarande dagens Sorsele kommun från Ammarnäsfjällen och österut, Ranbyn, den västligaste delen av Sorsele kommun samt delar av Tärna i Storumans kommun, samt Vapstbyn, från Umeälvens översta delar ner till Jämtland.

Från Andreas Bures karta från 1626.

År 1663 överfördes den del av Vapstbyn som låg söder om Vapstälven till Åsele lappmark, och Lycksele lappmark fick sin nuvarande utsträckning. I Lycksele lappmark upptogs i 1695 års jordebok således byarna Ranbyn, Granbyn, Umbyn och Vapsten.⁵⁰³

⁵⁰³ Holmbäck, SOU 1922:10, s. 21

I dag omfattar Lycksele lappmark Lycksele, Sorsele och Storumans kommuner i södra Lappland. Där finns Grans och Rans samebyar, som har sina åretruntmarker i Sorsele kommun, samt Ubmeje tjeälddie och Vapsten, som har sina åretruntmarker i Storumans kommun. Malå skogssameby, vars marker huvudsakligen ligger i Malå kommun i Pite lappmark, har också områden i Lycksele kommun.

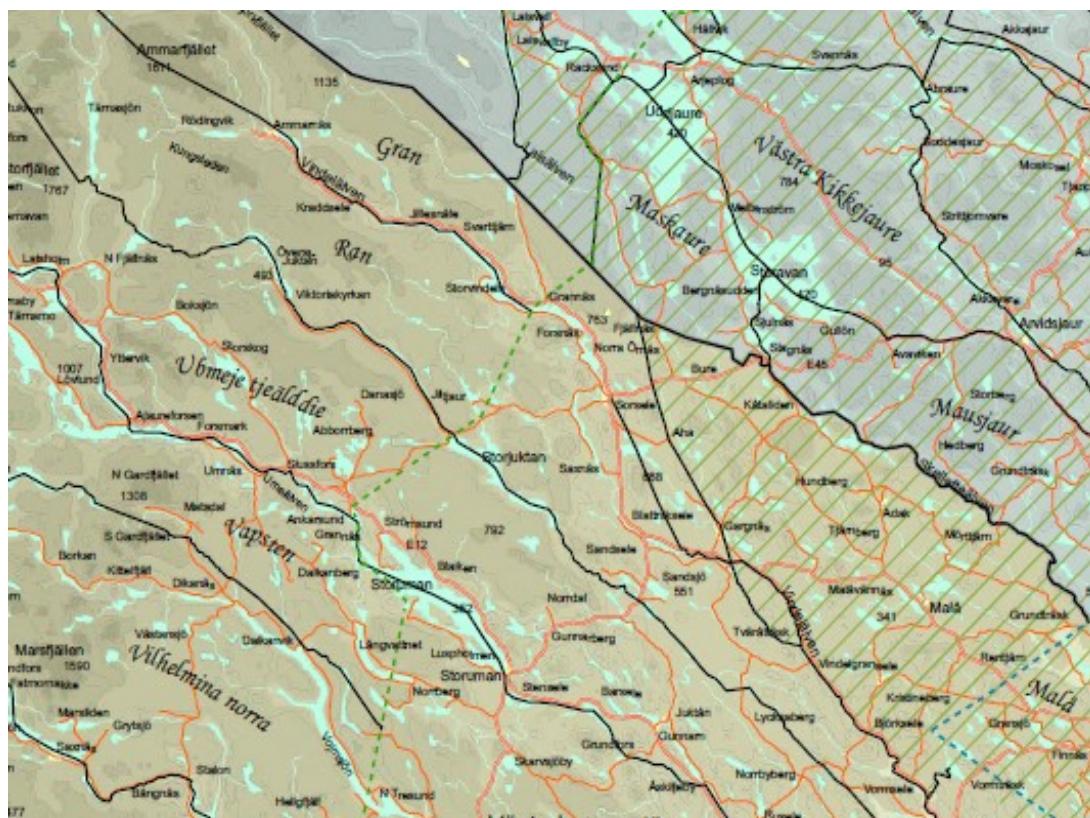

Bild från Sametingets karta

4.6.2 1500-talet fram till 1650

Göthe redovisar genom beskattningsuppgifter ur jordeboken hur fisket var en viktig näring för både lappar och bönder en bra bit in på 1600-talet, och hur bönderna levde av jakt och fiske i lika hög grad, eller ännu mer, än av jordbruk och boskapskötsel. Bönderna hade därför boplatser i lappmarkerna långt ifrån sina hemman i kustbygden. Det rörde sig om enkla boplatser där bönderna kunde bo tillfälligt under kortare perioder och förvara anordningar för jakt och fiske.⁵⁰⁴

⁵⁰⁴ Göthe, 1929, s. 1–5

Bönderna fiskade reguljärt på ett område från byarna i Västerbotten och ungefär upp till Storuman (vilket alltså är ovanför lappmarksgränsen men nedanför odlingsgränsen). Böndernas skattlagda fisken delades med start under mitten av 1500-talet upp i ”hemträsk” och ”fjällträsk”; det vill säga skattlagda sjöar nära hemmanen respektive bortanför byns hemskog. Även om bönderna alltså använde sig av fjällträsk för sin försörjning, beskriver Göthe att det genom beskattningsuppgifterna står klart att hemträsken hade betydligt större betydelse för böndernas ekonomi.⁵⁰⁵

Längre fram i tiden, med start år 1565, syns en tydlig tillbakagång för användningen av fjällträsk. Under slutet av 1500-talet förlorade näringsfånget av fjällträskfiskena, åtminstone fiskaliskt sett, nästan helt och håller sin betydelse. Under 1600-talet försvann de större byarna från träskfisken på större avstånd från hemmanen vid kusten. Göthes förklaring till att fisketräsk i fjällen övergavs av Västerbottensbönderna är dels att skattesatserna ökat, dels en bristande tillgång på folk.⁵⁰⁶ I träskfiskelängderna antecknas uppgifter om att de ifrågavarande träsken ingenting gett ”för folkelöse skull”. Samma utveckling syntes även norrut upp till Luleå socken. Att det var folkbrist beror på pågående krig, och när kriget tog slut innebar inte det att fjällträsken åter började besökas av skattande fiskare.⁵⁰⁷

År 1612 visar jordeboken att de olika socknarnas träsklistor reducerats kraftigt genom en ny skatteordning. I Umeå sockens träsklista finns till exempel endast fjorton återstående träsk jämfört med tidigare åttio eller nittio. Detta förhållande i träskbeskattningen kom att bestå till mitten av 1700-talet. Detta visar enligt Göthe en utomordentligt stark reträtt ur lappmarken från böndernas sida.⁵⁰⁸ Alla träsk ovanför Rusksele i nuvarande Lycksele kommun blev övergivna. Lapparna började fiska i de sjöar som övergetts av bönderna, och lade under sig alla fisken utom de fjorton för vilka bönderna fortfarande skattade.⁵⁰⁹ Det var bara böndernas byfisken som var rättsligt skyddade mot lapparnas näring.⁵¹⁰

⁵⁰⁵ A.a.

⁵⁰⁶ A.a. s. 5–8

⁵⁰⁷ A.a. s. 8 med hänvisning till Träskfiskelängden i 1568 års räkning N. H. n:o 7

⁵⁰⁸ A.a. s. 10

⁵⁰⁹ Detta är alltså Göthes formulering, men man kan fråga sig hur han vet att lapparna ”började” fiska i dessa sjöar. Kanske hade de gjort det hela tiden. Bönderna var ju inte där året runt.

⁵¹⁰ Göthe, 1929, s. 12 f.

Trots att träskfiskena i lappmarkerna inte längre beskattades i någon större utsträckning upptogs fisket i sjöar i kronans allmänningar och långt inne i lappmarken under mitten av 1600-talet genom fiskefärder med anslutande utnyttjande av marker.⁵¹¹

Göthe beskriver hur Västerbotten plågades av fattigdom under 1630-talet, vilket bland annat syns på en stor utvandring. Eftersom allmogen började röra sig söderut för att tigga hade landshövdingen överseende med att de kvarvarande bönderna levde av fiske utan att skatta för det. Landshövdingen var väl medveten om att bönderna fiskade i fjällen från nyår till frampå våren och visste utan minsta tvivel att de skattade föga för fiskena, men godkände fjällfiskets utövande.⁵¹² För allmogen i Västerbotten var till exempel år 1638 ett särskilt prövande år när man levde ”alldeles desperat och dö snart bort av hungersnöd för difficultet och brist på spannmål”.⁵¹³ För byarna som låg närmare lappmarksgränsen däremot gick befolkningsantalet inte tillbaka, utan var till och med ökande i vissa fall under 1620- och 30-talen, vilket Göthe förklarar med att dessa byar i högre grad än på andra platser nedåt kusten sökte sitt underlag i fiske och jakt.⁵¹⁴

Från år 1631 finns en framställning från kyrkoherden i Umeå, som beskriver lapparnas kristendomskunskaper och levnadsförhållanden. Han förklarar att det är omöjligt för dem att komma till gudstjänst oftare än vad de redan gör: Lycksele lappmark började nämligen tretton mil från Umeå kyrka och sträckte sig ända till Västerhavet, innefattande ungefär hundra-trettio hushåll. Där bodde lapparna i tält, utan hus eller ”bastugur” (enklare byggnader), bytte ofta boplats, hade föga annat än salt och något bröd, brännvin och mjöl, att hålla sig vid liv, om villebråd och fisk tröt. Dock hade de rå och rör mellan sig, drog alla sina trätor till tings, men voro ett ”heemligt folck och samhällige”, deras missgärningar kom därför sällan i ljuset och till straff, beskriver kyrkoherden.⁵¹⁵

⁵¹¹ A.a. s. 14

⁵¹² A.a. s. 66

⁵¹³ A.a. s. 67, med hänvisning till skrivelse t. K-koll av Umeå i september 1638

⁵¹⁴ A.a. s. 67 med hänvisning till jordeböckerna 1618, 1636 och 1645

⁵¹⁵ Kyrkoherde Niurenus framställning finns som bilaga till kyrkohistorisk årsskrift 1914, s. 411 ff., återgett av Göthe s. 77

4.6.3 1650–1700

Jaktfrågor är sparsamt belysta i den historiska litteraturen – sannolikt eftersom jakt inte var lika ekonomiskt betydelsefullt som fiske historiskt sett.

Prästsonen Nicolaus Lundius beskriver viltet i Lule och Lycksele lappmarker i en text författad på 1670-talet. Han skriver att det i Lule lappmark inte finns några älgar eller bävvar, till skillnad från i Lycksele lappmark där det finns älgar och vilda renar överflödigt och dessutom bävvar.⁵¹⁶ Varg finns också; ”om vintern så plägar och wargar wacka i fiällen, Wid wargen reder renarna löpa de och utföre branta berg bryta sine ben af, sin hals af somblige renar.”⁵¹⁷ Sjöfågel och skogsfågel finns det också gott om i Lappland, förklarar Lundius, som lapparna fångar med fällor eller skjuter med bössor eller bågar.⁵¹⁸ Lapparna har också mycket vedermöda av björn, järv och örn som plågar deras renar.⁵¹⁹

Göthe skriver om hur jaktbestämmelser regelbundet tillkännagavs vid tinget och frågar sig om sådana bestämmelser också gjordes gällande vid tinget av häradsrätternas domare och nämnd. Han redogör för ett rättsfall från ett extra ordinarie landsting i Umeå socken den 18 mars år 1661, där flera personer stämdes och fälldes för olaga älgskytte, och beskriver att detta är det första mål om dylikt som nämns i domböckerna. Personerna dömdes bara till ringa böter men varnades att boten skulle bli strängare om de dömdes igen. Och vid majtinget år 1663 i Umeå socken upplästes ett förbud om att skjuta skogsfågel från midfastosöndagen till Olofsmässan.⁵²⁰

Göthe beskriver hur äganderättsprinciperna såsom vi i dag känner dem inte helt har utvecklats ännu under senare delen av 1600-talet: ”Man hade ett system, ganska rörligt i sin konsistens, och så lagt, att var och en borde kunna på något sätt hjälpas fram. Vildmarkens resurser voro de tillgångar, där man ytterst skulle hämta medlen, vare sig man gjorde det genom jakt, fiske, fäbodkultur eller annat.”⁵²¹ För fisket gällde att bybor lade lott efter egendom i den by där fisket var beläget, antingen de fiskade där själva eller

⁵¹⁶ Lundius, *Desciptio Lapponie*, 1670-tal, s. 12

⁵¹⁷ A.a. s. 14

⁵¹⁸ A.a. s. 16–18

⁵¹⁹ A.a. s. 28

⁵²⁰ Göthe, 1929, s. 135 med hänvisning till Gävleborgs läns dombok 1661 s. 307 och domboken 1663 s. 371

⁵²¹ A.a. s. 142

överlät sitt fiske till andra. Ingen fick lova personer utanför byn att fiska på de allmänna eller enskilda fisken som hörde till byn.⁵²²

År 1669 inleddes i Lycksele lappmark en lång rad av tvister mellan kustlandsbor och lappmarksbor inför tinget i Lycksele om fisken och andra näringskällor i området. Särskilt träsket Falträsket, strax norr om Lycksele, är föremål för återkommande stridigheter i domböckerna. År 1671 hävdade Könich Pedersson från Granö att träsket låg under hans hemman sedan urminnes tid, men lappen Nils Andersson fiskade ändå däri samtidigt som Könich Pedersson. Nils Andersson menade å sin sida att han hade rätt att fiska i träsket utan att betala för det. Resultatet blev en förlikning där parterna kom överens om att Nils Andersson fick fiska i Könich Pederssons frånvaro, men inte annars, och Nils Andersson fick aldrig någonsin ge andra lov att fiska i träsket. Göthe beskriver att det sätt som tingsrätten behandlade detta mål på är typiskt för en mängd andra liknande tvister ungefär hundra år framåt i tiden och möjligen mera: ”Ofta är det två eller flera, som trängas med varandra om ett fiskevatten. För det första klargöres genast, om någon är taxerad för fisket, varefter denne i så fall får bästa rätt men ej i varje fall monopol. För det andra tages alltid hänsyn till hävd, i regel även där taxering av annan förekommer. För det tredje söker rätten åstadkomma förlikning.”⁵²³

För det omtvistade Falträskets del noterar Göthe att det inte längre var uppfört i jordeboken som beskattat träsk, trots att det tidigare varit det, utan nu ansågs det i stället ingå i Könich Pederssons hemman och därför vara skyddat under hemmanets skatt. Härigenom är enligt Göthe klart belyst, att förändringen i beskattningen av fisketräsk mycket väl kunnat ta sådana former, att de inte alls syntes i jordeboken längre. Tyngdpunkten av hemmanet som ekonomisk enhet och som skatteobjekt hade flyttats närmare själva byn. Lappen Nils Andersson såg väl för sin del Falträsket som en tillgång till sitt lappskatteland, men har enligt Göthe tydligt inte krävt någon ensamrätt till fisket. Det kunde han troligen inte heller göra till en så stor sjö; en sådan ensamrätt skulle sannolikt vara omöjlig att utnyttja annat än under förutsättning att man bodde just vid Falträsket.⁵²⁴

⁵²² A.a. s. 145

⁵²³ A.a. s. 153

⁵²⁴ A.a. s. 154

Lundius har i sin lappmarksbeskrivning från 1670-talet skrivit följande om de kustbönder som fiskade i Lycksele lappmark. ”I Uhmå lappmarck är brukeligt att böndren oppresa ifrån Öfwerste bygdan om våren till att fiskia effter giäddor. Desse bönder säga sig hafwa ärfftt desse insiögar hwar effter andra begynnes först således att lapparna woro skyldig åt kronan mycket för skatt och tiond, då tog fogden och lagman af desse lappar desse insiöar, och böndra kiöpte af lagman och fogden desse insiöar hwilcka nu städse desse bönder bruka.”⁵²⁵

Vid de resor som lantmätaren Jonas Gedda och notarien Anders Olofsson Holm gjorde år 1671 i syfte att kartlägga lappmarkerna, studerades Lycksele lappmark särskilt noggrant. Den karta som blev resultatet av resorna visar hur trakten kring Lycksele var fördelad på lappskatteland.⁵²⁶ Göthe beskriver att böndernas intressen för de gamla fiskena uppe i allmänningen fortsatt kommit att minska, och att det är påfallande, att nära nog det enda omnämmandet av bondefisken i Geddas reseberättelse gjordes i samband med redogörelser för lapplanden i närheten av Vindelälvens lopp i östliga delen av lappmarken, högst fem till tio mil från den förmodade lappmarksgränsen. Det sägs i reseberättelsen, att där fiskar bönder ifrån kustlandet under åberopande av hävd (här kan påminnas om att den faktiska, utmätta lappmarksgränsen förstås inte var dragen än vid denna tid, men att det fanns en gräns mellan lappmarkerna och kustlandskapen var en uppfattning som var betydligt äldre än 1751 års gränsdragning). Göthe resonerar så att om det hade funnits några andra orter där det bedrivits livligare fisken av bönder, så hade väl det i samband med beskrivningen av dessa blivit anmärkt. Några tvister om fisken mellan bönder och lappar omtalas inte heller.⁵²⁷ Av redogörelsen framgår däremot att lappskatteländen var ganska väl avgränsade mot varandra och mot nedre landet.

Syftet med lantmätaren Geddas undersökning var som ovan nämnts att undersöka var det kunde finnas lämpliga lägenheter för nybyggen. Göthe antar att lappskatteländens innehavare ställt sig villiga till att ta emot nybyggare på sina land i enlighet med vad som föreslogs av expeditionen. Landshövding Graans instruktion till lantmätaren gjorde nämligen en sådan

⁵²⁵ Lundius, 1670-tal, s. 33

⁵²⁶ Närmare bestämt hela nuvarande Lycksele kommun, Stensele församling i Storumans kommun, nästan hela Sorsele kommun och delar av Malå kommun.

⁵²⁷ Karta jämte beskrivning. Kommissionen ledd av Jonas Gädde, Lars Olofsson Holm och Erik Olofsson. Topographica Lappmarken 1, kartavd, kartbok: 2031:12.Nr. 46 i resebeskrivningen, Reseberättelsen återgiven av Göthe på s. 183 f. Hela kartan, reseberättelsen och instruktionen till expeditionen finns återgiven i Norstedt, 2011.

förutsättning nästan oundgänglig. Genom expeditionen och kartläggningen fick man alltså ett nybyggesprogram för femtiosex tilltänkta hushåll, varvid är att märka att enligt Graans jordeboksförslag av år 1670 beräknades hela Lycksele lappmark innehålla sjuttiosju lapphushåll.⁵²⁸

I förhållande till lapparna var nybyggarbönderna både grannar och konkurrenter. Det gällde att nå ett fungerande levnadssätt av hänsyn till behovet av vakt över renarna. Åker och äng stängslades in där odlingen blivit så intensiv att uppförande av stängsel vore ekonomiskt rimligt. Göthe skriver: ”lika litet som en bybondes rätt att fiska, jaga eller taga näver å byns vatten och land medförde rätt för honom att där taga upp åker och äng, bygga och så vidare, lika litet kunde rätt att göra så i lapplandet, om han först fått tillstånd att bo där, medföra rätt att konkurrera med lappen om hans mark i hans näring, till exempel idka fiske var som helst eller röja eller bygga efter blott egen vilja.”⁵²⁹

Det första nybygget i Lycksele lappmark anlades på 1670-talet vid Örträsket av en familj av finsk härkomst.⁵³⁰ Örträsk kom inom kort att bli utgångspunkten för den fortsatta nybyggarverksamheten i denna lappmark. Såväl Knaften som Vägsele med flera nybyggen grundades av finnar, som varit i Örträsk, och ättlingar till dessa första finska nybyggare kom att mycket snabbt spridas över hela lappmarken.⁵³¹ Familjen i Örträsk omnämns i domböcker år 1684, då lappen Erik Pedersson i Umbyn förbjöds att störa nybyggaren Johan Philipsson på hans inrymda skog och fiskevatten. Även därefter finns tvister beskrivna mellan lappar och Örträskfinnar.⁵³² Den finska inflyttningsvågen i Lycksele lappmark är någorlunda samtidig med den i de norrbottniska lappmarkerna, som först korsade Tornedalen.⁵³³ Göthe beskriver att några av Örträsknybyggarna tydligen installerat sig där utan att tillfråga lapparna och mot lapparnas vilja, vilket dock inte tycks ha påverkat tingsrättens beslut när nybyggena senare skiftats. Göthe skriver dock att det i vissa fall är sannolikt att lapparna tillfrågats utan att det antecknats i protokoll. Landshövding Douglas varnade personligen Örträsknybyggarna

⁵²⁸ Göthe, 1929, s. 185

⁵²⁹ A.a. s. 145 f.

⁵³⁰ A.a. s. 271

⁵³¹ Bylund, 1956, s. 66

⁵³² Göthe, 1929, s. 271

⁵³³ Bylund, 1956, s. 69 – noteras bör dock att kolonisationen började tidigare i Torne lappmark.

för att utföra åverkan på skattebönders eller lappars skog.⁵³⁴ Ytterligare ett nybygge, Rusksele, tillkom före år 1700.

4.6.4 1700–1760

Enligt Göthe är det under denna tidsperiod klart att kustbönder fiskar i många sjöar i lappmarkerna utöver de skattlagda. Endast ett obetydligt antal sjöar var skattlagda för byarna nära gränserna till allmänningskogarna. Småfisken var heller inte något bönderna beskattades för, även om de kunde vara en inte oviktig del av förutsättningen för att bönderna kunde betala sin skatt.⁵³⁵ Göthe menar att ensamrätt till en sjö inte kunde hävdas av bönderna, och att bönderna inte kunde hävda ensamrätt ens för sjöar som erkänt inte låg i lappskatteländ.⁵³⁶

Fiskerätten var omtvistad för de sjöar runt Lycksele och upp mot Storuman som redovisas i Göthes karta över skattlagda fisken. Vid tinget år 1702 gjorde bönderna anspråk på att deras ensamrätt till en del av dessa fisken skulle respekteras och krävde att lapparna slutade göra intrång på dem. Det handlade både om sådana fisken som var beskattade och sådana som var obeskattade, men som bönderna ändå menade hörde till dem på grund av hävd. Lapparna svarade att bönderna årligen fiskade inte endast på de omtvistade träskan utan också på åtskilliga andra träsk som tillhörde lapparna, vilket orsakade den ene skattelappen efter den andra fattigdom. Saken prövades på tinget år 1705 efter en utförlig talan från lapparna, som specificerade sextionio träsk som borde betraktas som omtvistade. Där erkände lapparna att bönderna sedan lång tid fiskat i träskan, men inte att de gjort det oklandrat, utan tvärtom att lapparna hade större skäl att åberopa hävd för fiskena än bönderna, som bodde långt därifrån och bara kom dit en eller två gånger om året. Dessutom hänförde sig lapparna till att träskan låg inom lappmarksgränsen där lapparna hade större rätt till dem än bönderna – här åberopade lapparna skriftliga förbud från landshövding Johan Graan om att ingen bonde vid äventyr av straff skulle få lov att tillägna sig eller bruka något fiske i lappmarken.⁵³⁷ Göthe konstaterar att ensamrätt till en sjö i allmanningen blev svår att hävda för en bonde som säsongfiskade där.

⁵³⁴ Göthe, 1929, s. 273 ff.

⁵³⁵ A. a. s. 291 f.

⁵³⁶ A. a. s. 294

⁵³⁷ Hela tvisten refereras ingående av Göthe, 1929, i ett särskilt kapitel på s. 297–310.

Också lappar hade hävd till fiskena. Och i de allra flesta av de omtvistade sjöarna fiskade bönder och lappar tillsammans.⁵³⁸

I en resolution år 1707 förklarade landshövding Löwen att bönderna inte skulle få inkräkta i de träsk som tillhörde lappallmogen enskilt och dittills brukats av lapparna, samt att lappar och bönder skulle bruka tillsammans alla sjöar som förmenades ligga inom lappmarksrå, och om vilka lappar och bönder då vore tvistiga, till dess att en noggrann undersökning i saken kunde företas.⁵³⁹ Tvisterna om träskan användes senare som argument för varför en riktig rågång borde upprättas mellan bönders och lappars ägor.⁵⁴⁰

Under Carl von Linnés resa genom lappmarkerna antecknade han följande från Lycksele lappmark om det träskfiske som bedrevs av några bönder från Granön.

”De hade här byggt sig ett hus alldeles likt en badstuga, förutom det ingen ugn var, röken gick ut genom dörren; de ligga på lavar. Fisken hade de hängt upp till att torkas, till sexton pund och det mest gäddor, några rödingar... De hade här legat uti sex veckor och ville ännu hålla sig här fjorton dagar, så länge gäddan leker. De äta mest bara fisk, sc. rom och andra inälvor. Härför giv de kronan ingen skatt, ej heller till lappen, som äger vattnet, den de köra därifrån, fast han giver sin skatt. Han vågar icke en gång lägga där ned minsta nät, ty då taga de upp det, kasta dem i träden, *ut saepius fecisse retulerunt* (ungefär: som de sa att de ganska ofta hade gjort). Den arme lappen, som av fisk skall själv endast nuförtiden leva och därmed uppehålla sitt hushåll, har nu knappt en eller två fiskar. Jag frågade om han ej klagade, men han sade sig en gång hava förfrågat sig hos överheten (häradshövdingen) vilken sade det vara lappri (alltså en struntsak). [...] Han vördar sin kung som Gud, tror dock att om kungen visste vad som skedde, skulle han ej tåla det. [...] Nybyggare, som sätta sig ned hos lapparna, dem älska de, visa dem gärna, varest hö kan samlas, det de själva ej behöva, ty renen äter helst på torra platser; då de av honom mena sig få köpa mjöl och mjölk.”⁵⁴¹

Göthe beskriver samtliga nybyggen som anlades i Lycksele lappmark. Under 1700-talets början ökade de något i antal. Nybyggarna blev då noga tillsagda,

⁵³⁸ A. a. s. 309 f.

⁵³⁹ Tingsprot. den 9 juni 1712, återgett av Göthe, 1929, s. 313

⁵⁴⁰ Göthe, 1929, s. 315

⁵⁴¹ von Linné, 1732, återtryck 1960, s. 50 f.

vilket fördes till protokoll, att inte tillfoga nästliggande eller andra rediga lappar något ”prejudits” i deras näring, vid äventyr av straff. Av domboksmaterialet framkommer överenskommelser mellan nybyggare och lappar av olika innebörd, bland annat att någon lapp upplät jakt och fiske till en nybyggare mot ersättning i form av att de delade på lappskatten.⁵⁴² I domboksmaterialet framkommer också att tingsrätten godkände planerade nybyggen när lappskattelands innehavare inte har något att invända mot ansökan, alternativt efter att lappskattelandsinnehavaren och nybyggaren hade träffat en förlikning.⁵⁴³

Allmänt om nybyggeskolonisationen beskriver Göthe att 1695 års bestämmelser, alltså det förnyade lappmarksplakatet och skattereformen, i den utsträckning de rörde jordebok, beskattning, nybyggare och garantier för att lapparna inte skulle bli störda i sin näring, synes ha blivit restlöst iakttagna och utnyttjade som grund för vidare samhällsorganisation i Lycksele lappmark. Men rätten till husbehovsfiske måste ha ingått som förutsättning vid varje uppgörelse som kommit att leda till ett nytt boställe på ett lappskatteland. Annars skulle inte nybyggaren kunnat bli behållen.⁵⁴⁴

Göthe går igenom tingsrättspraxis under hela den tidsperiod han undersöker. Vid tinget i Lycksele år 1734 avhandlades en Johan Johanssons begäran om att få anlägga ett nybygge på lappmannen Lars Tomassons land Granselet, som ligger två mil nordväst om Lycksele kyrka. Lars Tomasson förklarade att detta ”Johan Johanssons uppsåt, icke är honom emot, endast han enskilt får till sin nytto och gagn behålla de till hans land hörande fiskesjöar och Johan Johansson eljest icke idkar djur- eller fågelskytteri eller med giller far.” Detta antecknades i protokollet. Landshövding Gyllengriip klargjorde sin uppfattning i frågan uttryckligen – han avrådde nybyggaren från fiske.⁵⁴⁵

Göthe redogör därefter för samtliga nybyggen som anlades under perioden 1730–1750. Gemensamt för dem alla var att de anlades efter hörande av berörda lappar, att det antecknades i protokollet att lapparna inte hade någon invändning, och att det i något fall klargjordes specifika villkor för att lapparna skulle godta nybyggena. Nybyggarnas rättigheter beskrevs i protokoll, och några fiskerättigheter angavs inte. Däremot angavs

⁵⁴² Göthe, 1929, s. 275–282

⁵⁴³ A.a. s. 284

⁵⁴⁴ A.a. s. 332

⁵⁴⁵ Tingsprotokoll 1734, återgett av Göthe, 1929, s. 386

uttryckligen i något fall, efter framställan från den lappman som berördes, att fiskerättigheter inte ingick för nybyggaren. Vid ett av nybyggena, Stora Badstuguträsket (Bastuträsk, nuvarande Gunnarn), var fiskerättigheterna tvistiga mellan lappen och nybyggaren, men ärendet i den delen som handlade om fiske avgjordes utanför domstolen genom en överenskommelse mellan parterna.⁵⁴⁶

Frågan om nybyggarnas rätt att fiska i Lycksele lappmark berördes igen i samband med diskussioner om vilken skatt de skulle betala. Om de skulle krävas på skatt för sitt fiske, skulle det innebära att sådant fiske betraktades som tillåtet av myndigheterna. Frågan togs upp i Kammarkollegium år 1738 på begäran av prästerskapet. Landshövdingen svarade i målet att nybyggarna borde betala skatt som jordbrukare, det vill säga utan fisktionde, eftersom de själva inte hade något fiskevatten utan måste leja det av lappmännen, som ägde landet. En överenskommelse träffades mellan präst och nybyggare om att nybyggarna fick betala som bönderna i nedre landet. Kyrkoherden ville i och för sig ha fisktionde, men avstod från att framställa ett yrkande om det, medan nybyggarna försökte undandra sig sådan tionde ”av orsak, att intet vatten eller fiske blivit dem tillslaget, förr än de varje gång bönfallit och betalt lapparna”. I övriga lappmarker, och särskilt i Åsele, ger enligt landshövdingens skrivelse nybyggarna fullständig tionde.⁵⁴⁷

Landshövding Gyllengripp uttalar sig om nybyggarna i ett brev till Kungl. Maj:t. år 1742. Brevet handlar om möjligheten att hitta överloppsfolk till knektutskrivning i lappmarkerna. Gyllengripp skriver att ändamålet med nybyggeskolonisationen har varit ödemarkernas uppodlande och landets förmering, men detta ändamål ernåddes inte efter den metod, som nybyggarna i lappmarken ofta följde, i det dessa först upptog av vildmarken så mycket jord, som erfordrades för att vederbörande måste anses som nybyggare, och sedan lät ”jordens uppbrukande sig ej vidare angelägen vara utan sökte tillika med kanhända fyra å fem fullvuxna söner deras föda och uppehälle genom jakt och djurfångst, vilket näringssätt enligt just nämnda plakater (alltså lappmarksplakaten) dock allenast lappmännen tillhör.”⁵⁴⁸

⁵⁴⁶ Göthe, 1929, s. 380–399

⁵⁴⁷ Återgett av Göthe, 1929, s. 404, med hänvisning till Härnösands stifts prästerskaps besvär 11 okt. 1738, K-koll. skriv. t. landsh. 25 nov. 1740 och svar 9 okt 1741

⁵⁴⁸ K-koll. och krigskoll. skriv. t. K.M:t den 18 maj 1742, återgett av Göthe, 1929, s. 415

Ecklesiastikdirektionen upprepar nästan identiskt landshövdingens ord i en skrivelse till Kungl. Maj:t. år 1746.⁵⁴⁹

Tankarna om att varje näring skulle hållas åtskild ledde så småningom fram till lappmarksreglementet år 1749.⁵⁵⁰ Reglementet syftade till att befrämja näringskoncentration på hemman respektive lappland. Genom reglementet blev klart att de lägenheter som skulle anses höra till hemman i kustsocknarna måste specificeras. För lapparnas del blev resultatet att de blev skyddade i sina näringar på sina land. Nybyggarna tillerkändes husbehovsfiske och jakt inom en halvmil från nybygget, vilket också noterades vid nybyggesförhandlingar på tingen i Lycksele lappmark från och med år 1750 – i vissa fall för enskilda sjöar i anslutning till hemmanet, alternativt med förbehåll om att lappen som använde vattnet fick fiska utan intrång och nybyggaren till husbehov.⁵⁵¹

På 1750-talet när lappmarksgränsen drogs, fästes i Umeå socken stor vikt vid den karta över lappmarken som landshövding Graan upprättat år 1671. I protokollet till syneförrättningen ville länsman Lindström förbehålla de bönder av Umeå socken, som därtill haft och brukat åtskilliga väster om den fastslagna gränsen belägna träsk och sjöar en okvald och obehindrad nyttjanderätt av samma fiskerier hädanefter som hittills, såvida bönderna var taxerade för de berörda fisketräskan. Lappmarksfullmäktige däremot ansåg, att lappmarksinvånarna borde ha alla land, som låg inom lappmarksrådet, med tillhörande fiskerier, samt yrkade, att de lappar som inte hade några land, borde få hållas nedanför lappmarksråen på kronoskogarna. Synerätten ansåg sig inte behörig att döma i fråga om träskan utan hänvisade i den delen till kungens befallningshavande, som ägde disponera kronolägenheternas användande.⁵⁵²

I Lycksele lappmark var synerättens protokoll kring gränsdragningsfrågan omständliga och omfattande – de inblandade parterna hade olika uppfattningar om var gränsen skulle gå. Detta skilde sig mot till exempel Lule och Pite lappmarker där gränsen var tämligen väl definierad av sedvanan och protokollen därför var mer summariska. De viktigaste

⁵⁴⁹ Dir. skriv. t. K.M:t 11 juni 1746, bilaga till K-koll. skriv. t. K.M:t 7 nov 1749, återgett av Göthe, 1929, s. 423 f.

⁵⁵⁰ Kongl. Reglemente den 24 november 1749 för dem, som antingen redan bo och bygga i Lappland eller ock hädanefter till landets upbrukande derstädes sig nedsätta vilja, K-koll.

⁵⁵¹ Göthe, 1929, s. 448 f.

⁵⁵² Synerätsprotokoll vid Junkavaran den 4 juli 1766, återgett av Göthe, 1929, s. 474 f.

orsakerna till gränsdragningen var vilken skatt som skulle betalas och vilka som var skyldiga att delta i rotering av soldater. Därefter handlade det om vem som skulle få fiska i vilken sjö.⁵⁵³

4.6.5 Slutsatser om konkurrerande markanvändning i Lycksele lappmark

Vad som först kan konstateras om Lycksele lappmark är att förhållandena här är mycket grundligt utredda. Samtliga nybyggen och taxerade fisken är kartlagda, och dessutom en stor del av de fisken som kustbönderna åberopade hävd till. Dessutom är själva lappskatteländena kartlagda. Det är alltså tydligt att samer använt marken i Lycksele lappmark för renskötsel, jakt och fiske, men samtidigt att det en lång bit upp i lappmarken, ända upp till trakten kring Storuman, förekommit fiske i betydande utsträckning från kustbönder. Några av dessa fiskerättigheter kan dock från början ha grundat sig på tillstånd från samer i området.

De nybyggen som anlagts låg mellan lappmarksgränsen och också upp mot Storuman (Stensele). Dessa nybyggen tycks inte ha gett nybyggaren någon fiskerätt utan att denne särskilt avtalat om det med lappskatteländets innehavare, förrän år 1749 då det i lappmarksreglementet föreskrevs att nybyggarna skulle ha rätt till husbehovsfiske.

Att det förekommit upplåtelse av jakt och fiske från samer till både nybyggare och kustbönder står klart av domböckerna. Villkor om att nybyggare fick jaga eller fiska på ett lappskatteländ mot ersättning fördes regelbundet in i protokoll, och det förekom också att nybyggarna beklagade sig till myndigheterna över att de inte hade någon fiskerätt utan att leja (hyra) den av lapparna.

Kustböndernas fiskefärder i Lycksele lappmark minskade i omfattning under perioden mellan år 1600 och 1750. Några fisken upphörde också att taxeras. Det förekom dock att bönderna fortsatt åberopade hävd till sådana fisken. Tvisterna om de sextionio specificerade fiskena visar att bönderna åberopade ensamrätt till dessa på grund av hävd, vilket samerna motsatte sig eftersom de också åberopade hävd. Resultatet av tvisterna slutade i uppdelningar av olika slag mellan samer och kustbönder. Det var alltså inte framgångsrikt att

⁵⁵³ Lundmark, SOU 2006:14, s. 130

göra gällande ensamrätt till fiskena i trakterna mellan Storuman och lappmarksgränsen.

Noterbart är att det inte finns ett enda nybygge eller skattlagt eller identifierat hävdad fiske ovanför odlingsgränsen. Så långt inåt landet tycks alltså inte kustbönderna ha haft för vana att ta sig.

Sammanfattningsvis gör sekretariatet på grundval av det undersökta materialet följande bedömning såvitt avser det område som var Lycksele lappmark. De samebyar som verkar på mark under statens omedelbara disposition ovanför odlingsgränsen i området kan på goda grunder göra gällande att de har upparbetat en ensamrätt grundad på urminnes hävd till småviltsjakt och fiske under perioden fram till omkring år 1750 och att tillräcklig konkurrens för att hindra upparbetandet av en hävd inte kan påvisas. Bedömningen innebär att staten bör räkna med att dessa samebyar skulle få framgång i en tvist mot staten om ensamrätt till småviltsjakt och fiske. Det rör sig alltså om samebyarna Vapsten, Ubmeje tjeälddie, Gran och Ran.

Mellan odlingsgränsen och lappmarksgränsen har det däremot förekommit en konkurrerande markanvändning från både kustbönder och, i viss mån, nybyggare under perioden 1500–1750. Även om kustböndernas fiske som sagt minskade i omfattning under senare delen av 1600-talet så har det fortfarande förekommit. Böndernas fiskerätt tycks i vissa områden ha grundat sig på upplåtelse från samerna, men i andra fall på egen hävd. Hur vanligt förekommande det ena eller andra har varit är svårt att uttala sig om närmare. Vid tvister om fiskerättigheterna har domstolen kommit fram till delade rättigheter för samer och kustbönder.

I området mellan odlingsgränsen och lappmarksgränsen i Lycksele lappmark, som alltså sträcker sig ungefär mellan Lycksele och Storuman i öst-västlig riktning, och söder om Umeälven till norr om Vindelälven, finns i dag ingen mark som står under statens omedelbara disposition, åtminstone inte enligt Jakt- och fiskerättsutredningens karta från 2005.⁵⁵⁴ Det finns däremot stora områden som ägs av Sveaskog, och stora privatägda områden. Möjligheterna för samebyar att hävda ensamrätt på mark som staten äger genom bolag, det vill säga Sveaskog i det här fallet, kommer som sagt att utredas senare.

⁵⁵⁴ Karta över markägarförhållanden, bilaga till Jakt och fiskerättsutredningens slutbetänkande SOU 2005:116

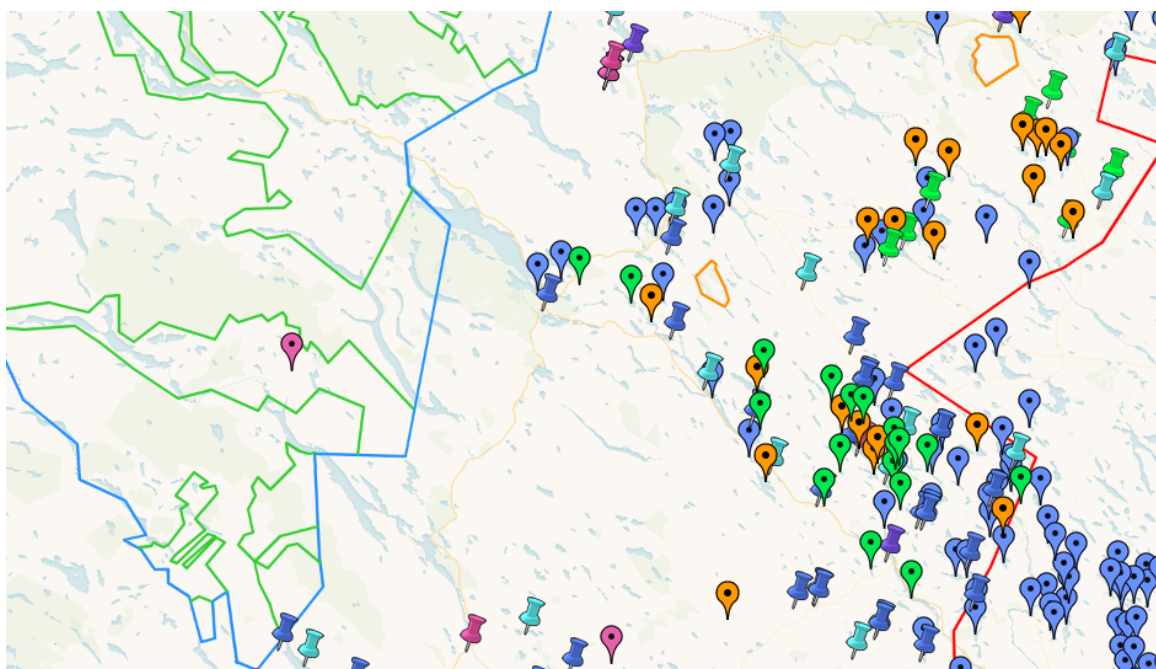

Bild från kartläggningen av markkonkurrens i Lycksele lappmark. De blå knappålarna är nybyggen före 1750, de turkosa är nybyggen från 1750–1760, de gröna är nybyggen från senare än 1770, de rosa är samiska nybyggen, de lila är kyrkplatser. De droppformade blå symbolerna är fisken skattlagda före 1750, de orangea är fisken skattlagda före 1750 men där vi vet att skattläggningen upphört, de gröna är hävdade men inte skattlagda fiskevatten, de rosa är pärlfisken. Den röda linjen är lappmarksgränsen, den blå linjen är odlingsgränsen. De gröna linjerna ovanför odlingsgränsen markerar gränserna för privatägd mark, de orangea linjerna nedanför odlingsgränsen markerar gränserna för statligt ägd mark, med utgångspunkt i Jakt och fiskerättsutredningens karta om markägarförhållanden, bilaga till SOU 2005:116.

4.7 Åsele lappmark

Åsele lappmark är mer sparsamt beskriven i litteraturen än de övriga lappmarkerna. Ett utförligt underlag finns dock i hembygdsforskaren Gustaf Gustafssons verk *Ångermanlands lappmark* (som Åsele lappmark kallades fram till slutet på 1600-talet). Gustafsson har gått igenom ett stort arkivmaterial bestående av bland annat domböcker och kyrkoarkiv i Härnösands landsarkiv. Även Bylund har skrivit om nybyggena i Åsele lappmark. När det gäller kustböndernas träskfiske finns underlag i Gustafssons bok, och även i hembygdsforskaren Tyko Lundkvists *Hembygdsboken om Nordmalings och Bjurholms socknars historia* där bönder från dessa socknars träskfiske finns listade.

Något mer omfattande domboksmaterial som beskriver tvister om jakt och fiske eller andra markfrågor har inte påträffats i litteraturen om Åsele

lappmark. Liksom i de övriga lappmarkerna bestod häradsrätten av samer och så småningom även av nybyggare.

4.7.1 Geografiska förhållanden

Det som på 1500-talet kallades för Ångermanlands eller Ångermannanna lappmark var ett område betydligt mindre än nuvarande Åsele lappmark. Den bestod av en enda lappby, Ångermannabyn, som i stort sett motsvarade dagens Åsele och Dorotea kommuner samt Vilhelmina kommun från Kultsjön och österut. Åsele blev kyrkplats för Ångermannanna lappmark år 1648, och år 1663 överfördes den del av Vapstbyn som låg söder om Vapstälven dit från Lycksele lappmark. Åsele lappmark fick då sin nuvarande utsträckning.

I dag motsvaras Åsele lappmark av kommunerna Vilhelmina, Dorotea och Åsele. Två fjällsamebyar har sina åretruntmarker här: Vilhemina södra och Vilhelmina norra.

Bild från Sametingets karta

4.7.2 Medeltid fram till 1650

Första gången Ångermanland nämns i äldre nordisk litteratur är i den latinska källskriften ”Historia Norwegie”.⁵⁵⁵ Skriften i fråga anses av utgivaren vara författad på 1190-talet, och i den uppräknas de länder som ligger närmast öster om Norge: Gautonia, Swethia, Jamtonia och Angaria, eller med nutida namn: Götaland, Svealand, Jämtland och Ångermanland.

Gustafsson skriver att talrika arkeologiska fynd visar att en sydsandinavisk befolkning började breda ut sig redan under 900-talet i dalgångarna kring Ångermanälvens och dess biflodernas övre lopp.⁵⁵⁶ På Långön i Hotingssjön (som ligger strax söder om lappmarksgränsen) har man funnit gravar, vars innehåll enligt Gustafsson vittnar om förbindelser inte bara med Sydsverige utan även med långt avlägsna länder. Vid tiden för Gustafssons publikation trodde man att man i en av gravarna hade funnit en skinnpung för förvaring av elddon, tillverkad av skinn från en jätteödda, som lever i Indien och angränsande områden. Senare forskning har dock visat att detta misstänkta ödleskinn i själva verket kom från en bäver.⁵⁵⁷ Fyndet var därför aldrig något bevis för kontakter med avlägsna länder.

Det finns alltså olika uppfattningar om hur gravfältet på Långön ska tolkas. Gustafsson beskriver som sagt gravarna som sydsandinaviska och har utgått från att sydskanadinaver befann sig i området för att bedriva handel med samer, men den slutsatsen har senare ifrågasatts av andra forskare. I nyare forskning har man ansett att bland annat gravarnas läge och det stora inslaget av östliga föremål och samiska benpilspetsar i gravarna visar att de var samiska.⁵⁵⁸

Boplatserna för de gravsatta personerna har arkeologerna inte funnit, men där fanns sannolikt en station för jakt och fiske och ett faktori för handel. Gustafsson utgår därför från att Långön var ett centrum för skinnhandel med lappmarken, varvid produkterna antingen köptes, eventuellt tillbyttes av köpmän från Sydsverige, eller fördes dit av dem som bodde på platsen, måhända på vinterföre till Distingsmarknaden i Uppsala. Bebyggelsen på

⁵⁵⁵ Som ingår i den av den norske historieprofessorn Gustav Storm år 1880 utgivna urkundssamlingen ”Monumenta Norwegiae”, s. 74, återgett av Gustafsson, 1979, s. 105

⁵⁵⁶ Gustafsson, 1979, s. 105

⁵⁵⁷ Råhlander, *The Långön pouch is not made from lizard skin*, 2017, se även Jamtlis arkeologer, som har publicerat en film om fynden vid Hotingssjön som bland annat finns här [Ta del av länets kulturarv genom film | Länsstyrelsen Jämtland \(lansstyrelsen.se\)](#)

⁵⁵⁸ Zachrisson, 1987, *Arkeologi och etnicitet: samisk kultur i mellersta Sverige ca 1–1500 e Kr*, s. 36–41

Långön kan följas fram till 1100-talet, då begravningarna på Långön upphörde. Antingen gick samhället på Långön under, kanske genom digerdöden, eller så fortsatte det ännu någon tid. En ännu på 1630-talet levande muntlig tradition i bygden berättar, att området då hade legat öde i fyrahundra år.⁵⁵⁹

Första gången Åsele lappmark blir omnämnd i årsböckerna är på 1530-talet (och då under namnet Ångermanne lappmark). Det står då, att årliga lappskatten för Ångermanland, det vill säga för dess lappmark, uppgick till ett timmer eller fyrtio mårdskind och ett deker (tio älghudar).⁵⁶⁰ Den äldsta bevarade fogderedovisningen för lappskatten i Ume och Ångermanne lappmarker synes vara fogden Jacob Anderssons av år 1555, då sammanlagt tre timmer mårdskind erlades. Antalet lappar eller lapphushåll var då femtio, varav i Ångermanland femton.⁵⁶¹

Hur jakten sannolikt kan ha gått till i Åsele lappmark har Gustafsson beskrivit på följande sätt: Före skjutvapnens tid fångades björn med sax eller slagjärn eller togs liksom vargen med spjut. För fångst av järv, småvilt och skogsfågel användes snaror eller uppgillrade flakar, vidare järvbås, rävtanor med mera. Vildren och älg togs med drevjakt eller i fångstgropar, kallade ”vånor”. Sådana har funnits i fjällregionerna men även i skogslandet, hela system därav, till exempel arton i Vilhelmina. Bäver togs med nät, mård sköts med pil eller fångades med nät, sedan den röktes ut ur sin håla. Ekorre sköts med trubbig pil, eller så slog man efter den med en så kallad slya, en lång björkkvist med kvarsittande toppkvistar, vari svansen trasslade in sig. Vid fiske användes nät, not och ryssja, materialet härtill fick lapparna genom varubyte eller ibland direkt från myndigheterna, andra redskap voro stångkrok och ljuster. Fisken i de så kallade träskan utgjordes av gädda, sik, öring, röding, abborre, mört och braxen; laxen i älvarna fångades med tinor, not eller ljuster.⁵⁶²

Av Ångermanlands fiskeregister för 1559–1575 framgår att invånarna i landskapets norra del fiskade i bland annat Stora Lygdesjön och Wistsjön (sannolikt Lögdasjön och Viskasjön) i nuvarande Fredrika socken, alltså sjöar belägna i landskapets lappmark och norr om den senare fastställda

⁵⁵⁹ Gustafsson, 1979, s. 105 f.

⁵⁶⁰ Undervisningen om rikets ränta 1530–33» (H. H. XI, nr. 1, s. 8–9), återgett av Gustafsson, 1979, s. 131

⁵⁶¹ Gustafsson, 1979, s. 133 f.

⁵⁶² A. a. s. 137 med hänvisningar

lappmarksgränsen.⁵⁶³ En sammanställning av de sjöar som nyttjades under 1500-talets senare hälft av bönder från Nordmalings socken visar, att av totalt tjugotre fjällträsk låg minst fem ovanför den nuvarande lappmarksgränsen, varav fyra inom Åsele lappmark (förutom ovannämnda sjöar Tällvattnet och Stavarsjön). Några av sjöarna har dock inte kunnat identifieras.⁵⁶⁴

4.7.3 1650–1700

På 1670-talet anlände den förste nybyggaren till Åsele lappmark. Därmed inleddes en ny epok i denna lappmarks historia. Till Ume och Åsele lappmarker kom nybyggarna främst från Nordmaling i norra Ångermanland, som i litteraturen om den tiden kallas ”finncentralen”. Det rörde sig enligt Gustafsson mest om så kallade löskekarlar, det vill säga lösdrivare, eller om sådana lägenhetsinnehavare, som hade det fattigt och trångt och var illa sedda av bönderna för sitt skogsödande svedjebruk. Nu såg dessa personer ett ypperligt tillfälle till större frihet och trygghet tack vare tillgång till vidsträckta områden för jakt, fiske, mulbete och svedjebruk.⁵⁶⁵

Missionären Laestadius beskriver nybyggarnas försörjning i Åsele (och Lycksele) lappmarker. Han skriver att nybyggarna till en början onekligen huvudsakligen stödde sig på fiske och jakt. Dock fortsätter han: ”Så länge nybyggarna voro få, voro också dessa yrken mera lönande, men för den tilltagande folkmängden blefvo de snart otillräckliga. Efter hand uppstego åkerbruket och boskapsskötseln till främsta rummet, och nybyggen, i början anlagda blott vid fiskesjöar, började nu att anläggas utan afseende på sådana”.⁵⁶⁶

Liksom i Lycksele lappmark dominerades den första nybyggerperioden i Åsele lappmark alltså av finnar och finnättlingar, som följt älvdalarna.⁵⁶⁷ De första nybyggena, vid Gafsele och Hälla, anlades av finnar på 1670- och 1680-talen.⁵⁶⁸

⁵⁶³ A.a. s. 138

⁵⁶⁴ Lundkvist, 1962, s. 83. Lundkvist beskriver Stora Tällvattnet som liggande ovanför lappmarksgränsen, men det ligger nedanför.

⁵⁶⁵ Gustafsson, 1979, s. 168

⁵⁶⁶ Laestadius, *Fortsättning av Journalen öfver missions-resor i Lappmarken, innefattande 1828–1832, 1833*, s. 409

⁵⁶⁷ Bylund, 1956, s 65 f.

⁵⁶⁸ A.a. s. 66

Gustafsson skriver att det finns en muntlig tradition om Åsele lappmark, enligt vilken Anundsjö socken i norra Ångermanland skulle ha nyttjat fåbodar så långt upp i nämnda lappmark som vid dess gräns mot Ume lappmark. Området söder om det, i trakten av de nuvarande socknarna Åsele och Fredrika, betraktades av gammalt såsom en allmänning, innan gränsen mellan detta område och Ångermanland blev fastslagen år 1766. Långt tidigare hade bybor både från Ume socken och från socknarna Anundsjö, Junsele, Resele och Fjällsjö sträckt sina jakt- och fiskefärder långt upp i berörda områden. När så den förste nybyggaren år 1674 anlände till Gafsele i Åsele, fann han där en fiskestuga, som tillhörde bönder från Junsele, vilka misshandlade honom illa. När nybyggaren sedan väl hade etablerat sitt ställe med gränsmärken och allt, fick han många gånger anledning att klaga över intrång på sina domäner från dessa bönders sida. Till exempel på tinget år 1681, då han besvärade sig över att han trängdes i sitt fiske och skytte av Junseleborna, vilka därför dömdes av rätten till fyrtio marks böter.⁵⁶⁹

Denne förste nybyggare i Ångermanlands lappmark hette Nils Andersson, och han hade uppgett att han av en ”H. H.”, troligen en präst, som besökt lapparna i Åsele, skulle ha uppmanats att bosätta sig där uppe. Andersson sägs ha varit en flykting, som kommit över från Finland efter ett krig. Direkt därifrån kan han dock inte ha kommit, eftersom han hade med sig hustru, halvvuxna barn och en ko till lappmarken. Nils Andersson och hans familj ska ha blivit väl mottagna av den förmögne skattelappen Lars Zachrisson på Semsjölandet. Denne lät sin yngsta dotter bo hos familjen Andersson tills hon blev vuxen.⁵⁷⁰

Under årens lopp var det åtskilliga nybyggesförsök som misslyckades på grund av övermäktiga svårigheter eller bristande förmåga hos nybyggarna att bemästra förhållandena i vildmarken. Men några lyckades. År 1679 slog sig Nils Anderssons ena svärson, Anders Jonsson från Edens by i Junsele, ner i Gafsele. År 1683 började finnen Mattis den Dumbe från Sörgård i Nätra anlägga ett nybygge i Hälla, men Nils Andersson försökte med lantmätarhjälp få tingsrätten att överlämna området till honom. Han fick dock avslag med hänvisning till kommande jordrevning. Under de närmaste tjugofem åren tillkom ytterligare ett nybygge i Gafsele och ett i Noret.⁵⁷¹ Av

⁵⁶⁹ Gustafsson, 1979, s. 168 f.

⁵⁷⁰ A. a.

⁵⁷¹ A. a. s. 169 f. Fler nybyggen beskrivs på den hänvisade sidan, men dessa hör till Ume lappmark eller till Ångermanland efter lappmarksgränsens dragning.

en mantals- och skatteförteckning över invånarna i Åsele lappmarksförsamling år 1695 framgår att av etthundratrettiofem skattlagda personer var tre nybyggare.⁵⁷²

4.7.4 1700–1760

Gustafsson har även studerat den fortsatta nybyggarverksamheten i Åsele, bland annat genom hur den beskrivs i domböckerna. I en *Specification på alle uti Åsele lappmarck befintlige Nybyggare, så skattelagde som oskattlagde* nämns en Abraham Grelsson, som var ingift på ett av de äldsta nybyggena – Gafsele – som upptagits före år 1691.

Om Abraham Grelsson berättas att han under många år var en centralfigur i Åsele lappmark och år 1723 utnämndes till länsman. Bland folket kallades han ”kungens rengetare”, eftersom han under sina många resor till Stockholm hade försett hovet med renkött. Om nybyggarna i Gafsele framgår vidare att en av dem, Ingel Persson, år 1715 blev länsman för nybyggarna i Åsele lappmark. Även dennes son blev så småningom länsman och belönades med silvermedalj för sina insatser för jordbruket. På Hällan beskrivs tre nybyggen och på Noret två. En av nybyggarna på Noret, Markus Markusson, hade varit ”Ume borgerskaps utridare”, vilket innebar att han hade till uppgift att övervaka att kustbönderna inte smyghandlade med lappar mellan lappmarknaderna.⁵⁷³

Nybyggartorpet Svanavattnet började upparbetas år 1712. Torpet låg på lappen Olof Zachrisons skatteland. Om nybygget Holmträsk heter det, att det först togs upp år 1706 på Olof Thomassons lappskatteland, men blev ödelämnat några år senare för att åter tas upp år 1723. I Råsele upparbetades ett nybygge år 1726 av Sven Jacobsson på hans fars, lappen Jacob Perssons, skatteland. Ett annat nybygge togs upp där år 1722 av pärlfiskeinspektören Petter Edin. I Torvsjö på lappen Nils Nilssons skatteland uppbröts år 1724 ett nybygge av Erik Thomasson.

I Ormsjöhovud grundlade Matts Johansson år 1726 ett hemman på lappen Olof Håkanssons skatteland, men av 1733 års dombok får man den upplysningen, att Matts Johanssons upptagning hade gällt Bellviken. Samma år, 1733, säges en avskedad dragon från Jämtland, finnen Johan Olofsson

⁵⁷² Västerbottens läns verifikationer 1695, s. 609–613 i riksarkivet, återgett av Gustafsson, 1979, s. 175 f.

⁵⁷³ Gustafsson, 1979, s. 176 f. med hänvisningar till Södra Ångermanlands dombok 1728, vol. A 1a:17 i landsarkivet, Åsele tingslags dombok 1767–87, A 1a:2, H.L.A, Renoverade domböcker 1728 nr 46 RA samt litteraturhänvisningar

Nyberg, ha byggt fyra hus vid Ormsjön. Mot detta protesterade lappen på Ormsjölandet och bokhållaren Anders Sten, vilken då hade börjat bearbeta en kopparfyndighet på Tåsjöberget, vars östra sida går ned mot Ormsjön. År 1737 anmälde sig en ny kolonist till Ormsjön, nämligen Jacob Jöransson, som också fått förord och femton frihetsår.⁵⁷⁴

År 1741 fanns i Åsele lappmark sextiotvå hushåll bland skattelapparna och femtioen bland övriga lappar, fjorton hushåll bland de skattlagda nybyggarna och sex hushåll bland de nybyggare som ännu hade frihetsår.⁵⁷⁵

Vid Viskasjön strax norr om gränsen mot Ångermanland fanns ett gammalt lappskatteländ, Wiskaträsk, och på det som senare blev prästgårdens mark hade lappen Erik Hansson år 1760 upptagit ett nybygge. Andra nybyggen i Fredrika var Remmaren och Bredträsk år 1754 samt Lögda år 1762, men dessa överflyttades senare till angränsande socknar utanför lappmarksgränsen. Nybyggena i Dorotea var förutom ovan nämnda Svanavattnet och Bellviken även Lavsjön som anlades år 1740 och Avaträsk som anlades år 1744. Där ska ha funnits talrika lapska offerställen. En avgudabild av trä som hittades vid Bergvattenberget förvarades länge i Åsele gamla klockstapel.⁵⁷⁶

År 1760 fanns det såvitt gäller jordbruksbebyggelse sammanlagt tjugofem bebyggelseenheter i Åsele lappmark. Vid denna tidpunkt hade Vilhelmina socken bara två bebyggelseenheter, och Fredrika socken saknade jordbruksbebyggelse.⁵⁷⁷

I en reseskildring från år 1741 beskrivs Åseles nybyggare enligt följande.

”Folket i Åhsele äro wäl wäxte, flitige och idoge i sina sysslor, qwicke och hielpsame emot främmande. Theras förnämsta inkomst består af Boskapsskötslen och fiskande, thet senare tryter them nästan aldrig, ty Ångermannaelfwen, som flyter hela thenne negden igenom och åtskillige små sjöar eller kiärn, äro så fiskerike, at the theraf kunna nog tilräckeligen förse theras Hushåll, samt hafwa til at föryttra. En förmögen Nybyggare kan underhålla tolv à femton Kor,

⁵⁷⁴ A. a. s. 177 f. men hänvisningar till 1733 års dombok, vol. A Ia:19, H.L.A. och Åsele tingslags dombok 1736-66, vol. A Ia:I, H.L.A.

⁵⁷⁵ Längden ingår i Direktionens för Lappmarkens Ecklesiastikverk arkiv, KM:t:s brev 1680–1742, s. 1455–1471, R.A, återgett av Gustafsson, 1979, s. 183 f.

⁵⁷⁶ A. a. s. 198 f. med litteraturhänvisningar samt Bylund, 1956 s. 48

⁵⁷⁷ Bylund, 1956, s. 50. Med bebyggelseenhet menar Bylund ett eller flera nybyggen nära varandra.

utom Ung-nöt, Getter, Får och en Häst, thet feta betet som ther wankas giör at Boskapen miölkar ganska wäl tre gånger om dagen, så at man säkert räknar två lispund smör efter hwarje Ko, och kan jag försäkra, at thet smör, som jag ther i landet ätit, är bättre än Helsingesmör som här å orten hålles före wara thet bästa, och kan jag äwen med trygghet säga, at thet är så gott om icke bättre än thet Holländska.”⁵⁷⁸

En pastor Petrus Forsberg, som var den förste prästen i Åsele som kunde lapska, avgav en berättelse år 1740 om Åselelapparnas säsongsmässiga flyttningar och om de i anledning därav uppkomna svårigheterna för en särskild missionär att verka bland dem. Om gran- eller skogslapparna skrev Forsberg, att de utgjordes av trettiofem skattlagda lappar och elva så kallade ungsprintare eller unga lappar med icke skattlagda hushåll, och alla hade sina land i närheten av Åsele kyrka. De flyttade oftast i början av november till närliggande socknar i Ångermanlands norra och södra fögderier, där de uppehöll sig med sina renar fram till mitten av april, då samtliga återvände. Under sommaren besatte skattelapparna åter sina land på två till tre mils avstånd från varandra och hade då mellan en och åtta mil till kyrkan. Fjälllapparna, som bestod av sjuutton skattlagda hushåll och trettiofem ungsprintare, vistades om sommaren uppe i fjället nära norska gränsen på ett avstånd av minst tio och högst tjugoen mil från kyrkan. En del av dem flyttade för renbetets skull ned mot granlapparnas område, dit de kom tidigast i slutet av november, senast vid nyårstiden. De bodde då var för sig eller högst fem matlag tillsammans och högst fem mil från kyrkan. Deras återfärd skedde från mitten av mars till ett stycke in i april, varvid de för renbetets skull färdades så snabbt, att de kunde tillryggalägga fem mil på en enda dag. Alla följdes inte åt, och när de anlände till sina skatteland, vistades de upp till en och en halv mil från varandra utom ungsprintare, som var inhysta än hos den ene, än hos den andre eller tog årstjänst i Åsele eller andra församlingar.⁵⁷⁹

I Åsele lappmark bedrevs pärlfiske, som börjat under 1600-talet och fortsatte under 1700-talets första hälft. Vid den tiden fanns det i många älvar och åar med stenig botten i hela Fennoskandien stora mängder av den europeiska

⁵⁷⁸ Resa Igenom Wäster-Norrland til Åsele Lappmark, anställd Utii Julii Månad 1741, Arvid Ehrenmalm. Avsnittet återgett av Gustafsson, 1979, s. 182. Reseskildringen finns digitaliserad här <http://runeberg.org/resawenoas/0136.html> men är ganska svårläst. I övrigt innehåller den många detaljer – särskild uppmärksamhet ägnas åt jordmåner, lera och marktyper, men det finns också för den intresserade information om hur båtarna såg ut och hur man tog sig fram till sjöss, samt många detaljer om samernas livsstil, särskilt om hur de var klädda och hur de ordnade för sina småbarn.

⁵⁷⁹ Gustafsson, 1979, s. 191 f.

flodpärlmusslan, vars på insidan med vacker pärlemor belagda skal ibland kunde innesluta pärlor av upp till en hasselnöts storlek. Pärlfisket förklarades år 1691 såsom tillhörigt kronan oavsett om det bedrevs på skattejord eller kronojord, men under första delen av 1700-talet upphörde det att vara ett kungligt privilegium, förutom i kronans enskilda strömmar.⁵⁸⁰ År 1740 lät pärlfiskeinspektören Edin göra en förteckning över de åar i hans distrikt, där pärlfiske hade brukat bedrivas men där de flesta åar nu var utfiskade eller av föga värde. Själv sade han sig ämna fiska i följande åar i Åsele lappmark: Gigåhn, Marsåhn och Hällåhn.⁵⁸¹

Pärlfisket i Sverige fortsatte ännu någon tid; för Ångermanland och Jämtland finns uppgifter om utnämning av nya inspektorer under 1750- och 1760-talen, samt uppgifter om klagomål över drängars och lappars otillbörliga pärlfiskande i vissa åar och älvar. Dessutom finns en av doktor Nils Gissler i Härnösand år 1762 utgiven skrift i detta ämne. Han nämner särskilt Gideån, som rinner upp fem mil norr om Åsele kyrka och hade de mest givande pärlmusslorna i sitt övre lopp. Där hade det förr funnits så många skal med pärlor i, att man kunnat sälja ett halvstop sådana för femtio plåtar (ett plåtmynt var ett fyrkantigt kopparmynt, vår anmärkning). År 1762 var ån nästan utfiskad, men det kunde fortfarande hända, att om man fann fem till sju pärlor, var resan dit betald.⁵⁸²

Enligt en skrivelse från landshövding Gyllengrijp i ett ärende om beskattning av fiske i Lycksele lappmark, betalade nybyggarna i övriga lappmarker – särskilt i Åsele – fullständig tionde, det vill säga även tiondeskatt för fiske, vilket skilde sig från Ume lappmark där nybyggarna inte skattade för något fiske.⁵⁸³

När gränsen mellan Ångermanland, Västerbotten och Åsele lappmark skulle fastställas i mitten av 1700-talet så genomfördes en mycket grundlig utredning av en råskillnadsdeputation, som under ett par års tid höll möten i gränstrakterna där lappar, bönder och nybyggare fick tala för sina anspråk. När denna del av lappmarksgränsen fastställdes gick man efter den nordligaste pretensionslinjen, vilket innebär att de jaktmarker och fiskevatten

⁵⁸⁰ Lundmark, 2006, s. 75 med hänvisning till Kung. Maj:t:s plakat och förordning 29 maj 1691 angående pärlfiskena uti dess riken, tryckt i Stiernman, 1773, del V s. 241

⁵⁸¹ Gustafsson, 1979, s. 189 f.

⁵⁸² A. a. s. 191 med hänvisning till Västernorrlands landskansli, vol. XXII d:1, HLA

⁵⁸³ Återgett av Göthe, 1929, s. 404, med hänvisning till Härnösands stifts prästerskaps besvär 11 okt. 1738, K-koll. skriv. t. landsh. 25 nov. 1740 och svar 9 okt 1941

som av hävd brukats av bönder i socknarna hamnade nedanför lappmarksgränsen. Från böndernas sida framfördes knappt några anspråk gällande det område som fastställdes som lappmark. Detta tyder på att det vid den tidpunkten inte rädde någon konkurrens om området ovanför lappmarksgränsen.⁵⁸⁴ Vid en undersökning av protokollen från råskillnadsdeputationens sammanträden 1763–1765 har Gudrun Norstedt kunnat konstatera endast ett exempel på en konflikt mellan boende nedanför respektive ovanför nuvarande lappmarksgräns. Det var bonden Erik Kristoffersson från Själevad som berättat att några byamän hade fiskat i ett antal vatten intill dess att de själva övergett fiskelägena för krigstidernas skull och på grund av brist på folk, och att fiskena då övertogs av lappar. Lapparna hade ständigt måst vika från fiskevattnen, när byamännen kommit tillbaka dit. Av dessa vatten ligger ett, Stavarsjön, ovanför den nuvarande lappmarksgränsen.⁵⁸⁵

4.7.5 Slutsatser om konkurrerande markanvändning i Åsele lappmark

I Åsele lappmark finns utförligt underlag om samtliga nybyggen. Däremot har redovisningar ur domböckerna om förekommande tvister som sagt inte varit lika förekommande i litteraturen om Åsele som i de andra lappmarkerna. Kustböndernas fiske finns kartlagt under mitten av 1500-talet och sedan igen vid lappmarksgränsens dragning, varför underlaget i den delen är tillräckligt för att slutsatser ska kunna dras om den fiskekonkurrens som varit. Den samiska markanvändningen i Åsele lappmark är grundligt utredd från mitten av 1500-talet och framåt. När de första nybyggarna kom på 1670-talet var områdena redan bebodda av samer som levde av renskötsel, jakt och fiske.

Från 1670-talet till 1700-talets mitt anlades ett antal nybyggen i de södra delarna av Åsele lappmark, samtliga nedanför odlingsgränsen. Både nybyggarna och samerna i dessa områden besvärades i viss utsträckning av att bönder från närliggande socknar jagade och fiskade på deras områden. Böndernas skattlagda fisken var relativt få i Åsele lappmark, och när lappmarksgränsen drogs fanns inga fisken kvar som nyttjades av bönder. Pärlfiske hade också förekommit i en del åar i Åsele lappmark fram till en bit in på 1700-talet, samt även i åtminstone något vattendrag ovanför odlingsgränsen. Som beskrivits i den allmänna delen ovan varierade

⁵⁸⁴ Norstedt och Norstedt, 2007, s. 23–35

⁵⁸⁵ År 1764 den 27 Junii närvarande uti Bredbyn Riksens Höglofl. Ständers Landt Rå skillnads Deputations samtel. Ledamöter. Undersökning utförd av Gudrun Norstedt.

uppfattningarna hos myndighetsrepresentanterna om vem som hade fiskerätten när det gällde åarna; landshövdingen ifrågasatte om dessa åar verkligen kunde anses tillhöra kronan, när lapparna överallt omkring ägde jorden och stranden under skatterätt.

Sammanfattningsvis gör sekretariatet på grundval av det undersökta materialet följande bedömning såvitt avser det område som var Åsele lappmark. De samebyar som verkar på mark under statens omedelbara disposition ovanför odlingsgränsen i området kan på goda grunder göra gällande att de har upparbetat ensamrätt grundad på urminnes hävd till småviltsjakt och fiske under perioden fram till omkring 1750 och att tillräcklig konkurrens för att hindra upparbetandet av en hävd inte kan påvisas. Bedömningen innebär att staten bör räkna med att dessa samebyar skulle få framgång i en tvist mot staten om ensamrätt till småviltsjakt och fiske. Det rör sig alltså om Vilhelmina norra och Vilhelmina södra samebyar.

Mellan odlings- och lappmarksgränsen har markkonkurrensen däremot varit betydande, särskilt i de södra och mittersta delarna av Åsele lappmark. I området mellan odlings- och lappmarksgräns finns ingen mark som disponeras omedelbart av staten. Det finns fläckvisa delar som ägs av Sveaskog och som alltså kommer att utredas senare, men den mesta marken i området är privatägd och omfattas inte av utredningens uppdrag. Det rör sig alltså om de områden där Vilhelmina norra och Vilhelmina södra samebyar har sina vinterbetesmarker.

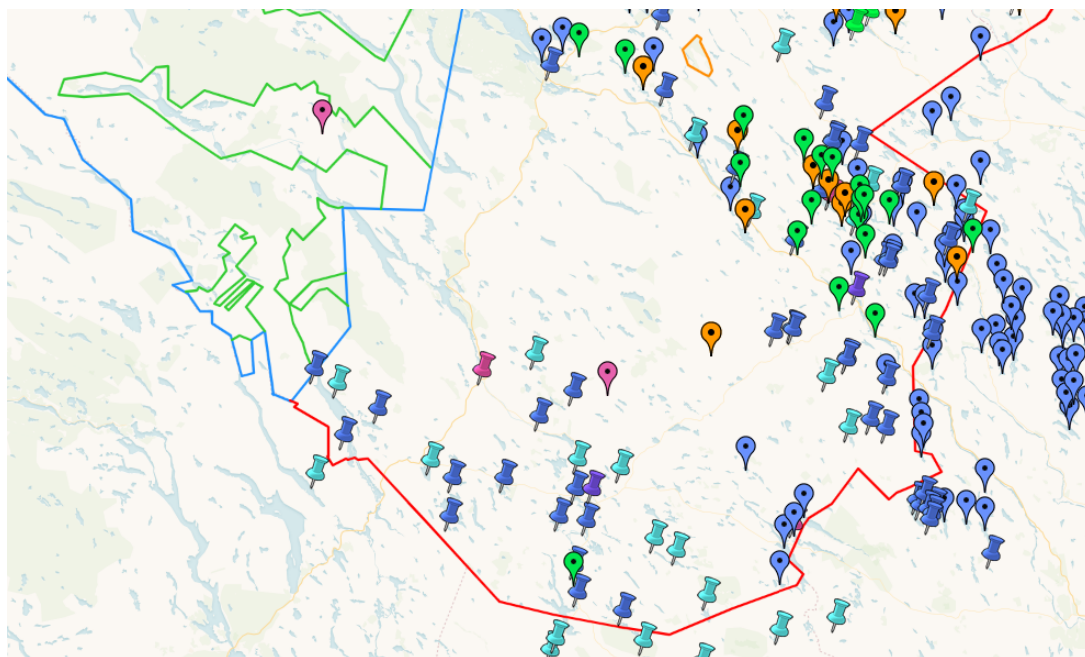

Bild från kartläggningen av markkonkurrens i Åsele lappmark. De blå knappålarna är nybyggen före 1750, de turkosa är nybyggen från 1750–1760, de gröna är nybyggen från senare än 1770, de rosa är samiska nybyggen, de lila är kyrkplatser. De droppformade blå symbolerna är fisken skattlagda före 1750, de orangea är fisken skattlagda före 1750 men där vi vet att skattläggningen upphört, de gröna är hävdade men inte skattlagda fiskevatten, de rosa är pärlfisken. De gröna linjerna ovanför odlingsgränsen markerar gränserna för privatägd mark, de orangea linjerna nedanför odlingsgränsen markerar gränserna för statligt ägd mark, med utgångspunkt i Jakt och fiskerättsutredningens karta om markägarförhållanden, bilaga till SOU 2005:116.

SEKRETARIA

5. Om utsläckande eller eftergifter

Högsta domstolen har i Girjasdomen klargjort att om en samisk ensamrätt väl har konstaterats så kan den upphöra på tre sätt: genom att de berörda samerna har eftergett sin rätt, genom att rättigheten har utsläckts genom lag, eller genom att rättigheten har utsläckts genom expropriation. Såväl en eftergift som ett utsläckande måste ha varit tydlig och definitiv.⁵⁸⁶

När det gällde Girjasområdet konstaterade Högsta domstolen att det från kronans sida på ett generellt plan aldrig uppställdes några begränsningar i fråga om samernas rätt att jaga eller fiska. Det fanns heller inget som talade för att myndigheterna över huvud taget ingrep mot den jakt eller det fiske som samer bedrev, vare sig genom talan vid domstol eller på annat vis. I målet förekom ingenting som tydde på att det förhöll sig på annat sätt på området.⁵⁸⁷

Några exempel på jakt- eller fiskeutövning från kronans sida hade inte presenterats i Girjasområdet, vare sig vad gällde det aktuella området eller de intilliggande områdena. Materialet i målet innehöll inte heller några exempel på att kronan själv upplät jakt eller fiske till andra. Det förekom däremot i andra delar av lappmarkerna att exempelvis en viss sjö skattlades för en nybyggare; denne ansågs då i häradsrätternas praxis ha rätt att vid sidan av samerna bruka sjön för fiske. Materialet innehöll inga upplysningar om att det fanns motsvarande skattlagda sjöar även på området. Så kan emellertid ändå ha varit fallet.⁵⁸⁸

Rättshistorikern Prawitz skriver följande om att kronan själv inte bedrivit jakt och fiske: ”Under äldre tid, fram till slutet på 1800-talet, hade kronan inte med eget folk bedrivit jakt eller fiske i Lappland. Några allmänna kronofisken hade icke upplåtits där, och icke heller några fiskearranden i andra former ha förekommit där för kronans räkning. Endast i förbindelse med beviljande av rätt att anlägga nybygge har kronan upplåtit jakträtt och fiskerätt i Lappland.”⁵⁸⁹

⁵⁸⁶ NJA 2020 s. 3 p. 215

⁵⁸⁷ Ib. p. 185

⁵⁸⁸ Ib. p. 187

⁵⁸⁹ Prawitz, 1970, s. 85

Utredningen i Girjasålet gav stöd för slutsatsen att samer vid mitten av 1700-talet hade bedrivit jakt och fiske på området kontinuerligt och under lång tid, i vart fall från 1500-talet. Det fanns inga uppgifter om att kronan hade ifrågasatt samernas rätt att jaga och fiska.⁵⁹⁰

I Girjasdomen noterade domstolen vidare att kronans agerande under 1700- och 1800-talen i och för sig innebar att samernas rådighet över området ifrågasattes. Som exempel nämndes att länsstyrelsen, under hänvisning till att jorden utgjorde kronojord, övertog ansvaret för besluten om inrymningar av lappskatteländ från häradsrätterna. Det tillkom också nya författningar, i form av jakt- och fiskestadgor, där rätten till jakt och fiske på oavvittrad mark och kronoallmänning reglerades på särskilt sätt. Enligt domstolens bedömning utgjorde dock ingen av dessa åtgärder ett sådant tydligt och definitivt ianspråktagande av samernas jakträtt eller fiskerätt som hade krävts för att de redan etablerade rättigheterna skulle upphöra.⁵⁹¹

I denna historieutredning har inga exempel påträffats som antyder att några samiska ensamrätter skulle ha upphört vare sig genom lag eller eftergifter. Renskötselrätten har utsläcits med stöd av 26 § rennäringslagen på ett område inom mark som Fortifikationsverket disponerar i Arvidsjaur. Någon expropriation i övrigt av samiska ensamrättigheter till jakt och fiske på den mark som undersökts har dock inte förekommit.

En fråga som lyfts är om kronans anspråk på regalrätt till jakt och fiske genom jakt- och fiskestadgornas regler kunnat utgöra ett utsläckande av rättigheter av urminnes hävd – exempelvis för vissa sorters vilt som endast adeln haft lov att jaga. I det hänseendet kan, utöver det som nyss refererats ur Girjasdomen, följande sägas.

Den rätt till jakt och fiske som enskilda samer i Lappland upparbetat av urminnes hävd vid mitten av 1700-talet var en rätt som i allt väsentligt var identisk med skattebondens.

I 1647 och 1664 års jaktstadgor begränsades rätten att jaga högvilt för bönder i vissa delar av Sverige, men i Norrland behöll de hela tiden denna

⁵⁹⁰ NJA 2020 s. 3, p. 189

⁵⁹¹ Ib. p. 217

rätt.⁵⁹² Från och med år 1789 uttrycktes tydligt i jaktlagstiftningen att jakträtten följde med bondens markägande och adelns jaktprivilegier avvecklades successivt.⁵⁹³ I 1864 års jaktstadga uttrycktes att jakten var fri för varje svensk man i oavvittrad skog. Undantag gjordes dock i sådana situationer där jakträtt grundades på urminnes hävd; i sådana fall fortsatte den rätten att gälla.⁵⁹⁴

Nu gällande bestämmelser om fritt och enskilt fiskevatten går i huvudsak tillbaka till 1766 års fiskeristadga. Äldre lagar – landskaps- och landslagarna samt 1734 års fiskeristadga – innehöll inga allmänna grundsatser i fråga om rätten till fiske. Sedan gammalt har dock den åskådningen varit rådande, att med äganderätt till strand följer fiskerätt i vattnet därutänför.⁵⁹⁵ I 1766 års fiskeristadga stadgades inte någon regalrätt för kronan. Där fanns bestämmelser om kronans fiskerätt på enskilda och allmänna kronofisken. Några enskilda kronofisken fanns inte i Lappland, och några allmänna kronofisken hade inte heller upplåtits där.⁵⁹⁶ I 1852 års fiskeristadga angavs att fisket var fritt i större insjöar där inte strandäganderätt eller annan enskild fiskerätt gällde, samt att fisket var fritt för alla härads- och sockenbor på allmänna kronofisken. Undantag från dessa regler gjordes dock för rättigheter som grundades på urminnes hävd.⁵⁹⁷

Det har alltså inte förekommit några utsläckanden av ensamrätter grundade på urminnes hävd i jakt- och fiskelagstiftningen; varken totala utsläckanden eller partiella i fråga om någon viss art. Att en rätt grundad på urminnes hävd, liksom en skattebondes rätt, ibland kan ha varit begränsad i något avseende innebär inte ett utsläckande. I sammanhanget kan påpekas att renskötselrätten, liksom fastighetsrätten, är elastisk. Om renskötselrätten eller vissa i renskötselrätten ingående befogenheter varit begränsad på något område men begränsningen upphävs får rätten eller befogenheterna återupptas där.⁵⁹⁸ Det är alltså naturligt att ett utsläckande för att beaktas skulle behöva vara tydligt och definitivt.

⁵⁹² 1 § Ordningh och Stadga huru alle Rijkzens Inbyggare sigh förhålla Skole medh Jachter, Diurefång och Fugleskiutande åhr 1647, och 1 § Ordningh och Stadga om Jachter, Diurefång och Fogelskiutande Åhr 1664

⁵⁹³ Avvecklingen fortsatte i 1808 års jaktstadga där jordägarens jakträtt också bekräftades

⁵⁹⁴ 5 §, Kung. Maj:ts Förnyade Nådiga Jagt-Stadga no 68 1864

⁵⁹⁵ Fiskerättskommitténs förslag till fiskelag, SOU 1947:47, s. 49 ff.

⁵⁹⁶ Prawitz, 1970, s. 82

⁵⁹⁷ 1, 6 och 9 §§, Fiskeri-Stadga af Kongl. Maj:t. i näder fastställd den 29 juni 1852

⁵⁹⁸ 26 § första stycket RNL, jfr Bengtsson, Samerätt, s. 87 f.

Det syns vidare inte heller i undersökningsmaterialet några indikationer på att samer skulle ha eftergett sina rättigheter. Tvärtom framgår av domboksmaterial och av brev till myndigheterna att samerna protesterat mot intrång och bevakat sina rättigheter. De kan ha delat med sig av jakt och fiske till nybyggare och andra, men det har i sådana fall varit fråga om upplåtelser, och inte några eftergifter av egna rättigheter. Även om det skulle kunna finnas någon uppgift om att en enskild same eftergett sin rätt (något sådant har som sagt inte påträffats) så skulle inte en enskild sames eftergift kunna binda en hel samfällighet. Att alla samer i en lappby skulle ha eftergett sina ensamrättigheter bedöms som otänkbart.

SEKRETARIATSUNDERLAG

6. Sammanfattning och slutsats

Den bedömning som sammanfattningsvis görs är att samtliga samebyar i det område som nu undersökts, det vill säga på av staten direkt disponerad mark i Lappland, på goda grunder kan göra gällande motsvarande anspråk som Girjas sameby gjort och fått framgång med i Högsta domstolen. Staten bör med andra ord räkna med att dessa samebyar skulle få framgång i en tvist mot staten om ensamrätt till småviltsjakt och fiske. Bedömningen är att de enskilda samer som före mitten av 1700-talet levde i de områden i Lappland som nu står under statens omedelbara disposition ostört har upparbetat en ensamrätt till småviltsjakt och fiske, i vilken även ligger en rätt att göra upplåtelse. Dessa enskilda samers upparbetade rättigheter kan nu återropas av samebyarna i Lappland enligt vad som följer av Girjasdomen.

I det undersökta materialet har det inte gjorts någon skillnad mellan jakt efter småvilt eller efter annat vilt. Att någon sådan åtskillnad har gjorts eller bör göras har inte heller framkommit i det historiska materialet. I vissa delar av Lappland har det inte funnits älg under den undersökta perioden, medan älg har förekommit i andra delar. Jakt på vildren finns flera exempel på i materialet. Om vildren i dag skulle anses som småvilt eller inte kan man inte veta säkert eftersom vildren är utrotad i Sverige sedan slutet av 1800-talet. Frågan om vad jakträtten omfattar bedöms vara en juridisk fråga och inte en historisk. Det är naturligt att viltbestånden varierar, både under olika tidsepoker och i olika delar av landet. Vildsvin till exempel har historiskt inte förekommit i Lappland, men det är möjligt att vildsvinsbestånd kommer att etableras där i framtiden. Frågan om vilket vilt som ingår i jakträtten behandlas i PM 19 – *Småvilt och älg*. Som framkommer där är den juridiska bedömning som görs att en jakträtt upparbetad av urminnes hävd inte är beroende av fauna utan innefattar allt vilt.

7. Referenser

7.1 Litteratur

1. Andersson, Bengt Hjalmar, 1992, *Ett bidrag till historien om byn Satter/Järämä i Lule lappmark*, Umeå universitet
2. Antti, Petter, 2018, *Träskan och gäddan - Torneåböndernas insjöfiske under 1500-talet*, Materangi forskarförening, medlemsblad nr 20, tillgänglig digitalt på https://matarengi.org/onewebmedia/Medlemsblad_Matarengi_Posten_nr_20_2018_05_09.pdf
3. Arell, Nils, 1977, *Rennomadismen i Torne Lappmark - markanvändning under kolonisationsepoken i fr.a. Enontekiä socken*, Särtryck ur Kungl. Skytteanska samfundets handlingar 17, Umeå
4. Arell, Nils, 1979, *Kolonisationen i lappmarken – några näringsgeografiska aspekter*, Stockholm: Esselte Studium.
5. Awebro, Kenneth, 1989, *Tre gruvfält i norr: Gustafs-fält, Kalix kopparbruk och Sjängeli*, Stockholm: Institutet för lappmarksforskning
6. Bengtsson, Bertil, 2004, *Samerätt – en översikt*, Norstedts juridik, Stockholm
7. Berggren, Åke, 1995, *Fisket i Piteå – Från medeltid till tidigt 1900-tal*, Piteå museum
8. Bergman, I., Edlund, L-E, 2016, *Birkarlar and Sámi - inter-cultural contacts beyond state control: reconsidering the standing of external tradesmen (birkarlar) in medieval Sámi societies*, Acta Borealia, 33(1): 52–80, tillgänglig digitalt på [Birkarlar and Sámi - inter-cultural contacts beyond state control : reconsidering the standing of external tradesmen \(birkarlar\) in medieval Sámi societies \(diva-portal.org\)](https://diva-portal.org/urn:nbn:se:diva-portal:diva-1390662)
9. Bergman, Ingela & Ramqvist, Per H, 2017, *Farmer-fishermen: interior lake fishing and inter-cultural and intra-cultural relations among coastal and interior Sámi communities in northern Sweden AD 1200–1600*, Acta Borealia, 34:2, 134–158, DOI:10.1080/08003831.2017.1390662, tillgänglig digitalt på [Farmer-fishermen : interior lake fishing and inter-cultural and intra-cultural relations among coastal and interior Sámi communities in northern Sweden AD 1200–1600 \(diva-portal.org\)](https://diva-portal.org/urn:nbn:se:diva-portal:diva-1390662)
10. Bergman, Ingela, 2018, *Kulturarv, landskap och identitetsprocesser i norra fennoskandien 500–1500 e.Kr*, Makadam förlag
11. Bergsland, Knut, 1978, *"Lais Lappebyen". Kultur på karrig jord : festskrift til Asbjørn Nesheim*
12. Bylund, Erik, 1956, *Koloniseringen av Pite lappmark t.o.m. år 1867*, Uppsala: Almqvist & Wiksell
13. Ehrenmalm, Arvid, 1741, *Resa Igenom Wäster-Norrland til Åsele Lappmark, anstald Uti Julii Månad 1741*, tillgänglig digitalt på [Resa Igenom Wäster-](https://diva-portal.org/urn:nbn:se:diva-portal:diva-1390662)

[Norrländ till Åsele Lappmark, anställd Uti Julii Månad 1741](#)
(runeberg.org)

14. Gustafsson, Gustaf, 1979, *Ångermanlands lappmark*, Ångermanland (14), s. 104–212, tillgänglig digitalt på, [7425 ca object representations media 39342 original.pdf](#) (murberget.se)
15. Granqvist, Karin, 2004, *Samerna, staten och rätten i Torne lappmark under 1600-talet. Makt, diskurs och representation*, Umeå universitet
16. Göthe, Gustaf, 1929, *Om Umeå lappmarks svenska kolonisation. Från mitten av 1500-talet till omkr. 1750*. Uppsala: Almqvist & Wiksell
17. Hackzell, Anders, *Beskrivning av Torne och Kemi lappmarker 1738*, tryckt av Isak Fellman i dennes *Handlingar och uppsatser angående finska lappmarken och lapparnas leverne*, 1918, Helsingfors
18. Hultblad, Filip, 1940, *De första nybyggarna i Jokkmokks och Gällivare socknar*, volym 24 av Meddelanden från Uppsala universitets geografiska institution, Ser. A.
19. Hultblad, Filip, 1968, *Övergången från nomadism till agrar bosättning i Jokkmokks socken*, Stockholm: Almqvist & Wiksell
20. Hultblad, Filip, 1936, *Flyttlapparna i Gällivare socken*, Uppsala: Geographica, nr 1
21. Hülphers, Abraham Abrahamsson, 1922, *Samlingar til en beskrifning öfver Norrland: femte samlingen*, 3 bandet, Lappmarken, Stockholm: Norstedt
22. Hutchinson, Alan, 2015, "Markebsettingene i pitesamisk område, Sør-Salten – alder og oppkomst". I: Hedman, Sven-Donald, Evjen, Bjørg & Myrvoll, Marit, 2015, *Från kust til kyst = Áhpegáttest áhpegáddáj: moter, miljø og migrasjon i pitesamisk område*, Stamsund, Orkana akademisk
23. Hyvärinen, Heikki J, 1978, *Den samiska fastigheten inom vårt rättsväsen*, Vasa.
24. Högström, Pehr, 1746, *Beskrifning öfver de til Sveriges krona lydande Lapmarker innehollande kort underrättelse så wäl om landets belägenhet och beskaffenhet i gemen, som des invånares tilstånd och husboldning, deras seder, maner och lefnadsart, samt laster och widskepelse, med mera Stockholm, Salvius*, tillgänglig digitalt på https://digital.ub.umu.se/resolve?urn=urn:17a_000314
25. Korpijaakko Labba, Kajsa, 1994, (på finska 1989) *Om samernas rättsliga ställning i Sverige-Finland*, Helsingfors, Juristförbundets förlag
26. Kuoksu Johansson, Erik, 2011, *Nybyggarsläkter i Torne Lappmark fram till år 1800*, 1 U, Göteborg
27. Kvist, Roger, 1989, *Rennomadismens dilemma. Det rennomadiska samhällets förändring i Tuorpon och Sirkas 1760–1860*. Akademisk avhandling, Umeå universitet.
28. Laestadius, Petrus, 1833, *Fortsättning av Journalen öfver missions-resor i Lappmarken, innefattande 1828–1832*, Utgiven 1977 i Kungliga skytteanska samfundets handlingar, No 15:2

29. Larsson, J. & Päiviö Sjaunja, E.-L. *Self-Governance and Sami Communities Transitions in Early Modern Natural Resource Management*, 2022, Creative Commons [Self-Governance and Sami Communities \(open.org\)](https://open.org)
30. von Linné, Carl, 1732, *Carl von Linnés lappländska resa*, omtryck Natur och kultur, Stockholm, 1960
31. von Linne, Carl, 1732, - *Iter Lapponicum = Lappländska resan*: Kommentardel; utgiven med kommentarer och register av Ingegerd Fries och Sigurd Fries; redaktör: Roger Jacobsson; under medverkan av Ingvar Berg... och med Linnés egna skrivelser och anteckningar i samband med resan, Kungl. Skytteanska Samfundet 2003–2005
32. Lundius, Nicolaus. *Descriptio Lapponiae*, 1670-tal, publicerad i *Nyare bidrag till kännedom om de svenska landsmålen ock svenskt folklif: tidskrift / utgifven på uppdrag af Landsmålsföreningarna i Uppsala, Helsingfors ock Lund*, Stockholm 1905 <http://www.alvin-portal.org/alvin/attachment/document/alvin-record:158690/ATTACHMENT-0045.pdf>
33. Lundkvist, Tyko, 1962, *Hembygdsboken: Nordmalings och Bjurholms socknars historia*, Umeå: Botnia
34. Lundmark, Lennart, 1982, *Uppbörd, utarmning, utveckling. Det samiska fångstsamhällets övergång till rennomadism i Lule lappmark*, Arkiv förlag
35. Lundmark, Lennart, 2006, *Samernas skatteland i Norr- och Västerbotten under 300 år*, Jure bokhandel
36. Lundmark, Lennart & Rumar, Lars, 2008, *Mark och rätt i Sameland*, Institutet för rättshistorisk forskning, Serien III, Rättshistoriska Skrifter, tionde bandet, Stockholm
37. Lundström, Ulf, 2008, *Människor och miljöer i Skelleftebygden under 1800-talet – ett bidrag till Skellefteås historia*, D. 1. Skellefteå: Kulturgräns norr
38. Lundström, Ulf, 1997, *Bönder och gårdar i Skellefteå socken 1539–1650*, Umeå: Kulturgräns norr
39. De la Motraye, Aubry, *Seigneur A. de La Motrayes resor*, 1711–1725, tryckt 1988, Bokförlaget Rediva, Stockholm
40. Manker, Ernst, 1968, *Skogslapparna i Sverige: fältanteckningar*, Stockholm: Almqvist & Wiksell
41. Manker, Ernst, 1947, *De svenska fjälllapparna*, Stockholm: Svenska turistföreningens förlag.
42. Nordlander, Johan, *Om birkarlene*, Historisk tidsskrift vol. 26, 1906, och vol. 27, 1907
43. Norstedt, Gudrun, 2020, *Sjön låter en inte dö: skogssamiskt fiske före 1800 i antologin Skogssamisk vilja*, s. 275–314. <http://umu.diva-portal.org/smash/record.jsf?pid=diva2%3A1472044&dsid=-145>
44. Norstedt, Gudrun, 2018, *A land of one's own – Sami resource use in Sweden's boreal landscape under autonomous governance*, doktorsavhandling Umeå universitet
45. Norstedt, Gudrun, 2016, *Hur kyrkor och prästbord tog plats i det samiska landskapet*, De historiska relationerna mellan Svenska kyrkan och

- samerna, en vetenskaplig antologi, Band 2, Forskning för kyrkan, Skellefteå
46. Norstedt, Gudrun, 2011, *Lapps kattelanden på Geddas karta – Umeå lappmark från 1671 till 1900-talets början*, Thalassa förlag
 47. Norstedt, Gudrun, m.fl, 2007, *Landskapsgränsen mellan Ångermanland, Västerbotten och Åsele lappmark*, Thalasso förlag
 48. Prawitz, Gunnar, 1966, *Samernas rätt*, Samernas skattefjäll, 1. Stockholm
 49. Prawitz, Gunnar, 1970, *Studier i renbeteslagstiftningen*, Stockholm, Norstedt
 50. Päiviö, Nils Johan, 2011, *Från skattemannarätt till nyttjanderätt – en rättshistorisk studie av utvecklingen av samernas rättigheter från slutet av 1500-talet till 1886 års renbeteslag*, Uppsala universitet.
 51. Päiviö, Nils Johan, 2001, *Lapps kattelandens rättsliga utveckling i Sverige: en utredning om lapps kattelandens och de samiska rättigheternas utveckling från mitten av 1600-talet till 1886-års renbeteslag*, Nordisk samisk institutt.
 52. Rautio, Anna-Maria, Josefsson, Torbjörn, Axelsson, Anna-Lena & Östlund, Lars, 2016, ”People and pines 1555–1910: integrating ecology, history and archaeology to assess long-term resource use in northern Fennoscandia”, *Landscape Ecology* 31:337–349
 53. Rudberg, Sten, 1957, *Ödemarkerna och den perifera bebyggelsen i inre Nordsverige*, Geographica nr 22, Uppsala
 54. Ruong, Israel, 1937, *Fjälllapparna i Jukkasjärvi socken*. Geographica nr 3, Uppsala
 55. Råhlander, Moa, 2017, *The Långön pouch is not made from lizard skin*, Fornvännen 2017, finns digitalt här [The Långön pouch is not made from lizard skin \(diva-portal.org\)](http://diva-portal.org)
 56. Sandelin, 1740, *Kort beskrifning, om beskaffenheten af Torne och Kiemj Lapmarkers Jurisdiktion, Ödmiukast i bast upsatt, til Swar på några upgifne fråge Puncter der wid*, tryckt i Fellman I s. 178
 57. Schefferus, Johannes, *Lappland*, 1673, Granlund John, Manker Ernst, Sundin Henrik, 1956, *Acta Lapponica*, Uppsala: Almqvist & Wiksell
 58. Snell, Per-Olof, *Brottstycken från Torne och Kemi lappmarker*, 2014, finns digitalt här: <https://docplayer.se/13942887-Brottstycken-fran-torne-och-kemi-lappmarker.html>
 59. Sköld, Peter, 1992, *Samisk bosättning i Gällivare 1550–1750*, Center för arktisk kulturforskning, rapport nr 22, Umeå: Umeå universitet
 60. Steckzén, Birger, 1964, *En studie i birkarlevsändets, lappbefolkningens och skinnhandelns historia*, Almqvist & Wiksell
 61. Stenman, Lennart, 2001, *Rätten till land och vatten i lappmarkerna i historisk belysning*, Karlstad: Inst. för samhällsvetenskap, Gruppen för regionalvetenskaplig forskning, Karlstads universitet
 62. Tegengren, Helmer, 1952, *En utdöd lappkultur i Kemi lappmark: studier i Nordfinlands kolonisationshistoria*, Åbo: Åbo akademi

63. Tornæi, Johannis J, 1681, *Prostens och kyrko-herdens i Tornå mag. Johannis J. Tornæi Beskrifning, öfver Tornå och Kemi lappmarker*, tryckt i Stockholm, uplagd uti kongl. finska boktryckeriet, hos Joh. Arv. Carlbohm, 1772
64. Wallman, Lars, 1738, *Beskrifning af Lubleå lappmarch i Wästerbottns lähns tredie fögderie*, avskriven av Filip Hultblad i *En lappmarksbeskrivning från år 1738*, 1942, Meddelanden från Uppsala universitets geografiska institution. Ser. A, 99-0276152-6
65. Wallerström, Thomas, 1995, *Norrboten, Sverige och medeltiden – problem kring makt och bosättning i en europeisk periferi*, Stockholm, Almqvist & Wiksell International
66. Westin, Gunnar, Olofsson, Sven Ingemar, 1962, *Övre Norrlands historia D. 1 Tiden till 1600*, Umeå: Norrbottens och Västerbottens läns landsting
67. af Zetterstedt, Joh. Wilh. *Resa genom Umeå lappmarker i Vesterbottens län, förrättad år 1832*, Örebro, Lindh, 1833
68. Zachrisson, Inger, 1987, *Arkeologi och etnicitet: samisk kultur i mellersta Sverige ca 1–1500 e Kr*, Bebyggelsehistorisk tidskrift. - Uppsala : Swedish Science Press, 1981-. - ISSN 0349-2834. ; 1987:14

7.2 Offentligt tryck

69. SOU 2006: 14 Samernas sedvanemarkar
70. SOU 2005:17 Vem får jaga och fiska? – Rätt till jakt och fiske i lappmarkerna och på renbetesfjällen
71. SOU 2005:79 Vem får jaga och fiska? – Historia, folkrätt och miljö
72. SOU 1957:30 Ströängar
73. SOU 1952:13 Betänkande angående vissa fiskerättsliga frågor
74. SOU 1947:47 Fiskerättskommitténs förslag till fiskelag
75. SOU 1936:23 Betänkande angående åtgärder för avhjälpande av de inom vissa delar av Norrbottens läns lappmark yppade missförhållanden samt rörande de kostnader som därav kunde föränledas m. m
76. SOU 1922:10 Om lappskattelandsinstitutet och dess historiska utveckling
77. Förslag till Förordning angående de svenska Lapparne och de bofaste i Sverige, 1883
78. Kongl. Reglemente den 24 November 1749 för dem, som antingen redan bo och bygga i Lappland eller ock hädanefter till landets upbrukande derstädes sig nedsätta vilja

7.3 Övrigt

79. Andreas Bures karta från 1626.
http://www.kb.se/f1700/BuKa_start.htm, hämtad 2022-02-11.
80. Karta över skattemarkar och lappbar i Lycksele lappmark 1672, SRA, Topographica 575–576, Lappmarken 1–2.

81. Handlingar rörande Skandinaviens historia volym 29, Elméns och Granbergs Tryckeri 1848
82. Handlingar och förordningar – Finlands fiskerier, fjärde häftet, Helsingfors, 1870
83. Dokument angående flyttlapparna m.m.; Qvigstad, Just Knud, 1853-1957, Almquist & Wiksell, tryckt 1912, finns digitalt här [Dokument angående flyttlapparna m.m Dokument rörande flyttlapparna : tillägg till den genom Renbeteskommissionen af år 1907 utgifna dokumentsamlingen/5 | Digitala samlingar \(umu.se\)](#)
84. Girjasdomen, NJA 2020 s. 3
85. Nordmalingsdomen, NJA 2011 s. 109
86. Skattefjällsdomen, NJA 1981 s. 1
87. Sametingets karta över samebyar – A0 skala 1:700 000
88. Mantalslängder 1642–1820 Västerbottens län, SE/RA/55203/55203.29/10 (1667)
89. Mantalslängder 1642–1820 Västerbottens län, SE/RA/55203/55203.29/62 (1730).
90. Nöteborgstraktaten, Wikipediaartikel författad huvudsakligen av Gudrun Norstedt, [Nöteborgstraktaten – Wikipedia](#)
91. Freden i Teusina, Wikipediaartikel, [Freden i Teusina – Wikipedia](#)
92. Masugnsbyn, Wikipediaartikel författad huvudsakligen av Gudrun Norstedt, [Masugnsbyn – Wikipedia](#)
93. Svappavaara, Wikipediaartikel författad huvudsakligen av Gudrun Norstedt, [Svappavaara – Wikipedia](#)
94. Luleå silververk, Wikipediaartikel författad huvudsakligen av Gudrun Norstedt, [Luleå silververk – Wikipedia](#)
95. Malmberget, Wikipediaartikel delvis författad huvudsakligen av Gudrun Norstedt, [Malmberget – Wikipedia](#)